Aldona
VAITIEKŪNIENĖ

VAIŽGANTAS

Vilnius 1982

Recenzavo filol. kand.
V. VANAGAS

V $\frac{70202-091}{M\,852(10)-82}$ 115—82 4603010000

PRATARMĖ

Vaižganto slapyvardžiu lietuvių literatūroje reiškėsi aktyvus XIX a. pabaigos XX a. pradžios lietuvių kultūros ir visuomeninio gyvenimo dalyvis Juozas Tumas. Tai vienas prieštaringiausių mūsų rašytojų ir kultūros veikėjų.

Visuomeniškos prigimties, be galo temperamentingas J. Tumas sukosi pačiame įvykių sūkuryje, buvo buržuazinės inteligentijos lyderis. Jis priklausė įvairiems komitetams, draugijoms, organizacijoms, jo pavardė mirgėte mirgėjo laikraščiuose, kuriuos redagavo arba kuriuose bendradarbiavo.

Mažas lietuvių inteligentų skaičius, sudėtinga ano meto visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo situacija neleido ekspansyviam rašytojui susitelkti vienam kuriam nors darbui. Savo jėgas jis dalijo žurnalistikai, publicistikai, politikai, literatūros kritikai ir mokslui. Beletristika tesudarė tik dešimtąją visų jo raštų dalį. Grožinei literatūrai J. Tumas atidavė ne visą energiją, bet įėjo į mūsų kultūros ir literatūros istoriją kaip rašytojas.

Ši monografija skiriama Vaižganto grožinei kūrybai. Žiūrint į rašytojo palikimą šiandienos akimis, beletristika — vertingiausia dalis. Tiesa, ir šioje kūryboje pastebime idėjinių bei meninių pozicijų prieštaringumą, o kai kurie kūriniai ir visai neteko reikšmės. Pastebime ir Vaižganto kūrinių hierarchinį persigrupavimą, skirtingą recepciją pasirodymo metu ir šiandien. Vis dėlto rašytojo proza — neatskiriama mūsų klasikos dalis. Ji domina giliu žmogaus atskleidimu, savitu požiūriu į gyvenimą.

Vaižganto ryški individualybė ženklina visą kūrybą. Veiklaus žmogaus savarankiškumas trukdė jam pritapti prie literatūrinių srovių bei sąjūdžių, paklusti vienai konvencijai. Rašytojas vadovavosi ne tiek išankstinėmis teorijomis bei koncepcijomis, o viską matavo savimi, savo asmenybe. Tai nereiškia, kad Vaižgantas neturėjo estetinių ar visuomeninių pažiūrų. Jo politiniai įsitikinimai gene-

tiškai susiję su lietuvių buržuazijos interesais. Tik veiklos pradžioje Vaižgantas buvo artimas klerikaliniam sparnui, o vėliau suartėjo su liberaline buržuazija.

Monografijoje pasirinktas rašytojo individualybės aspektas leido aprėpti daugiausia „vaižgantiškos medžiagos", užkliudyti įvairias rašytojo veiklos sritis. Vaižgantui apibūdinti labiausiai tinka V. Belinskio žodžiai, pasakyti apie Puškiną: „... jo kūrinių dvasios ir charakterio supratos reikia ieškoti jo asmenybėje"[1]. Interpretuojant Vaižganto kūrybą, akcentuojamos ne tiek tipologinės, kiek specifinės jos savybės, taip pat tos lietuvių literatūros situacijos, kurios reikšmingos rašytojo kūrybos keliui.

Ar pasirinkus nagrinėjimo aspektu rašytojo individualybę, neužtemdomi literatūros reiškinių dėsningumai? Tai, matyt, daugiau metodologijos dalykas. Be to, Vaižganto vieta lietuvių literatūroje tokia akivaizdi, rašytojo kūrybos kelias toks charakteringas mūsų prozos raidai, kad per jį atsispindi lietuvių literatūros vystymosi linkmės. Vaižganto proza padėjo lietuvių literatūrai peržengti utilitarinių tikslų užtvaras, sukurti grakštesnį vaizdą, sudėtingesnį meninį pasaulį, o rašytojo meninis žodis tebėra gyvybingas šaltinis ir tarybinei lietuvių literatūrai.

Rašytojo individualybės aspektą, nagrinėjant kūrybą, siaurina tai, kad pasaulėžiūra suprasta tik kaip politinių pažiūrų sistema. Monografijoje ne vienu atveju paliečiant Vaižganto politines pažiūras ir veiklą (itin visuomeniškos prigimties rašytojas niekad neišsitekо tik beletristikos rėmuose), laikomasi nuostatos, kad vaižgantiški meniniai kriterijai formavosi ne tik politinių pažiūrų pamatu, nors tos pažiūros turėjo didelės reikšmės, o kartais tiesiog kirtosi su kūrybos principais: „Mes vertiname Vaižgantą kaip rašytoją, palikusį įspūdingų lietuviško gyvenimo vaizdų. Tačiau mes negalime užmiršti, jog kaip politinis veikėjas jis buvo reakcionierius"[2]. Rašytojo individualu-

[1] *Белинский В.* Полное собрание сочинений. М., 1956, т. 9, с. 374.

[2] *Sniečkus A.* Ataskaitinis pranešimas LKP X suvažiavimui.— Tiesa, 1958, vasario 13.

mas neiškeliamas kaip priešprieša istoriškumui bei konkretumui. Šie reiškiniai egzistuoja kartu.

Plačiau nagrinėjant kai kurias Vaižganto publicistikos sąvokas (tautos, nacionalinės kultūros, nacionalinio charakterio), žvelgiama į sąvokų „judėjimą", kuo jos gali pasitarnauti šiandienos nacionalinės specifikos supratimui. Sąvokos, kaip pabrėžė V. Leninas, amžinai „juda", „pereina viena į kitą, persilieja viena į kitą, be šito jos neatspindi gyvojo gyvenimo"[3].

Į Vaižganto publicistiką, kaip ir į kitas jo veiklos sritis (ypač kunigavimą) plačiau nesigilinama, daugiausia vietos ir dėmesio skiriama Vaižganto kontaktams su rašytojais, kultūros žmonėmis, veiklai kultūros draugijose. Šiems dalykams nušviesti panaudota rašytojo korespondencija, kultūros draugijų (Lietuvių komiteto pasaulinei parodai organizuoti, Rusijos geografijos draugijos, „Rūtos", Lietuvių mokslo draugijos, „Vilties" fondo, šv. Kazimiero draugijos, Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti, „Kultūros" bendrovės ir kiti) archyvai, ano meto periodinė spauda, amžininkų atsiminimai. Šie šaltiniai, taip pat Vaižganto dienoraščių fragmentai, užrašų knygelės, formuliarai, anketos, autobiografijos, viešos paskaitos, Dinaburgo (dabar Daugpilio) — mokyklos archyvas, rašytojo visuomeninę veiklą atspindintys nauji dokumentai leido patikslinti kai kuriuos faktus, kūrybos psichologijos bruožus, papildyti naujais duomenimis rašytojo biografiją, žvilgterėti į rašytojo kūrybos laboratoriją. Tiesa, šių dalykų Vaižgantas neafišavo: jis nemėgo nei rašyti, nei kalbėti apie savo kūrybą bei savijautą. Kūrėjo bei asmeniniai išgyvenimai tik retkarčiais spontaniškai išsiliedavo vieno kito laiško epizode arba privačiame pokalbyje. (Išimtis — atsakymas į „Naujosios romuvos" anketą.) Iš tokių „smulkmenų" rekonstruoti vidiniai, daugeliu atvejų dramatiški, Vaižganto kūrėjo bruožai, įjungiami į tradicinį „sprogstančio optimisto" (*V. Krėvė*), „deimančiukų" ieškotojo (*V. Mykolaitis-Putinas*), „buržuazinės visuomenės

---

[3] *Leninas V.* Hegelio knygos „Filosofijos istorijos paskaitos" konspektas.— Raštai. V., 1960, t. 38, p. 239.

auksaburnio“ (*B. Pranskus*), „besiblaškančio“ (*V. Kapsukas*) ir nepailstančio žmogaus portretą.

Plačiau paliesti rašytojo biografijos momentus rūpėjo dar ir dėl to, kad apie Vaižgantą gana konsekventiškai buvo kuriama legenda. Vaižgantas turėjo daug gerbėjų, kurie nebuvo skaitę nė vienos jo knygos. Metų metus kaupta memuarinė medžiaga (kartu su VVPI studentais), archyviniai šaltiniai ir kiti faktai leido kiek pakoreguoti Vaižganto „mitą“, pripažįstant, kad rašytojo asmenybė buvo itin patraukli ir originali.

Vaižganto asmenybės charakteristikoje siekta atmesti tai, kas atsitiktina (nors ir svarbu), paliekant, kas svarbiausia. V. Belinskis tai vadino asmenybės „paslaptim“, kurią reikia įspėti, kad įspėtum kūrybos mįslę. Vaižganto atveju, tai instinktyvus teisybės jausmas, žmogiškas sąžiningumas, kuris rašytojui buvo visko ekvivalentas. Tuo grindžiama monografijoje net tolimų nuo „centro“ kūrinių problematika ir rašytojo biografija siejama su kūryba.

Meninio pasaulio centre esantis kūrėjas pasižymi savitu estetiniu idealu, savais dvasinių vertybių kriterijais ir savu visuomeniniu projektu, kuris, deja, silpniausia Vaižganto kūrybos vieta, labiausiai paliestas buržuazijos klasinio intereso. Tačiau šis projektas neišsėmė Vaižganto prozos turinio: jis daug platesnis ir jame funkcionuoja esminės žmogiškos vertybės.

Asmenybės ir kūrybos ryšys, o ypač meninio pasaulio vienovės akcentavimas, analizuojant Vaižgantą, vertas dėmesio ir todėl, kad rašytojo kūryba laikyta chaotiška, „be sintezės“ (išimtis V. Mykolaičio-Putino interpretacija), kūriniai „bežanriai“, o pats rašytojas „besvoris“. Akcentuojant kūrybos specifiką, monografijoje ieškoma dėsningumų, pabrėžiama, kad savitumas ne ardo, o padeda sukurti meninio pasaulio vienovę. Vaižgantas savaip derino tradiciškumą ir modernizmą, publicistiką ir beletristiką, epiką ir lyriką. Tai ne hibridizacija, o vaižgantiškas savitumas.

Monografijoje prieš akis turimi literatūros istorijos uždaviniai: paisoma kūrinių chronologijos (pasitelkiami rankraščiai, lyginami kūrinių variantai), ryškinama kūri-

nių reikšmė ano meto literatūrai ir skaitytojui. Tačiau nevengiama plačiau apsistoti ir prie tų Vaižganto kūrinių problematikos aspektų, kurie šiandien įdomesni, bandoma atskleisti, kas sudaro jo kūrybos gyvybingumą. Juk Vaižganto kūriniai ne tik rikiuojasi garbingoje lietuvių literatūros klasikos lentynoje, bet ir skaitomi, inscenizuojami, ekranizuojami. Rašytojo kūrybos vieta lietuvių prozos istorijoje, tos kūrybos gyvybinga tradicija ir kūrinių prasmė šiandieniniam skaitytojui orientavo šios monografijos analizę ir išvadas. Nesant abejonių, kad Vaižgantas — lietuvių literatūros klasikas, monografijoje norėta konkretizuoti rašytojo prozos, kaip didžiausio jo įnašo į mūsų literatūrą ir kultūrą, sampratą.

Vaižganto kūryba nagrinėjama nacionalinės literatūros kontekste. Tik vienu kitu atveju (aptariant estetines pažiūras, vertimus, kūrinių žanro problemas) siejama su rusų, lenkų ir kitomis literatūromis. Reikšmingiausi Vaižganto kūriniai dar nėra išversti į kitas kalbas (1968 m. „Dėdžių ir dėdienių“ vertimas į rusų kalbą išleistas respublikos ribose), todėl kol kas sunku nusakyti jų platesnį rezonansą, vietą sąjunginės bei pasaulinės literatūros žemėlapyje.

SANTRUMPOS

CVA — Centrinis valstybinis archyvas.
LKLI BR — LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto bibliotekos rankraštynas.
MA BR — LTSR Mokslų Akademijos centrinės bibliotekos rankraštynas.
VVU BR — Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto mokslinės bibliotekos rankraštynas.
VRR — Vaižgantas. Rinktiniai raštai.— V., 1957.— T. I—II.
VR — Vaižganto raštai.— K.-V., 1922—1938.— T. I—XIX
P. — Vaižgantas. Pragiedruliai.— V., 1969.— T. I—II.

EPOCHŲ SANDŪROJE

Vaižganto kūrybos kelio pradžia — XIX ir XX amžių sandūra. Tuo metu formavosi rašytojo kūrybinė sąmonė, įvairiais ryšiais susipynusi su vadinamąja „laiko dvasia". Klostantis kapitalistiniams santykiams, carinės Rusijos imperijoje vyko spartus socialinis ir klasinis visuomenės skaidymasis, o imperijos pakraščiuose — nacionaliniai judėjimai. Karai ir revoliucijos sparčiai keitė istorijos eigą, griuvo senos ir formavosi naujos visuomeninės, etinės vertybės, kito kultūra, mokslinio ir meninio mąstymo charakteris. Margame, staigiais politiniais ir visuomeniniais lūžiais nužymėtame gyvenime ir sudėtingoje nacionalinės kultūros situacijoje Juozas Tumas-Vaižgantas ieškojo savojo kelio.

Objektyvios sąlygos formuoja kiekvieną žmogų. Bet ir žmogus kuria save, savaip įprasmina visuomenės ir gamtos pasaulį. Ši dialektika padeda paaiškinti daugelį Vaižganto veiklos bei kūrybos kelio vingių, suprasti rašytojo asmenybę, kuri dažnai telkė priežastis ir pasekmes, impulsus ir rezultatus. Kūrėjo sąmonės formavimasis — sudėtingas, kartais ir negailestingas asmenybei procesas.

Asmenybės brendimas

Kiekvienam žmogui stipriausią įspūdį palieka tai, kas matyta ar suvokta vaikystėje. Apie pirmuosius gyvenimo metus Vaižgantas rašė: „Aš čia gyvenau gamtos padavimų įspūdžiais ir taikių žmonių meile. Tie veiksniai sudarė mano sielą, jais ir tegaliu save išaiškinti" (VRR, II, 403). Tad ir rašytojo gimtosios aplinkos charakteristika ne tik duoklė tradicinės monografijos modeliui. Vaižganto gimtoji aplinka — visos jo kūrybos poetinė gimtinė, kūrybinės sąmonės gimtinė. Kaimo gyvenimo būdas, tradicijos, arti-

mųjų santykiai formavo Vaižganto moralinį idealą. Vaikystėje suvoktos dvasinės vertybės visam laikui įsitvirtino rašytojo moraliniame kodekse, o daugybė kitokių kitiems menkų „vietelių“ J. Tumą išauklėjo „Pragiedrulių“ autorium (VR, XIV, 265). XIX a. pabaigos Rytų Lietuvos kaime Vaižgantas ieškojo savo kūriniams temų, gyvenimo smulkmenose surado žmogiškųjų universalijų, rašytojo artimieji tapo jo kūrinių prototipais. Imli ir atvira grožiui rašytojo asmenybė sugebėjo savaip pamatyti gimtojo krašto gamtą.

Juozas Tumas gimė 1869 m. rugsėjo 20 d. (pagal senąjį kalendorių rugsėjo 8 d.) Svėdasų valsčiaus Maleišių kaime (dabar — Anykščių raj.), kuris tada priklausė Ukmergės apskričiai ir Kauno gubernijai. Tėvai — Anupras ir Barbora Tumai jau buvo pagyvenę žmonės (tėvas — 52, motina — 45 metų), sulaukę būrio vaikų. Rytų Lietuvoje buvo įprasta gausi šeima („Saugokis šunies ir vienturtės duktės“,— sako šio krašto patarlė.) Kelių kartų šeimos sudarydavo vadinamąjį baudžiavinį kiemą. Iš gausios šeimos buvo ir rašytojo tėvas Anupras Tumas (trys seserys ir keturi broliai, Anupras — jauniausias šeimoje[1]). Ūkio šeimininku jis tapo, kai seserys ištekėjo, broliai — Pranciškus ir Alijaušas — išėjo užkuriomis, o brolis Karolis — į dvarą. „Abudu paskutiniuoju ir trečias tėvelis,— rašė Vaižgantas,— ne sykį yra buvę prototipais mano pasakojimų veikėjams“ (VRR, II, 399). Būsimajam rašytojui labiausiai imponavo tėvo brolis Alijaušas, kurį vadino „protestantu ir revoliucininku“, sakėsi pats į jį atsigimęs. Alijaušas ilgam įstrigo ir to krašto žmonių atmintin („Jis ponų yra luptas ne kartą“[2]). Kaip sąžiningą, teisingą žmogų maleišiškiai prisimena ir Vaižganto tėvą[3]. Mažakalbis, ramaus, lėto būdo, jis teikė visiems namams pastovumo ir tikrumo, nors šiaipjau buvo „paprastų paprasčiausias žmogelis, ne stipruolis, mažas“ (VR, II, 204). Moti-

---

[1] *Tumas J.* Rankraščių rinkinys.— VVU BR, F 1, F 58, p. 300.

[2] Atsiminimai apie J. Tumą-Vaižgantą. Parengė Aldona Vaitiekūnienė.— Literatūra, 1970, sąs. XII(1), p. 92.

[3] Ten pat, p. 87. Tėvas išgyveno 85 metus (1817—1902).

na — Barbora Baltuškaičia iš Kunigiškių buvusi „gyva nervų pynė, virpanti styga, šnekutis iki bekraščio atvirumo, perregimas krištolas ne be gudrybės“ (VRR, II, 399). Nediduké, greita, nuolat dėl ko nors susisielojus, ji be galo mylėjo vaikus, neapsakomai sielvartavo jų netekusi[4]. O mirė net keturi Tumų vaikai (Juozapas, Antanas, Peliksas, Kazimieras). Augo du sūnūs (Jonas ir Juozas) ir trys dukterys (Marjona, Ona, Severja). Todėl buvo kam ir valaką perleisti, ir kam kraičius krauti. Tiesa, paskutinysis, dešimtasis iš eilės, Juozas, „tėvų pagrandėlis“, atrodė lyg ir nebereikalingas: „da mušis su vyresniuoju broliu, da žemę skelsis pusiau ir visai giminei kels nešlovę“ (VRR, II, 390). Užtat motina savo jaunyliui (beje, gimusiam 12 val., „per pačią sumą“) iš karto parinko kunigo kelią. Ir seserys jį vadino „mūsų kunigėlis“, o nuo jų kaimo vaikai, norėdami pasišaipyti iš mažesniojo, kartodavę: „Tumo kunigėlis, Tumo kunigėlis“ (VRR, II, 391). „Prilipo“ Juozui Tumui ne tik ši pravardė — jam nepavyko išvengti ir kunigo profesijos.

Tėvų namuose būsimojo rašytojo vaikystės metais sesuo Marjona jau nebegyveno. Per nevalią išleista už Kazimiero Nokučio į tą patį Maleišių kaimą, ji nuo nemylimo vyro turėjo krūvą mylimų vaikų, iš kurių neskyrė nė Juozo, nes ir amžium buvo su jais lygus[5]. Marjona broliui buvo „išminties sostas“. „O tokios sklandžios ir turtingos lietuvių kalbos,— rašė atsiminimuose Vaižgantas,— aš daugiau nė nebeužtikau. Ko gera mano raštų kalboje rasite, tai bus ne mano, tik iš sesers Marjonos išmokta“ (VRR, II, 397).

---

[4] Rašytojo motina Barbora Baltuškaitė-Tumienė gimė 1818 m., mirė 1892, žr. *Tumas J.* Rankraščių rinkinys.— VVU BR, F 1, F 58, p. 297.

[5] Marcelė Nokutienė (g. 1898), viena iš Marjonos marčių, pasakojo: „Marjonos vyras buvo už ją 20 metų vyresnis. J. Tumas ir sakydavęs: „Matai, va, Marjon, už nemylimo išėjai, o dešimt vaikų prigyvenai“.— Atsiminimai apie Vaižgantą (iš literatūrinės ekspedicijos Svėdasuose). (Atsiminimai saugomi monografijos autorės asmeniniame archyve.— *Red. pastaba.*)

Neilgai namuose išbuvo ir kitos dvi seserys. Ona, devyniolikmetė, ištekėjo už Tado Indrelės nuo Kamajų. Ji, atrodo, vienintelė iš seserų mokėjo skaityti. Šios sesers, išgyvenusios „visą motinos skausmų gamą", Vaižgantas negalėjo prisiminti „be širdį šaldančio išgąsčio". Onos sūnūs už dalyvavimą 1905 metų revoliucijoje buvo ištremti ir žuvo. Jauniausioji sesuo Severja nutekėjo į gretimą Kunigiškių kaimą. „Skaistaveidė riebulė", energinga ir linksma, ji irgi patyrė skaudžių nelaimių: anksti liko našlė (vyras Liudas Mėginis žuvo, pasibaidžius arkliui), vienas po kito mirė vaikai, o vyriausias sūnus — greitąja džiova (tai duos impulsą Vaižgantui parašyti apysaką „Ar jau medžiai sprogsta?"). Būdama beraštė, Severja vertė vaikus jai garsiai skaityti, domėjosi politika ir kultūra. Ji padėjo ir broliui Juozui mokytis, visą laiką juo rūpinosi. „Laimingas tas, kam teko tokia širdis",— teigė Vaižgantas (VRR, II, 395).

Rašytojo brolis Jonas buvęs itin originalus. Jį vėliau Vaižgantas taip charakterizavo: „Neapsakomo temperamento, sangvinizmo <...> nematytos iškalbos, jausmo ir fantazijos, nesuvaldomas jokiuose jausmuose ir palinkimuose..." (VRR, II, 397—398.) Jonas pagaliau ir tėviškę praradęs „iki paskutiniojo kiemo akmenėlio". Su broliu Juozas Tumas nesutaręs, nes, kaip pats sakėsi, matyt, buvo per daug panašūs[6].

Tėvo santūrumas, motinos meilė, seserų ir kitų artimųjų dėmesys šildė Juozo Tumo vaikystę, padėjo prasiskleisti jautrumui ir atvirumui, ugdė pasitikėjimą žmonėmis. O koloritingos artimųjų asmenybės prašyte prašėsi į apysakas („nereikėtų nė išmislų, gana būtų gyvos tikrenybės" — VRR, II, 397).

Tumai turėjo valaką žemės ir priklausė vidutiniųjų valstiečių sluoksniui. Jų sodyba buvo Maleišių kaimo pradžioje, „ūličgalyje". Rašytojo vaikystės metais ji visame

[6] Vaižgantas ne visada teisus, kaltindamas brolį dėl tėviškės „praradimo". Iš tikrųjų ūkis nusmuko ne vien dėl Jono lengvabūdiškumo: patekęs į kalėjimą ir sugrįžęs po trejų su puse metų, negalėjo išlaikyti ūkio. Jį pardavė, pats gyveno Utenoje, vėliau Anykščių rajone, vertėsi šaltkalvyste ir kitais darbais.

kaime išsiskyrusi grožiu ir tvarka: daug trobesių, gyvenamasis namas su grindimis ir „gonkais“, didelis sodas[7].

Maleišiai — senas ir tipiškas Rytų Lietuvos kaimas[8]. Jis plytėjo giliame slėnyje pagal Maleišos upelį. Aplinkui daug pelkių, kur ne kur gojeliai, seni medžiai. Visų didžiausias buvęs Juodžiaus ąžuolas (ši vieta dabar pažymėta akmeniu). Nuo kalnelio matėsi Svėdasai. Prie jų — Beragio ežeras, apskritas kaip dubuo Alaušas. Slėnį supo Pagrubio, Gaidžio, Valiulio kalneliai, Juodonių piliakalnis, gražioji Popšutė. „Poetingas tai kraštas, pilnas giliausios senovės atminimų“,— žavėjosi Vaižgantas (VRR, II, 402). O K. Būga vos pradėjusį literatūros kelią rašytoją jau skatino: „Tamstos gimta istoriškai labai svarbiame kaime „Maleišiai“. 13 ir 14 metašimčio dokumentuose Mallaysen, Malayzen ect <...> Pirm viso ko reikalingiausia surinkti... geogr. vardai (kaimai, vienasėdžiai, kalnai, upės, ežerai, didesnieji raistai ir balos).“[9] Vaižgantas juos rinks ir skelbs[10]. O Vaižganto kūryba taps savotišku paminklu tėviškės gamtai.

Jau vaikystės aplinka pažadino Vaižganto domėjimąsi visuomenės reikalais. Gimtajame kaime jis išgirdo apie baudžiavos gadynę. Maleišiškiai baudžiavą ėjo Savičiūnų dvare, kuris, kaip ir Svėdasai, kadaise priklausė Karoliui Radvilai[11]. Vėliau dvaras buvo patekęs įvairiems savininkams ir nuomininkams, kol, panaikinus baudžiavą, visai

---

[7] Vaižganto gimtinės planas atkurtas iš žmonių pasakojimų. Tumų sodybą Jonas Tumas pardavė apie 1910 m. Žemę nupirko maleišiškis Gečiūnas, o pastatus — Kepalas iš Kalnių.— Literatūra, 1970, sąs. XII (1), p. 86.

[8] Be Tumų, Maleišiuose buvo Ožio, Kazlausko, Grižo, Jonavičiaus, Nokučio, Dagio, Barono, Gečiūno ir Antanėlio sodybos. (VRR, II, 403). Gretimas Kunigiškių kaimas dar didesnis — 30 kiemų (VR, II. 173).

[9] Veikėjų korespondencija. Kaz. Būga į kun. J. Tumą.— Mūsų senovė, 1921, t. 1, kn. 1, p. 119.

[10] Geografiniai vardai paskelbti: *Vaižgantas*. Sąrašas geografiškųjų Lietuvos vardų (Kauno gubernija).— Dirva-Žinynas, 1904, Nr 2, p. 3—29.

[11] Atsiminimai apie Vaižgantą (iš 1972 m. literatūrinės ekspedicijos Svėdasuose).

nuskurdo. Panašus likimas ištiko netoliese buvusį grafų Marikonių dvarą. Iš tėvų ir artimųjų būsimasis rašytojas išgirdo su dvarais susijusių šiurpių pasakojimų, pats savo akimis matė Savičiūnų dvare išlikusius baudžiauninkams plakti lovius. Taip gimė priešiškumas baudžiavai ir jos liekanoms žmonių dvasioje — bailumui, pasyvumui. Neapykantą prievartai Vaižgantas jaus visą gyvenimą, o baudžiavos prisiminimai, jos pėdsakai gimtojoje aplinkoje sudarys ne vieno rašytojo kūrinio, ypač apysakos „Dėdės ir dėdienės", gyvenimišką pamatą.

Toliau nuo didelių centrų buvusius Maleišius pasiekdavo ir istorinių įvykių atgarsiai. Būsimojo rašytojo atmintin įstrigo pasakojimai apie Krymo karą, o ypač apie Rusijos—Turkijos karo įvykius (1877—1878). Iš žmonių, kurie gyveno palei „šašiejų" (iš Petrapilio—Dinaburgo į Kauną—Gardiną) ir maleišiškius pasiekė šiurpios istorijos[12]. Tuo keliu karo metu gabeno maistą. Apylinkės žmonės lydėdavo vežimus, padėdavo traukti juos iš „šašiejuje" išmuštų duobių bei „prasūkų". Jie sugrįždavo namo išvargę, sulysę, purvini, pasakodavo apie vargingą kareivių buitį.

Rusijos—Turkijos karas palietė ir Tumų šeimą — raginimą „stoti į kontungą" (kariuomenę) gavo brolis Jonas. „Visa mūsų šeimyna, pritardama susisielojusiem tėvam, ėjo iš galvos, meldėsi ir aukas darė,— rašė, prisiminęs tas dienas, Vaižgantas.— Moterys iš miego šokdavo, pasapnavusios paveikslėlių scenas, kaip turkai bulgarus skerdžia, peiliais per kaklą pjauna, už kojų nusitverdami pusiau plėšia <...>"[13] Žmonių fantazijos paryškinti karo žiaurumai ilgam išliko būsimojo rašytojo atmintyje. Net praėjus daugeliui metų jis sakėsi tebejaučiąs vaikystėje patirtą „karo bailę" ir laikė karą pačia didžiausia žmonijos nelaime („Ak, karas nepakenčiamas dalykas"[14]).

---

[12] J. Tumo paskaitos: Iš lietuvių karo metų psichikos.— VVU BR, F 1, F 470, p. 125.

[13] Ten pat, p. 129.

[14] Ten pat.

Ne kartą sukrėtė Svėdasų apylinkes ir valstiečių neramumai. Valstiečiai bruzdėjo Savičiūnų ir Aluntos dvaruose, vietos „isprauninkas“ prašė gubernijos vyresnybę paremti dvarininką Vladislavą Pomarnackį: atsiųsti „komandą ir pradėti tardymą“[15]. Tai irgi atsispindės Vaižganto kūriniuose, ypač apysakoje „Dėdės ir dėdienės“ (čia minimas dvarininkas Pats-Pamarneckas, o Savičiūnų dvaras vadinamas Saveikiais).

Maleišiškiai prisiminė 1863 m. sukilimą. Pašvenčių miškuose nemaža sukilėlių kapų, pilkapių, o už Svėdasų, Daujočių link, yra Kartuvių kalnas — sukilėlių bausmės vieta. Apie rašytojo artimųjų pažiūras į sukilimą nėra žinių, nors pats Vaižgantas ne kartą minės sukilimą ir prisiminimus apie jį.

Gimtojo kaimo ribas būsimasis rašytojas pirmą kartą peržengė penkerių metų (1874), kai maleišiškiai vežė vaikus į Kauną pas vyskupą Motiejų Valančių (VRR, II, 407). Iš šios kelionės jis teprisiminė plento baltus akmenis, baltus telegrafo „buteliukus“ ir rudus kumetynus, apsodintus glaustašakiais topoliais. („O vyskupas buvo kunigas kaip kunigas: senas, kuplus, plačiaburnis“ — VRR, II, 408.)

Eidamas dešimtuosius metus, Juozas Tumas pradėjo lankyti Kunigiškių dviklasę mokyklą. Į mokymo programą įėjo rusų kalba, aritmetika, dailyraštis, istorija, geografija ir dainavimas[16]. Šioje mokykloje, kaip ir apskritai ano meto carinės Rusijos pakraščių valdžios mokyklose, mokymas buvo dogmatiškas, nepaisyta vaiko psichologijos. Būsimąjį rašytoją gelbėjo gera atmintis ir pastabumas. Pavyzdžiui, aritmetikos veiksmus jis atlikdavo teisingai, nors visai nesuvokdavo uždavinio prasmės. Labai greitai

---

[15] Valstiečių bruzdėjimai Savičiūnų ir Aluntos dvaruose (1876.II. 8.— Kn.: Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. V., 1955, t. 1, p. 508.

[16] Kunigiškių mokyklos mokytojo J. Jokšio laiškas (1930.X.5) Vaižgantui.— VVU BR, F 1, F 386, l. 9. Abejonių kelia tik nurodytas mokinių skaičius — nuo 50 iki 100. Kiti dokumentai liudija, kad valsčiaus mokyklas lankydavo mažai mokinių: pvz., analogiškoje Troškūnų mokykloje tebuvo 5—8 mokiniai, 1869 m. mokslas baigėsi balandžio 10 d., nes mokiniai susirgo ir nebebuvo ką mokyti.— Kn.: Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. V., 1965, t. 2, p. 151.

išmokdavo atmintinai I. Krylovo pasakėčias, irgi menkai suprasdamas jų turinį. Mokytojas Vosilionokas laikė jį fenomenu ir baigusiam mokyklą išdavė pagyrimo raštą. Išlaikęs Anykščiuose pradžios mokyklos baigimo egzaminus, dvylikametis Juozas Tumas 1881 m. įstojo į Dinaburgo realinę mokyklą.

Kada Juozas Tumas išmoko lietuviškai skaityti, tikrų žinių nėra. Greičiausiai dar prieš stodamas į Kunigiškių mokyklą. Mat valstiečiai, leisdami vaikus į valdžios mokyklas, stengdavosi išmokyti lietuviškai skaityti iš lotynų raidėmis spausdintų knygų. Vaižgantas yra užsiminęs, kad mokėsi namie lietuviškai skaityti „iš paskaitančių namiškių“ (be Onos, Tumų šeimoje mokėjo skaityti Jonas), o vėliau „vakacijų“ metu jau ir kitiems skaitydavęs lietuviškas knygeles[17]. Bet net Dinaburge jis lietuviškai „dorai“ nepaskaitęs (VR, XIX, 167), o ir lektūra buvo itin ribota: maldaknygės, kalendoriai, viena kita šviečiamojo pobūdžio knygelė. Todėl taip išpopuliarėjo anuo metu L. Ivinskio versta „Genovaitė“, nes žymėjo „slenkstį“ iš literatūros „nuobodžios“ į „interesingą“[18].

Pirmoji lektūra, kaip valdžios mokykla, dar negalėjo pažadinti J. Tumo kūrybinių polinkių. Jie atsirado ir brendo jau ne gimtojo kaimo, o vėlesnėje, pirmiausia Dinaburgo, aplinkoje.

Pirmieji interesai

Kodėl Tumai pasirinko Dinaburgo realinę mokyklą, o ne Panevėžio arba Kauno, Šiaulių gimnazijas?

Rytų Lietuvos gyventojai apskritai buvo linkę leisti vaikus į Kuršo gubernijos mokyklas[1]. Mat su Latvija šio

---

[17] *Vaižgantas.* Negeistini apsireiškimai mūsų literatūroje.— Žinyčia, 1900, Nr 1, p. 130.

[18] *Tumas J.* Lietuvių literatūros paskaitos. Draudžiamasis laikas. L. Ivinskis.— K., 1924, p. 52.

[1] Paskaitoje apie J. Biliūną Vaižgantas pabrėžė, kad „Kuršo vidurinės mokyklos buvo nepalyginti aukštesnės ir simpatingesnės už Lietuvos mokyklas“.— Iš J. Tumo archyvo, VVU BR F1, F 342, p. 22.

krašto gyventojus siejo prekybiniai ryšiai (Tumai, pavyzdžiui, dažnai veždavo linus į Rygą, net specialų „briką" turėjo — VRR, II, 405). Latvijos mokyklos imponavo žmonėms didesnėm teisėm (ir didesne religine tolerancija), priimdavo į jas ir vyresniojo amžiaus vaikus, buvo lengviau įstoti. Į Lietuvoje esančias mokyklas būdavę sunku patekti, nes jos perpildytos[2]. Net specialiai daryta kliūčių įstoti lietuviams, taip pat žemesnės socialinės kilmės vaikams. Antai Vilniaus švietimo apygardos globėjas nurodė nepriimti į mokyklas varguomenės vaikų, esą „jie pradeda niekinti savo tėvus, kelia nepasitenkinimą padėtimi ir piktinasi <...> turtine nelygybe"[3]. Rytų Lietuvos valstiečiai siųsdavo vaikus į Liepoją ir Mintaują (lietuviai čia sudarė net 40% visų moksleivių). Tuo tarpu Dinaburge tik nuo 1886 metų atsirado daugiau lietuvių[4]. Ši mokykla buvo mažiau populiari dėl to, kad realinė, kur nedėstytos graikų bei lotynų kalbos. Iš tokių mokyklų būdavo sunku patekti į kunigų seminarijas. Kad Tumai pasirinko Dinaburgą, tikriausiai lėmė patogus susisiekimas bei atsitiktinumas (1881 mokslo metai šioje mokykloje dėl remonto prasidėjo vėliau ir tėvai suspėjo parūpinti lėšų sūnaus mokslui)[5].

Dinaburgo mokykloje plačiai buvo dėstoma matematika, gamtos mokslai ir palyginti mažai humanitarinių dalykų. Mokslo lygis buvo gana aukštas. Mokymo metodika, deja, dogmatiška, mokytojų ir mokinių tarpusavio santykiai formalūs, o kartais net priešiški. Jaunajam Tumui įstrigo despotiškas mokyklos inspektorius (kurį vėliau pavaizdavo apsakyme „Visvaldis"), atėmęs ir mokinių akivaizdoje garsiai perskaitęs jo dienoraštį. Visam laikui išlikęs skaudus įžeistos asmenybės jausmas: „Praėjo po tam į dvi dešimti metų su viršum; bet aš to atsitikimo neužmiršau, ir ne tik į dieninį, bet nė į paprastą laišką į ištiki-

[2] *Tumas J.* Lietuvių kultūros centrai Mintaujoje.— Lietuvos aidas, 1928, gegužės 2.

[3] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 2, p. 219.

[4] *Tyla A.* Slaptasis mokymas Lietuvoje (1862—1906).— Kn.: Kai kurie visuomeninės minties ir švietimo klausimai. V., 1965, p. 65.

[5] *Merkelis A.* Juozas Tumas-Vaižgantas.— K., 1934, p. 14.

miausią draugą nebedrįstu įrašyti tikrų savo širdies jausmų, atmindamas, jog „kas užrašyta, tai palieka" (VRR, II, 428). Mokytojai ne kartą yra pasityčioję ir iš kitų moksleivių. Vėliau vienoje savo paskaitoje Vaižgantas pabrėš, kad moralinė mokytojo „inkvizicija", „kai nekantrusis tyčiojas („isdievajetsia") iš nemokėjimo per pamokas ar per egzaminus", suardo nervus, kurie „nebeatsitaiso per visą amžių" (VR, XIV, 7).

Nepasitikėjimas mokiniais buvo būdingas visoms carinės Rusijos mokykloms. Mokinio elgesio taisyklės draudė klausytis viešų paskaitų, be mokyklos vadovybės žinios lankyti teatrus, reikalavo besąlygiško paklusnumo[6].

Iš pradžių J. Tumas mokėsi vidutiniškai, bet dirbo daug ir jau antroje klasėje gavo stipendiją. Tik šeštoje klasėje išbuvo dvejus metus[7]. Taip atsitiko dėl priežasčių, kaip jis pats sakė, nieko bendro neturinčių su mokslu. Kaltas buvęs elgesys. Karšto būdo, linkęs paprieštarauti stipresniems, J. Tumas kartu su keliais gabiais mokiniais tyčia liko kartoti kurso. Tiesa, jis greit įsitikino, kad toks „prašmatnumas" brangiai atsieina: papildomi metai buvo ilgi ir varginantys, sušlubavo sveikata.

Juozą Tumą mokykloje mėgo rusų literatūros mokytojas Preobraženskis,— vertindamas jo rašinius, dažnai pažymėdavo: „Avtor s liubovju otniossia k temie" (VR, XIV, 267). Aukštesnėse klasėse jaunojo Tumo polinkis į literatūrą dar labiau sustiprėjo. Jis susidomėjo rašytojų biografijomis, ypač Levo Tolstojaus, nes šis išnagrinėjęs „savo sielą lig mažiausiai juodymėlei" (VRR, II, 425). Didžiojo humanisto paveiktas, jaunuolis ėmė rašyti dienoraštį, gilintis į „sielos dialektiką". Susižavėjęs Puškinu, bandė versti jo eiles: išvertė vieną eilėraštį iš ciklo „Vakarų slavų dainos"[8]. Tiesa, vertimas silpnas, pažodinis, jaunuolis tik

---

[6] Žr. J. Tumo moksleivio pažymėjimą: Билет Н 33, ученика VI-го класса Динабарского Реального училища Иосифа Тумаса. Динабарк, 1887.— *Tumas J.* Archyvas. Įvairūs dokumentai (1864—1929). VVU BR, F 1, F 129, p. 31.

[7] Центральный Государственный исторический архив Латвийской ССР, F 748, д. 62.

[8] Akademikas, 1933, Nr 13, p. 255. (Rankraštis nesurastas.)

bandė išmokti šio meno („...kaip tai malonu būtų lietuviškai pasiskaityti autorių, pavedžių į Puškiną, Ščedriną, Gogolį, kuriais taip gėrėjomės!“[9]). Į mokyklos programą įėjo ir S. Aksakovas, I. Gončiarovas, F. Dostojevskis, V. Žukovskis, N. Karamzinas, A. Ostrovskis[10]. Skaitė jis D. Pisarevo, N. Dobroliubovo, V. Belinskio raštus, nors prisipažino nedaug ką tesupratęs. Rusų rašytojų knygos ne tik Dinaburgo mokykloje, bet ir vėliau sudarė didžiausią Vaižganto lektūros dalį. Jis ir kitus skatins skaityti N. Gogolio „Revizorių“, M. Saltykovą-Ščedriną[11]. Visam laikui J. Tumas pamėgs A. Čechovą, jo kūrinius „Palata Nr. 6“, „Žmogus futliare“ laikys geriausiais rusų literatūros pavyzdžiais, o I. Turgenevą — didžiąja pasaulio beletristikos pažiba, geriausiu stilistu[12]. Perskaitytų kūrinių paveiktas, jau trečioje, ketvirtoje klasėje ėmė rašyti rusų kalba eilėraščius, o šeštoje klasėje — apsakymus. Jie buvę ne blogesni už vėlesniuosius lietuvių kalba rašytus apsakymėlius[13]. Rusų literatūros klasika paskatino Vaižgantą kelti literatūrai didelius visuomeninius uždavinius, vertinti literatūros ryšius su gyvenimu, ieškoti paralelių tarp rusų ir lietuvių literatūrų. Vaižgantas mėgo save vadinti rusų kultūros auklėtiniu (VR, I, 87).

Dinaburge, kaip ir kitose carinės Rusijos mokyklose, veikė slapti mokinių savišvietos rateliai. Tokiam rateliui priklausė ir Juozas Tumas. Iš Rygos centriniame istorijos archyve esančių mokyklos dokumentų aiškėja, kad nelegalią mokinių veiklą stebėjo mokyklos vadovybė. Ji, pavyzdžiui, net kreipėsi į Ukmergės apskrities slaptosios policijos skyrių, kad atostogų metu būtų sekamas moksleivis

---

[9] *Vaižgantas.* Negeistini apsireiškimai mūsų gyvenime.— Žinyčia, 1900, Nr 1, p. 128.

[10] Список сочинений требующих прочесть (Vaižganto ranka surašytas VI klasėje privalomų perskaityti knygų sąrašas).— LKLI BR, F1—4366.

[11] J. Tumo laiškas (1904.XII.6) neišaiškintam autoriui.— LKLI BR, F1—4161.

[12] Recenzijos Švietimo ministerijos knygų tikrinimo komisijai.— VVU BR, F 1, F 334, p. 7.

[13] *Gira L.* Kun. Tumo-Vaižganto gyvenimas ir darbai.— K., 1930, p. 11.

Juozas Tumas[14]. Apie tai Vaižgantas niekur nėra užsiminęs (atrodo, ir nežinojo), nemini ir kiti rašytojo biografai. Šis faktas paremia hipotezę, kad J. Tumas, matyt, vadovavo vienam iš slaptųjų ratelių. Jis už tai galėjo nukentėti. Mokyklos direktorius A. Kniazevas nuolatos perspėdavo moksleivius, kas laukia jų, įsitraukus į nelegalią veiklą („Valstybės aparatas kaip sunkus garvežys su traukiniu: kai eina, traukis šalin, nes sutraiškins" — VR, XIX, 54).

Nelegalių moksleivių ratelių Dinaburge vis dėlto buvo ne vienas. Nors persekiojami, mokiniai lavinosi pagal pačių susidarytas programas, kaupė knygynėlius, rašė referatus. Kaip vėliau pastebėjo Vaižgantas, šie rateliai pažadino mokinių intelektą tikrąja to žodžio prasme, interesą protauti, domėtis socialinėmis problemomis, svarstyti „...apie liuomų nelygybę ir apie darbininkų klausimus <...> ir darbo davėjus"[15]. Ratelyje Juozas Tumas susipažino su sociologija ir politine ekonomija, susidomėjo pozityvizmu, ypač istorijos filosofija bei sociologijos teorija. Pozityvizmas orientavo į tiksliuosius mokslus, visuomeninę veiklą, akcentavo, kad žmogus priklauso nuo aplinkos, bet daug ką lemia ir pastangos, darbas, mokslas. Kai kurios pozityvizmo konvencijos paveikė jaunuolio pažiūras. Perskaitytos Dž. Dreiperio, Ž. Malešoto, F. Lasalio knygos bei diskusijos davė nemaža žinių, nors nuoseklesnės pasaulėžiūros ir neišugdė. Ratelyje aštuoniolikmetis Tumas išmoko konspiracijos, kurios prireikė ir ateityje.

Dinaburgas XIX amžiaus pabaigoje buvo vidutinis Latvijos ekonominio gyvenimo centras, kuriame telkėsi įvairių tautybių darbininkai, reiškėsi revoliucinė mintis, ryškėjo lietuvių revoliucinis judėjimas. Realinėje mokykloje Juozas Tumas susipažino su latvių jaunuomene, susirūpinusia savosios kultūros reikalais. Jis susidraugavo su J. Graudmaniu, turėjusiu ryšių su „jaunalatviais" (VR, XIV, 95), kurių veikla dažnai neapsiribodavo provincia-

---

[14] Центральный государственный исторический архив Латвийской ССР, F 748, д. 16.

[15] *Vaižgantas.* Negeistini apsireiškimai mūsų literatūroje.— Žinyčia, 1900, Nr 1, p. 129.

liškai suprastais nacionaliniais interesais. Jie siūlė pasidairyti po platesnį pasaulį, smerkė bet kokią nacionalinę nelygybę. Latvių spaudoje kartkartėmis buvo liečiami ir lietuvių spaudos lotynišku alfabetu draudimo klausimai[16]. Juozui Tumui labiausiai imponavo latvių jaunuomenės rūpestis literatūra („Aš pažinau gimnazistus, pasiryžusius išversti latviams storus tomus"[17]). Išsamiau su latvių literatūra ir kultūra jis vis dėlto nesusipažino, turbūt dėl to, kad prastai mokėjo latviškai („Latviškai aš nemokėjau nieko",— skundėsi pats Tumas[18]).

Dinaburge į Juozo Tumo rankas patekdavo lietuviškų knygų. Jas slapta skaitė moksleiviai lietuviai. Tai buvo šviečiamojo pobūdžio J. Šliūpo, J. Adomaičio-Šerno knygelės, populiarinusios gamtos mokslo laimėjimus ir pozityvistines idėjas. Jų gaudavo moksleiviai iš tos pačios mokyklos mokinio Povilo Matulionio[19]. Dinaburgo mokyklos „pastogėje" parodęs Tumui lietuviškas knygas, P. Matulionis pastebėjęs savo jaunojo draugo akyse „kibirkštis": „Tai buvo kibirkštis malkų krosnin"[20]. Pastarasis supažindino Tumą ir su lietuvių nacionalinio judėjimo idėjomis, buržuazinės lietuvių inteligentijos veikla („Apsakė apie „Aušrą", apie J. Šliūpą ir kt.",— prisiminė J. Tumas[21]). Išvykęs studijuoti į Peterburgą, P. Matulionis siuntinėjo dinaburgiečiams lietuviškas knygas. J. Tumas panoro ir pats išdėstyti savo pažiūras lietuviškai. Bet pritrūko ir išsilavinimo, ir kalbos mokėjimo („Matyt, reikia dar diktai šviesties, skaityti, galvoti, kol galės ant <...> rašto atsakyti")[22].

---

[16] *Nastopka K.* Lietuvių ir latvių literatūrų ryšiai.— V., 1971, p. 62.

[17] *Tumas J.* J. Biliūnas.— VVU BR F 1, F 342.

[18] *Tumas J.* Lietuvių kultūros centrai Mintaujoje.— Lietuvos aidas, 1928, gegužės 2.

[19] P. Matulionis baigęs Dinaburgo mokyklą (1882) dar trejetą metų mokytojavo, rengdamasis studijoms Petrapilyje.

[20] P. Matulionio laiškas (1910.XII.28) J. Tumui.— VVU BR F 1, F 72, 1 15.

[21] *Vaižgantas.* Negeistini apsireiškimai mūsų literatūroje.— Žinyčia, 1900, Nr 1, p. 129.

[22] Ten pat.

Baigdamas Dinaburgo mokyklą, J. Tumas vis dažniau ėmė galvoti apie studijas Peterburge, manė stoti į Veterinarijos institutą („Pamislyk, broliuk, ar ne būtų valivcu Tau beigti veterinarijos institutą",— rašė P. Matulionis iš Peterburgo[23]). Tuo tarpu tėvai, vos baigusiam keturias klases, kaip ir buvo numatę, siūlė stoti į kunigų seminariją. Jaunuolis vis atidėliojo. Žinodamas nelengvą tėvų materialinę padėtį, vertėsi savo jėgomis, užsidirbdavo lėšų privačiomis pamokomis. Pragyventi, matyt, buvo sunku, kad net mokyklos inspektorius V. Morozovas kreipėsi į J. Tumo namiškius, prašydamas materialiai paremti mokinį. „Alkanam gi žmogui ne mokslas galvoje,— rašė inspektorius.— Todėl prašyčiau pranešti man, kiek Jūs galite skirti pinigų mokinio pragyvenimui."[24] „Pasidariau anemingas ir linkęs prie plaučių ligos",— rašė apie tas dienas J. Tumas (VR, XIV, 267). Pablogėjusi sveikata buvo viena iš priežasčių, kodėl jis pasirinko kunigo kelią. Žinoma, buvo ir daugiau priežasčių: norėjo dirbti Lietuvoje, vengė įskaudinti namiškius, ypač motiną.

1888 m. J. Tumas išlaikė baigiamuosius egzaminus ir tą patį rudenį įstojo į Kauno kunigų seminariją. Tėvas jau anksčiau (1887) buvo parūpinęs atleidimą iš kaimo bendruomenės, be kurio nepriimdavo į seminariją[25]. Taip J. Tumas visam laikui tapo dvasininku, visam laikui atsisveikino su Dinaburgu, kuriame, kaip rašė atsiminimuose, praleido gražiausio amžiaus metus[26].

„Ar aš paklydau savo gyvenimo kelyje, nesisakysiu...",— mėgęs vėliau pajuokauti Vaižgantas. Kunigystė vis dėlto varžė gal ne tiek dėl pasaulėžiūros, kiek dėl temperamento ir būdo. Impulsyvus Juozas Tumas seminarijoje buvo įstatytas į drausmės rėmus. Buvo ir daugiau sunkumų: jis nemokėjo nei lenkų, nei lotynų kalbų. Vienu

---

[23] P. Matulionio laiškas (1888.I.13) J. Tumui.— Mūsų senovė, t. 1, kn. 2, 1921, p. 82.

[24] *Tumas J.* Archyvas. Įvairūs dokumentai (1864—1929).— VVU BR, F 1, F 129, p. 19.

[25] Ten pat, p. 23.

[26] *Tumas J.* Dramos ir beletristikos originalai. Iš atminimų.— VVU BR, F 1, E 299, p. 45.

metu jau rengėsi mesti seminariją, nes dar prasčiau negu kalbos sekėsi teologija, kuri ir šiaip nelabai jį traukė. Iš dėstomų dalykų labiausiai domėjosi lietuvių kalba. Jį žavėjo dėstytojo K. Jauniaus asmenybė. Profesoriaus paskaitos, kaip mini Vaižgantas, „degino“ visus, išmokti gimtosios kalbos buvęs garbės reikalas kiekvieno „lietuviuko“. J. Tumas konspektavęs kiekvieną profesoriaus paskaitą, turėjo abiejų jo dėstomų disciplinų užrašus: „Kalbamokslį“ ir „Mokslą dvasiškos iškalbos“ (K. Jauniaus lietuviškai skaitytas homiletikos kursas)[27]. Vėliau šiuos rankraščius jis atidavė Lietuvių mokslo draugijai[28].

K. Jaunius, sudominęs klausytojus lietuvių kalba, pažadino ir norą tą kalbą ugdyti, tyrinėti. Norėdamas tobulinti savo kalbą, Juozas Tumas seminarijoje nemažai vertė iš rusų, o po to ir iš lenkų kalbos. Išliko tik kai kurių vertimų fragmentai[29], taip pat straipsnis (iki šiol nepublikuotas, pasirašytas slapyvardžiu *Taučė.*) — „Pavyzdys lietuviško kratinio pradžios XIX amž.“ Jame pasisakoma prieš „vergiškai“ atliktus vertimus, prikištus polonizmų. Straipsnio autoriaus išvados atitiko K. Jauniaus kalbinę koncepciją[30].

Baigiant pirmąjį kursą, profesorius pasiūlė seminarijos moksleiviams vietoj egzamino parašyti rašinį laisva tema. Juozas Tumas sukūrė vaizdelį „Lietuvos geradariai 1850 metų“, kuriame atskleidė baudžiavinio dvaro žiaurumus. Rašiniu labai pasipiktino vadovybė ir vos nepašalino Tumo iš seminarijos, tačiau užtarė K. Jaunius. Tikriausiai padėjo ir paties autoriaus pasiaiškinimas, kad užrašęs

---

[27] Inventorius knygyno Juozapo Tumo (1899).— VVU BR, F 1, D 623. K. Jauniaus „Kalbamokslio“ eilės Nr 206; „Mokslo dvasiškos iškalbos“ eilės Nr 251.

[28] Sąrašas knygu. kurias Vaižgantas 1905 m. dovanojo LMD.— LKLI BR, F 1-4166. Kaip teigia V. Drotvinas, archyve J. Tumo užrašų nepavykę surasti. Žr. kn.: *Drotvinas V., Grinaveckis V.* Kalbininkas Kazimieras Jaunius.— V., 1970.

[29] *Tumas J.* Rankraščių rinkinys — VVU BR, F 1, F 58, p. 1—32.

[30] Ten pat, p. 33—40.

„tikrą atsitikimą", dėdės Alijaušo Tumo pasakojimą, o ne pats prigalvojo tokių baisybių[31].

Profesoriaus ir jo buvusio „mokintinio" ryšiai nenutrūko ir vėliau[32]. J. Tumas su pietizmu prisimindavo K. Jaunių, kuris nesirūpino savimi, neieškojo „šiltos vietelės, nelenkė sprando prieš tuos, kuriems priklauso aprūpinimas turtais ir garbės ženklais". Vertino jį ir už tai, kad „niekada nevergavo piniguí", už jo „gryną, kaip ašara, lietuvišką žodį" be kurio nebūtų tapęs rašytoju[33], už nepaprastą atsidėjimą mokslui[34]. Tiesa, kartais ir „pašiepdavo" savo buvusį profesorių („Jis dėl lietuvių turi tokią, nelyginant, verčią kaip Klondaiką: yra aukso, tik prieik gi, kad geras, per retai tetirpstančius ledus"[35]).

Seminarijoje Juozas Tumas suartėjo su kunigais, kurie dalyvavo lietuvių nacionaliniame judėjime. Jis talkininkavo rengiant programą klerikaliniam laikraščiui „Žemaičių ir Lietuvos apžvalga" (1889), skelbė jame publicistinius rašinius. Tie rašiniai dar neturėjo akivaizdesnės programos, platesnio publicistinio užmojo, o daugiau informavo skaitytojus apie caro administracijos daromas skriaudas vietos gyventojams, pačių sodiečių gyvenimo negerumus. Sekdamas Liudviku Jucevičium (Liudviku iš Pakievės), pirmąją korespondenciją — „Įspėjimai" („Uvogos") — pasirašė slapyvardžiu *Juozapas iš Popšutės*[36].

Ar ši korespondencija iš tikrųjų pirmoji?

Rašytojo biografai teigė, kad pirmąją korespondenciją J. Tumas paskelbęs „Varpe". Korespondencija apie Svėdasų valsčiaus gydytojus buvo parašyta, bet į „Varpą" ne-

---

[31] Rašinys skelbtas.— Mūsų senovė, 1921, t. 1, kn. 1, p. 74—76.

[32] Žr. J. Tumo laiškas K. Jauniui.— VVU BR, F 1, F 562, l. 1; K. Jauniaus laiškai J. Tumui.— VR, XIV, p. 177—178.

[33] *Vaižgantas.* Negeistini apsireiškimai mūsų literatūroje.— Žinyčia, 1900, Nr 1, p. 131.

[34] *Tumas J.* Kun. Jauniaus laidotuvės Kaune.— Viltis, 1908, kovo 7.

[35] J. Tumo laiškas (1902.XI.15) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 30.

[36] *Juozapas iš Popšutės.* Įspėjimai (Uvogos).— Žemaičių ir Lietuvos apžvalga, 1890, Nr 4, p. 26—27.

įdėta[37]. Tad J. Tumo publicistinis kelias prasidėjo 1890 m. klerikalinės krypties laikraštyje „Žemaičių ir Lietuvos apžvalga“, o paskutinis publicistinis rašinys paskelbtas 1933 m. vaikų žurnale „Žiburėlis“. Keturiasdešimt trejus metus J. Tumas intensyviai reiškėsi publicistikoje, net ir pats suabejodamas, kas jis: beletristas ar publicistas.

Kai kurie „Žemaičių ir Lietuvos apžvalgos“ (1889—1906) bendradarbiai *(J. Mačiulis-Maironis, A. Dambrauskas-A. Jakštas, J. Tumas)*, laikydamiesi katalikiškų doktrinų, norėjo jas kiek sumoderninti, kėlė „katalikybės ir lietuvybės“ sąjungą, daugiau dėmesio skyrė lietuvių kultūrai, siekė dialogo su pasaulietine inteligentija. Iš publicistinių rašinių „Apžvalgoje“ didesnę vertę turėjo straipsnis „Lietuviškos kalbos svarbumas iš moksliško atžvilgio“[38].

Nebaigęs II kurso, J. Tumas susirgo (džiova ar bronchitu) ir mokslą seminarijoje teko pertraukti. Pusantrų metų jis gyveno tėviškėje, rengė mokinius stoti į vidurinę mokyklą, rašė „Žemaičių ir Lietuvos apžvalgai“ publicistinius straipsnius. Sugrįžęs į seminariją (1891), ėmė domėtis lenkų literatūra: A. Mickevičium, H. Senkevičium, S. Žeromskiu, E. Ožeškova. Tačiau lenkų romantizmas mažai dar jį veikė. Romantizmo stichija tik daug vėliau patrauks rašytoją.

Kunigų seminarijoje praleisti metai (1888—1893) apskritai nebuvo itin palankūs Juozo Tumo asmenybei tarpti. Siaura, dažniausiai tik teologinė lektūra, diegiamas nusižeminimas, dirbtinai skurdinamas emocinis gyvenimas varžė temperamentingą ir turtingą jaunuolio prigimtį. Kunigų luomo varžtus jis juto visą gyvenimą. Nuotaikos žmogus, karštapėdis, nekantrus rėksnys ir akiplėša, kaip su ironija pats apie save sakė, jis nesutarė ir su bažnytine vadovybe, ir su kai kuriais kunigais. Jam nepakako ir kunigo profesinės veiklos, nepriimtinas buvo kunigijai įp-

[37] Vaižganto raštų bibliografija paties rašytojo pradedama 1889 metų korespondencija iš Svėdasų „Varpui“. Yra pastaba: „Rodos, neįdėta“. „Varpe“ jos iš tikrųjų nėra.— J. Vaižganto bibliografija, — VVU BR, F 1, D 651, 1 p. 1.

[38] Žemaičių ir Lietuvos apžvalga, 1891, Nr 6, p. 41—42; Nr 7, p. 49—50.

rastas gyvenimo būdas. Tai Tumas pajuto jau pirmaisiais darbo metais. Išsiųstas į Latviją, į Mintaują, tvirtino: „Manau, tyčia buvau ištremtas“ (VR, XIV, 268).

Į Mintaują J. Tumas atvyko 1894 m. pradžioje ir nusivylė: „Neturima nė buto, nes aš esąs visai nereikalingas“[39]. Klebonas elgėsi arogantiškai (pareikalavo pristatyti dienotvarkę ir net nurodyti, kurias valandas skirsiąs „spacieroms“). Įsižeidęs jaunasis kunigas atsakė griežtu laišku („Aš Tau ne mokyklos vaikezas pas globėją ar piemuo pas ūkininką, tik Tavo padėjėjas, lygiateisis asmens laisvėje“)[40]. Nesuartėjo Tumas ir su kitais Mintaujos kunigais („Mintaujos klebonijoje aš neturėjau draugų“), o pritapo prie pasauliečių inteligentų.

Visa Mintaujos lietuvių „kolonija“ spietėsi apie J. Jablonskį — gimnazijos klasikinių kalbų mokytoją. Jo namuose dažniausiai ir vykdavo literatūriniai disputai, buvo aptariami nauji kūriniai. Juose dalyvaudavo A. Kriščiukaitis-Aišbė, M. Davainis-Silvestraitis, M. Lozoraitis, atvažiuodavo P. Mašiotas, G. Petkevičaitė-Bitė, V. Kudirka. Kai kurie iš jų priklausė „Varpo“ literatūrinei komisijai. Todėl 1894 m. V. Kudirka atvežė šiai komisijai Keturakio komedijos „Amerika pirtyje“ rankraštį. J. Jablonskio bute šią komediją suvaidino Mintaujos lietuviai.

Lietuvių „kolonijai“ J. Tumas perskaitė referatą apie lietuvių tautinės emancipacijos atspindžius literatūroje[41]. Skaitė ir savo vertimą. H. Senkevičiaus legendą „Būk palaiminta“ („Bądz bogoslawiona“) J. Jablonskis „konfiskavo“ „Varpui“[42]. Tai buvo pirmas sėkmingas J. Tumo literatūrinis darbas. Vertėjas mokamai perteikė pakilų, poetišką originalo stilių, pajuto autorinę pasakojimo intonaciją. Šios sėkmės, o gal lietuvių „kolonijos“ žmonių paskatintas, J. Tumas ėmėsi originalios kūrybos. Mintaujoje

---

[39] *Tumas J.* Lietuvių kultūros centrai Mintaujoje.— Lietuvos aidas, 1928, gegužės 3.

[40] Ten pat.

[41] Referatas neišliko: pusę rankraščio J. Tumas „pametęs Mažeikių stotyje“, o kita dalis užsimetė.— Ten pat.

[42] *Vaižgantas J.* Būk palaiminta (Indų legenda, parašė H. Sienkiewicz).— Varpas, 1895, Nr 2, p. 32—33.

„užsimezgė ir scenos vaizdeliai, ir Aukštaičiuko atminimai". „Ten aš daug ką esu pradėjęs, ką paskui šiokioje ar tokioje formoje spauda paleidžiau",— prisimena tuos laikus Vaižgantas[43].

Kokius kūrinius J. Tumas parašė Mintaujoje? Iš to meto rankraščių tėra išlikęs „Lakštas iš praeities atminimų" ir „Iš atminimų" (Mintauja, 1894)[44]. Tai fragmentai apie kelionę diližanu į Kauną ir apie baigiamuosius egzaminus Dinaburgo realinėje mokykloje. Kitų rankraščių nėra, todėl sunku pasakyti, kurie scenos bei Aukštaičiuko atminimų vaizdeliai „užsimezgė" būtent Mintaujoje. Kiek galima spręsti iš vienintelio rankraščio, prie „užsimezgusių" kūrinių stiliaus Vaižgantas dar turėjo gerokai padirbėti.

Pradėjęs literatūros kelią, Mintaujoje J. Tumas susipažino su įžymiais ano meto rašytojais ir kultūros žmonėmis. Jam imponavo V. Kudirka, kurį sutiko J. Jablonskio namuose („...buvo labai šaltas, nešyptelėjo nė karto, neprašneko viešai nė žodžio...)[45]. Per pietus, skirtus V. Kudirkos garbei, J. Tumas pasakęs „netikusią kalbą" („Mano kalba buvo nevietoje, nelaiku, netaktinga")[46]. V. Kudirka nervinosi, bet po to vis tiek pavadinęs Tumą „šauniu kunigėliu"[47]. Vėliau ne kartą polemizavęs su „Varpu" („... prigulėjau prie abozo, priešingo jam...")[48], J. Tumas V. Kudirkai jautė didelę pagarbą: „Iš savo pusės taip dr. Vincą lenkiau, jog ilgainiui, nors tankiai užgaudavo, tankiai apkartindavo savo kartumu, neparašiau prieš jį nė vieno lygiai kartaus žodžio"[49]. Patrauklų V. Kudirkos portretą J. Tumas, jau universiteto docentas, nupiešė jam skirtoje monografijoje.

1895 m. J. Tumas įteikė pareiškimą Kauno kurijai, prašydamas perkelti į Lietuvą, o tų pat metų rugpjūčio mėn.

---

[43] J. Tumo laiškas (1924.XII.26) M. Grigoniui.— VVU BR, F 1, F 562, l. 8.

[44] *Tumas J.* Dramos ir beletristikos originalai.— VVU BR, F 1, E 299, p. 15—48.

[45] *Tumas J.* Vincas Kudirka — Vincas Kapsas.— K., 1924, p. 41.

[46] Ten pat.

[47] Ten pat.

[48] Vincentas Kudirka.— Tėvynės sargas, 1900, Nr 1, p. 49.

[49] Ten pat.

ir gavo paskyrimą į Mosėdį[50]. (Rašytojas aiškino, kad į Mosėdį buvęs paskirtas per apsirikimą, nes ketinta jį siųsti į Liolius — VR, IV, 135.)

Posūkis į platesnę veiklą

Į visuomeninį darbą, kuris reikalavo daug jėgų ir laiko, J. Tumą traukė veiklus būdas. Ir nors skundėsi, kad daug metų nematęs, „kaip skaisti saulutė šviečia", bet veiklos ir darbo rašytojas visur pats susirasdavo.

Mosėdyje, tame Žemaitijos užkampyje, į kurį atvyko J. Tumas, gyvenimas toli gražu nebuvo sustingęs: plito draudžiama lietuviška spauda, veikė slaptos organizacijos, žmones pasiekdavo net revoliucinės idėjos. Čia jis susirado ir bendraminčių. Mat Mosėdis Vaižgantui nebuvo „nežinoma žemė". Dar mokydamasis Kauno kunigų seminarijoje, jis lankėsi pas „Žemaičių ir Lietuvos apžvalgos" redaktorių K. Pakalniškį, kuris kunigavo Mosėdyje. Netoli gyveno ir daugiau J. Tumui artimų kunigų. Kartu su jais ir sumanė leisti klerikalinės krypties laikraštį „Tėvynės sargas" (1896—1904). J. Tumas šį laikraštį redagavo iki 1902 m.; paskelbė publicistikos straipsnių, grožinių kūrinių bei lietuvių kultūros istorijos faktų. Publicistikoje akivaizdžiai išreikštos tų metų jo politinės pažiūros. Tumui būdinga ne socialinių, o religinių ir nacionalinių interesų iškėlimas, polinkis į kompromisus su caro valdžia, noras taikiu būdu pasiekti teisių katalikų bažnyčiai, lietuvių kalbai ir mokyklai. Šie ideologiniai principai akcentuoti „Tėvynės sargo" programiniame straipsnyje[1]. Katalikybės sąjunga su lietuvybe — toks visos laikraščio programos ir ankstyvosios jo publicistikos patosas.

Iš esmės tęsdamas „Žemaičių ir Lietuvos apžvalgos" ideologiją, J. Tumas ir jo redaguojamas „Tėvynės sar-

---

[50] *Tumas J.* Rankraščių rinkinys. Kun. Juozapo Tumo formuliaras.— VVU BR, F 1, F 58, p. 61.

[1] Tėvynės sargas, 1896, Nr 1, p. 1—5.

gas“ labiau linko į kompromisus, vadovavosi vadinamąja *viribus unitis** idėja, ieškojo „vidurio kelio“. Ši idėja sudaro J. Tumo ideologinių pažiūrų branduolį, jo visuomeninio projekto šerdį. Bet ši idėja neturėjo pamato socialiniu ir politiniu požiūriu diferencijuotame XIX a. pabaigos — XX a. pradžios visuomenės gyvenime. Todėl Tumui ir nepasisekė suderinti prieštaringų tendencijų, išsaugoti „vidurio kelią“ net rašybos klausimais. Antai jis, karštai pritardamas J. Jablonskio rašybai, ėmė ir „Tėvynės sarge“ taikyti naująsias rašybos taisykles. Tačiau ortodoksiškai nusiteikę kunigai pasipriešino, ir J. Tumui teko sugrįžti prie senosios rašybos, liautis „suvalkiečiuoti ir keliaklupsčioti prieš naujus gramatiškus principus p. Kriaušaičio“[2].

Ieškodamas „vidurio kelio“ ir tikėdamasis „taikiai“ sugyventi su caro valdžia, J. Tumas rašė peticijas, rinko parašus ir siuntė carui. Jis manė, kad caras „atsižvelgs“ į lietuvių pageidavimus ir leis spaudą lotynišku raidynu bei sugrąžins lietuvių kalbai teises mokykloje ir viešajame gyvenime[3]. Tačiau viltis apie „gerus“ caro ir lietuvių santykius irgi neišsipildė. Carizmas ir toliau gniaužė lietuvių kultūros gyvenimą, ėmėsi griežčiausių represijų. Saugotis teko ir pačiam J. Tumui: lietuviškas knygas jis slėpė rūsyje (sakoma, kad net ir bažnyčioje), jas platino ir rankraščius į Tilžę siuntė per knygnešius[4]. Nors ir buvo laikomasi konspiracijos, bet vis dėlto daug žmonių, kaip sakė J. Tumas, „prikišo savo kuodą“[5]. Bausmės ne vieną atbaidydavo nuo knygų platinimo, nuo bendradarbiavimo slaptoje spaudoje, ir ne kartą J. Tumas likdavo vieninteliu „Tėvynės sargo“ autoriumi. „Aš patapau re-

---

* bendrom jėgom (*lot.*)

[2] *A. J*[akštas]. Dar keletas žodžių apie lietuvišką raštišką kalbą ir rašybą.— Dirva-Žinynas, 1903, Nr 1, p. 117.

[3] Žr. Dėl spaudos grąžinimo. 1898 m. Mosėdžio vikaro J. Tumo akcija: Peticijos ir memorialai.— Mūsų senovė, 1921, t. 1, kn. 1, p. 53—58.

[4] Atsiminimai apie Vaižgantą (iš literatūrinės ekspedicijos Mosėdyje 1970 m.). Tumui daug padėjo mosėdiškiai.

[5] J. Tumo laiškas (1911.III.16) S. Kymantaitei-Čiurlionienei.— VVU BR, F 1, F 58, p. 158.

daktorium <...> ir dažnai vienatiniu rašytoju, turinčiu pateikti medžiagos kas mėnuo 5 spaudos lakštams"[6]. Nepasisekė J. Tumui išvengti ir susidūrimo su policija bei žandarais.

Konfliktai su caro valdžia prasidėjo nuo brolio Jono bylos. Juozas Tumas įdavė broliui (jis 1896 m. lapkričio mėn. buvo atvykęs į Mosėdį pinigų pasiskolinti) lietuviškų knygelių ir „Tėvynės sargą" (viso 600 egzempliorių). Priekulės stotyje Joną sulaikė žandarai. Iškelta byla tęsėsi ilgai ir bausmė buvo neišvengiama tiek Jonui, tiek Juozui Tumui[7]. Iškilus tremties pavojui, Juozas Tumas net norėjo pasitraukti į Ameriką, kur jį kvietė kunigai lietuviai („...gavęs šį laišką (1897.III.1) tuojau, nieko nelaukdamas, imkis savo mantą po pažasčia ir brauk per sieną",— rašė A. Kaupas)[8]. Tumą baugino, kad nemokėjo angliškai, kad mažai teturįs mokslo. („Skundiesi stingąs mokslo, o aš Tave užtikrinu, kad mokslu visa galva dar peraugsi mus visus, kurie Europoje mokinomės",— ramino A. Kaupas[9]). Tęsiantis tardymui, Juozo Tumo situacija vis sunkėjo: žandarai rinko žinias ne tik Mosėdyje, bet ir Mintaujoje, Dinaburge, policijos raštuose vis dažniau imtas minėti Vaižganto vardas. Krito įtarimas, kad tai Juozo Tumo slapyvardis. Žandarų valdybos viršininko pranešime Vilniaus teismo rūmų prokurorui (1897.II.5) nurodoma: „...kyla pagrįstas įtarimas, kad „Vaižgantas" būtent ir yra kun. Juozas Tumas, nes negirdėti, kad kiti kunigai prenumeruotų „Viestnik Trezvosti" (tardymo metu Juozas Tumas prisipažino skelbiąs savo straipsnius ta-

---

[6] Ten pat.

[7] Дело по обвинению ксендза Мосядского костела Тельшевского уезда Иосифа Онуфриева Тумаса и крестьянина д. Новая, Олошской вол., Вилкомирского уезда Ивана Онуфриева Тумаса в прест/уплении/, пред/усмотренном/ 2 ч. 252 ст. Уложения о наказ/аниях/. Начато 2 ноября 1896 г. Кончено 9 июля 1897 г. — CVIA, F 446, ap. 2, b. 386. Bylos medžiaga analizuota: *Tyla A.* Vaižganto ir jo brolio Jono Tumo 1896—1897 m. byla dėl draudžiamos literatūros platinimo.— Literatūra, 1970. sąs. XII(1), p. 27—46.

[8] A. Kaupo laiškas (1897.III.1) J. Tumui.— VVU BR, F 1, F 300, l. 2.

[9] A. Kaupo laiškas (1897.III.29).— Ten pat, l. 5.

me laikraštyje — *A. V.*). „Vaižgantas“ gi matyti „Tėvynės sargo“ žurnale turi vadovaujančio vaidmenį, talpina jame masę aršiausių antivyriausybinių straipsnių ir korespondencijų iš to paties Žemaitijos šiaurės vakarų krašto (tarp kitko visa Alsėdžių mokyklos kryžiaus istorija); palaiko ryšius su vietine aristokratija, o per ją įsigyja žinių iš sunkiai prieinamų šaltinių (pėdsakai — tame pat žurnale) ir bendrai yra labai rimta asmenybė.“[10] Tačiau įrodyti Juozo Tumo-Vaižganto kaltę tardymo organams pritrūko duomenų. Prokurorui pasiūlius, visa bausmė sukrauta Jonui Tumui (jis nubaustas pusantrų metų kalėjimo ir dvejus metus tremties[11]), o Juozui Tumui byla nutraukta „dėl įrodymų stokos“.[12]

Nepaisydama tokios bylos baigties, caro policija ir žandarai toliau stebėjo Juozo Tumo veiklą. Aplinkybėms nepalankiai susiklosčius, bažnytinė valdžia nutarė J. Tumą iš Mosėdžio iškelti. Jis vėl skaudžiai pajuto, ką reiškia prievarta: pagailo akmenuotų lygumų, išraiškinga tarme kalbančių žmonių, suprato, kiek jam davė tas „užkampis“. Mosėdis paliko ryškų pėdsaką J. Tumo biografijoje. Organizacinis darbas „Tėvynės sarge“, publicistika „prarijo“ daug laiko, „pinigų ir juodų plaukų“ (Tumas pražilo vos peržengęs trisdešimt metų), bet kartu padėjo atsiskleisti visuomenininko sugebėjimams, išryškino jį kaip vieną žymiausių lietuvių nacionalinio judėjimo dešiniojo sparno veikėjų.

Mosėdyje gerokai prasiplėtė Vaižganto (šiuo slaptavardžiu vis dažniau ėmė pasirašinėti J. Tumas) humanitariniai interesai bei literatūrinė veikla. Jo asmeninėje bibliotekoje atsirado nemaža istorijos, filosofijos ir psichologijos veikalų (daugiausia lenkų kalba), įžymių lenkų rašytojų (A. Mickevičiaus, H. Senkevičiaus, H. Fedro, A. Asnyko, B. Pruso, J. I. Kraševskio, I. Krasickio, E. Ožeškovos ir kt.) knygų, Homero „Odisėja“, Šekspyro „Romeo ir Džiul-

---

[10] CVIA, F 446, ap. 2, b. 386, l. 39—40. (Cit. pagal A. Tylos vertimą.— Literatūra, 1970, sąs. XII (1), p. 42.)
[11] Ten pat, l. 32—33.
[12] Ten pat, l. 33.

jeta“, Servanteso „Don Kichotas“ (lenkiški vertimai)[13]. Matome ir vertingų lituanistinių leidinių: M. Valančiaus „Žemaičių vyskupystė“ (1848), J. Dovydaičio „Šiaulėniškis senelis“ (1860), S. Daukanto „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“ (1845), K. Donelaičio „Litauische Dichtungen“ (1865), A. Juškos „Lietuviškos svotbinės dainos“ (1883).

Mosėdyje J. Tumas sukaupė lietuvių kultūros faktų, kuriuos vėliau panaudos savo mokslo darbams, nusirašė iš rankraščių kai kurių poetų (A. Vienažindžio, J. Anusavičiaus ir kt.) eilėraščių, surinko biografinių duomenų[14]. Tuo metu pasirodę pirmieji Vaižganto literatūros kritikos rašiniai bei anotacijos liudija gerą literatūrinį skonį ir meninę intuiciją: jis įžvelgė Žemaitės beletristinį talentą („p. Žemaitė, matyt, galėtų rašyti <...> Kodėl gi retai jos darbus paregiame“[15]), teigiamai įvertino Bitės „Vilkienę“[16], iškėlė Maironio ir A. Vienažindžio poezijos reikšmę[17]. Tiesa, kai kurios Vaižganto prognozės nepasitvirtino: A. Jasevičius, K. Pakalniškis, net ir jo taip proteguoti J. Šnapštys-Margalis, A. Jakštas, vis dėlto pasiliko tik lietuvių literatūros paraštėse.

Mosėdyje Vaižgantas išvertė lenkų (J. Chrončevskos „Saulytę“[18]) ir rusų (fragmentus iš M. Saltykovo-Ščedrino ir kitų[19]) autorių kūrinių. Rašytojas paskelbė „Tėvynės sarge“ ir pirmuosius originalius kūrinius — scenos vaizdelį „Nepadėjus nėr ko kasti“, alegoriją „Dėdė lapę nušo-

---

[13] Inventorius knygyno kun. Juozo Tumo (1899) — VVU BR, F 1, D 623. Sąraše suregistruota 433 knygos. „Parodyk savo knygyną — aš pasakysiu, kas tu esi“,— mėgo sakyti Vaižgantas (VR, XIV, 138).

[14] Rankraščiai saugomi LKLI BR, F1—4164, 4165; taip pat: VVU BR, F 1, F 536.

[15] *Vaižgantas.* Mūsų raštai.— Tėvynės sargas, 1896, Nr 8, p. 33.

[16] J. Tumo paskaitos. Apie V. Kudirką.— VVU BR, F 1, F 299, p. 81.

[17] Mūsų raštai.— Tėvynės sargas, 1898, Nr 10, p. 28—32.

[18] *Vaižgantas.* Svetimi raštai. „Slonecko“ Jadwigi Chrąszczewskiej.— Tėvynės sargas, 1896, Nr 4, p. 25—31.

[19] Fragmentas „Juda Išdavėjas“ įterptas į str. „Judošystė Lietuvoje“.— Ten pat, Nr 9, p. 11—19.

vė"[20] (1896). Vaižgantas, matyt, rašė ir daugiau (trylika „jumoristinių gabalų" sakėsi įteikęs 1897 m. Amerikos lietuvių laikraščiui „Žvaigždė"). Jis net manė atsidėti literatūrai. Užtat A. Kaupas, kviesdamas J. Tumą Amerikon, siūlė: „O jeigu norėsi užsiimti literatūros darbais, ramumo ir laiko nepristigsi."[21] Tuo tarpu Lietuvoje į visuomeninę veiklą įsijungusiam Vaižgantui „ramumo ir laiko" negreitai teatsirado. Todėl ir Mosėdis daugiau retrospektyviai svarbus Vaižgantui kūrėjui. Čia sutikti žmonės, pergyventi įvykiai (krata, tardymas, susidūrimas su antstoliu, žandarais) tapo „Pragiedrulių" („Gondingos krašto") veikėjų prototipais, atsispindėjo siužetinėse situacijose[22].

Kuliai, į kuriuos 1898 m. buvo paskirtas J. Tumas, irgi tolimas nuo kultūros centrų bažnytkaimis. Tačiau ir šio miestelio geografinė padėtis tiko Vaižganto veiklai. Per Kretingą, Kulius ėjo knygnešių keliai į vidurio Lietuvą. Aplinkiniai didžiuliai miškai suteikdavo gerą prieglaudą knygnešiams, gabenantiems draudžiamą spaudą, prasti keliai trukdė žandarams kontroliuoti šį kraštą. Kuliuose J. Tumas toliau redagavo „Tėvynės sargą", skaitė korektūras ir siuntinėjo medžiagą į Tilžę, kur buvo spausdinamas laikraštis, palaikė ryšius su knygnešiais[23].

Nors J. Tumas bendravo su dešiniųjų pažiūrų žmonėmis, bet užmezgė ryšius ir su liberaline inteligentija. Metai, praleisti Dinaburge ir Mintaujoje, nepraėjo veltui. Susidūręs su žmonėmis, kurie plačiau vertino švietimą ir kultūrą, J. Tumas nebegalėjo tilpti kunigijos interesų rėmuose. Tarp kunigų jam darėsi ankšta.

Greta „Tėvynės sargo" Juozas Tumas pradėjo leisti žurnalą „Žinyčia" (1900—1902). Tai irgi klerikalinės krypties žurnalas, bet jame bendradarbiavo daugiau inteligen-

---

[20] Vaižganto bibliografija.— VVU BR, F 1, D 651, I, p. 4. Šis faktas minimas: Atsakymai. V-tui.— Dirva-Žinynas, 1903, Nr 9, p. 118.

[21] A. Kaupo laiškas (1897.III.29) J. Tumui.— VVU BR, F 1, F 300, l. 4.

[22] Atsiminimai apie Vaižgantą (iš literatūrinės ekspedicijos Mosėdyje 1970 m.).

[23] Vaižgantas bendravo su Jurgiu Gudu, Petru Malakausku, Kazimieru Novodželskiu ir kt. Žr. Atsiminimai apie J. Tumą-Vaižgantą.— Literatūra, 1970, sąs. XII (1), p. 93—94.

tų pasauliečių — J. Basanavičius, V. Pietaris, M. Pečkauskaitė-Šatrijos Ragana ir kt.— plačiau buvo svarstomi kultūros bei literatūros reikalai. Pats Vaižgantas „Žinyčioje" nedaug tespausdino („Aš tik būsiu tuo pačiu czarno-raboczym, kurs ant savo pečių velka sunkius maišus kitų išdaigintų vaisių..."[24]).

Iš jo skelbtų straipsnių dėmesio nusipelno rašinys apie lietuvių kalbos bei literatūros būklę „Negeistini apsireiškimai mūsų literatūroje"[25]. Jame akivaizdžiai išreikštas Vaižganto siekimas kultūros darbe laikytis „vidurio kelio", susitarti dėl literatūrinės kalbos normų. „Todėl šalin, lietuviai, su tarmiškais savo partijiškumais!" — kvietė autorius. Jis ironizavo ir per daug „mokytus" rašytojus (jų raštus skaitytojai tik „pauosto", kaip jaučiai neėdamą žolę"), perspėjo „puristus" („kalbą valyti reikia, bet ne taip, kaip su plytgaliu"). Prie reikšmingų tų metų J. Tumo darbų priskirtinos M. Valančiaus kūrinių publikacijos „Žinyčioje" bei „Tėvynės sarge". Ten paskelbti M. Valančiaus užrašai, medžiaga iš „Žemaičių vyskupystės", taip pat lenkų spaudai parengtos M. Valančiaus ir S. Daukanto apybraižos[26].

Domėdamasis viskuo, kas dedasi lietuvių kultūroje, J. Tumas prisidėjo prie lietuviškos ekspozicijos Paryžiaus pasaulinėje parodoje, pasiuntė parodos rengimo komitetui knygų ir rankraščių[27]. Matyt, J. Tumui parodos reikalais siūlyta važiuoti į Paryžių kaip dešiniųjų sluoksnių atstovui. Savo ruožtu jis skatino A. Dambrauską: „Susimildamas pasigviešk ant Paryžiaus dulkių: aš tai tikrai nevažiuosiu."[28]

Tuo tarpu į Palangą, kur 1899 m. įvyko pirmasis viešas lietuviškas vaidinimas — Keturakio komedija „Ameri-

---

[24] J. Tumo laiškas (1899.X.22) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 10.

[25] Žinyčia, 1900, Nr 1, p. 128—138.

[26] Ks. Byskup Mociej Wolonczewski i Symon Dovkant.— Kraj, 1902, Nr 1.

[27] J. Tumo laiškas (1901.I.14) lietuvių parodos Paryžiuje komitetui.— VVU BR, F 1, F 362, l. 63.

[28] J. Tumo laiškas (1900.IV.15) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 16.

ka pirtyje", Tumas „išbildėjo" arkliais „dalyvauti toje didelėj ir tada dar tokioj nepaprastoj tautos šventėj"[29]. Visa grupė rengėjų (*G.Petkevičaitė-Bitė, P. Višinskis, P. Avižonis, J. Juškytė*) grįždami užsuko į Kulius. Taip užsimezgė bičiulystė su Bite, kuriai imponavo J. Tumo entuziazmas, domėjimasis kultūros reikalais. „Radome ten klebonijos valgomajam kambary pakabintą Palangos buvusiojo spektaklio afišą,— džiaugėsi Bitė.— Malonus buvo mums toks užuojautos ženklas. Pasveikinome jį džiaugsminga širdimi. Ir kaip nesidžiaugti?! Juk tat aiškus ženklas, kaip lygiai brangi mums visiems tėvynė, nors buvome juk žmonės labai skirtingo nusistatymo politikos dalykuose"[30]. Nuo to laiko atsirado bendrų interesų tarp J. Tumo ir J. Juškytės, kurią net „prisiviliojo" bendradarbiauti klerikalinėje spaudoje[31]. Tik P. Višinskis laikėsi atokiai. Jis buvo nepatenkintas, kad J. Tumas patraukė į savo pusę Šatrijos Raganą, saugojo nuo jo įtakos Žemaitę.

Šatrijos Raganos posūkį dešinėn lėmė, be abejo, ne tik J. Tumo pastangos. Tumas, tiesa, atidžiai sekė jaunos rašytojos kūrybą. Tačiau „Varpe" ir „Ūkininke" skelbti „keliolikos metų pusmergėlės" kūrybiniai bandymai jam nepadarė didesnio įspūdžio („dar nebrendusi nei mokslu, nei gyvenimo patyrimais".— VR, XIII, 186). Ne iš karto jį patraukė ir „Viktutė", kurios rankraštį autorė įteikė rašytojui: „<...> Aš „Viktutės" neįvertinau, kaip vien reikiant: nebuvau tikrai atsidėjęs įsiskaitęs, o gal dar nė neišmaniau tuo laiku" (VR, XIII, 188). Tik vėliau jis tapo entuziastingu Šatrijos Raganos talento gerbėju, jos kūrybos propaguotoju: „Viktutė" ir „Sename dvare" — „klasikiniai dalykai savo forma ir turiniu" (VR, XIII, 194), o ir kiti raštai rengtini spaudai[32]. Šatrijos Ragana itin palankiai

[29] *Petkevičaitė-Bitė G.* [Raštai].— V., 1966, t. 1, p. 651.

[30] Ten pat, p. 670.

[31] J. Tumo laiškai J. Juškytei.— VVU BR, F 1, F 487; taip pat: Iš J. Juškytės atsiminimų ir jos rankraščių.— MA BR, F 107—80.

[32] Viename kalendoriaus lapelyje yra toks Vaižganto įrašas: „1926 m. sausio 9 d. buvo Šatrijos Ragana. Kursčiau, kad perredaguotų spaudai visas savo noveles, jei nenori, kad koks profanas imtųsi to darbo autorei mirus. Svyruoja, kuklauja. Jos raštai labai eina..."— VVU BR, F 1, F 70, l. 159.

vertino Vaižganto dėmesį jos kūrybai („Esu tikra žemaitė ir nemėgstu žodžių <...>, visados myliu Tamstą ir gerbiu iš visos savo širdies, kuri yra tikrai žemaitiškai pastovi ir moka būti dėkinga")[33].

Pažintis su Vaižgantu daugeliu atvejų buvo reikšminga ir kitai lietuvių rašytojai — Sofijai Kymantaitei. Ji su tėvais gyveno Kuliuose, ir Vaižgantas tapo ne tik pirmuoju mokytoju (rengė stoti į Šiaulių gimnaziją), bet ir literatūriniu konsultantu: jis 1905 m. pasiuntė į Peterburgo „Lietuvių laikraštį" pirmą S. Kymantaitės lyrinį kūrinėlį, parinko jaunajai rašytojai Pragiedrulio slapyvardį. S. Kymantaitei teko vaidinti Vaižganto vaizdelyje „Negryna sąžinė" žmonos vaidmenį. Šis scenos vaizdelis — vienintelis kūrinys, kurį Vaižgantas sukūrė Kuliuose. O S. Kymantaitė prisimena, kad Vaižgantas ištisas dienas rašydavęs „primityvia rašomąja mašinėle"[34]. Matyt, tai buvo publicistiniai straipsniai ar laikraščiams perrašinėjami „svetimi raštai".

Redaktoriaus bei publicisto darbas Vaižgantui ir Kuliuose atimdavo daugiausia laiko. Trūko ne tik medžiagos, rankraščius gaudavo prastai parengtus ar stačiai nesutvarkytus. Jis ne kartą piktinosi „Tėvynės sargo" bendradarbiais: „... dovanokite, kad negalėjau perrašyti; perveizdėkite, pataisykite ir, jei tiks, talpinkite ir t.t. Susimildami, jei jūs negalėjote, tai dėl ko mes galime labiau galėti? Ar mes ant to stovime?"[35] Be spaudos, būta ir kitų sunkumų. Caro policija sekė J. Tumo veiklą. 1899 m. laiške A. Dambrauskui jis rašė, kad „žandarmerija (Telšių) atsiuntė paliepimą <...> — учредить над Кул[ейским] вик. кс. Иос. Он. Тум <...> тайный надзор"[36]. Tai patvirtina ir šiuo metu žinomi oficialūs caro policijos dokumentai: J.

[33] M. Pečkauskaitės laiškas (1929.IX.8) J. Tumui.— VVU BR, F 1, F 127, l. 54.

[34] *Čiurlionienė-Kymantaitė S.* Iš atsiminimų.— Pergalė, 1966, Nr. 3, p. 143.

[35] *[Vaižgantas.]* Garbūs lietuviai! — Žinyčia, 1900, Nr 1, p. 3.

[36] J. Tumo laiškas (1899.XII.28) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 6.

Tumas buvo sekamas, norint išaiškinti jo politinį patikimumą[37].

Tumo veikla iš esmės neužkliudė caro valdžios, lietuviai, jo paties teigimu, „ne revoliucininkai“, tik „bukveniki“ („Viskas bus ramu, jei буква bus nepersekiojama“[38]). Vis dėlto, ypač po brolio Jono bylos, Tumas suprato, kad kiekvienu metu gali būti nubaustas. Vėl reikėjo keltis į kitą vietą. Todėl prašė, kad padėtų A. Dambrauskas, užėmęs aukštą postą Kauno kurijoje[39]. Tikriausiai pastarajam tarpininkaujant, J. Tumas 1901 m. buvo perkeltas į Micaičius prie Kuršėnų (dabar Šiaulių raj.)[40]. Bet ten išbuvęs vos vienuolika mėnesių — 1902 m. atsidūrė Vadaktėliuose (dabar Panevėžio raj.), o 1905 m.— Sidabrave (netoli Šeduvos), po trijų mėnesių iškeltas į Stakius (dabar Jurbarko raj.)[41]. Šios „odisėjos“ priežastys — ir caro valdžios persekiojimai, ir nesutarimai su kai kuriais dvarininkais bei kunigais.

J. Tumas Micaičiuose be bažnytinės valdžios leidimo įkūrė labdarybės draugiją. Dėl jos ir iškilo konfliktas (su Kuršėnų dvarininku Gruževskiu ir klebonu A. Eidintu[42]). J. Tumas apkaltintas dalyvaująs lietuvių nacionaliniame judėjime, priklausąs slaptai „lietuvių nacionalinei partijai“[43]. Bažnyčios vadovybė uždraudė jam bendradarbiauti spaudoje (1902). Žinomos ir iškėlimo iš Vadaktėlių prie-

[37] Žr. *Tyla A.* Vaižganto ir jo brolio Jono Tumo 1896—1897 m. byla dėl draudžiamos literatūros platinimo.— Literatūra, 1970, sąs. XII (1), p. 45.

[38] J. Tumo laiškas (apie 1900) neišaiškintam asmeniui.— VVU BR, F 1, F 70, l. 9.

[39] J. Tumo laiškas (1900.VI.2) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 5.

[40] J. Tumas norėjo keltis būtent į Micaičius. Žr. J. Tumo laiškas (1901.V.10) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 22.

[41] *Tumas J.* Archyvas. Įvairūs dokumentai (1864—1929).— VVU BR, F 1, F 129, p. 47, 61, 73, 79.

[42] Keli skundai prieš Tumą-Vaižgantą.— Mūsų senovė, 1938, t. 2, Nr 2, p. 342—346.

[43] Už tai ir už „eucharistinių paslapčių“ pažeidimą J. Tumas buvo teistas (1902) bažnytinio teismo. Žr. Pasiaiškinimą Žemaičių vyskupui.— *Tumas J.* Archyvas. Įvairūs dokumentai (1864—1929) — VVU BR, F 1, F 129, p. 69—71.

žastys. Pats J. Tumas manė, kad svarbiausia dingstis buvo Panevėžio dvarininko M. Karpio dvaro planas, atsitiktinai pakliuvęs į jo rankas. Caro policija įtarusi jį ruošiant dvarų parceliaciją. Bet J. Tumo byloje yra ir kitų duomenų, minima jo „kurstomoji veikla" („kurstomo" pobūdžio kalbos, įtartina korespondencija ir kt.)[44].

Priverstinis kėlimasis iš vietos į vietą, ypač draudimas dalyvauti spaudoje, slėgė J. Tumą. Savo nuoskaudas jis atvirai išsakė A. Dambrauskui. „Kelintą tai kartą vis turiu pradėti gyventi, nes vos tik įsikabinu, jau likimo ranka ir išardo",— rašė vos persikėlęs į Stakius.— „Ant mano karaktoriaus padarė tai ardančią įtekmę. Kartais pradedu justi stoką energijos ir visuotinę zabojętnienie. Vis tankiau pasiseka man kiaurą dieną kraseje prasėdėti arba po kambarį pravaikščioti"[45].

J. Tumas ir vėl suabejojo, ar ne geriau būtų išvažiavus į Ameriką. Tą kartą atkalbėjo G. Petkevičaitė-Bitė, nors rašytoja vėliau gailėjosi to atkalbėjimo. („Tamstai išvažiavus daug mąsčiau apie Tamstos užmanymą. Ir labai man gailu liko, jog, vien jausmo klausydama, patariau pasilikti. Jausmas, žinoma, geistų matyti tėvynėje visą tą, kas jai yra brangus <...> Reikia ieškoti prilankesnės atmosferos dvasios išplėtojimui."[46]

J. Tumas turėjo ir kitų planų, norėjo keltis į Petrapilį ar Rygą. J. Mačiulis-Maironis „atpliekė norą bėgti („Argi ilgai, girdi, laikys..."[47]). Taip J. Tumas pasiliko Lietuvoje ir pats dėl to nesigailėjo.

Paaštrėjus santykiams su prolenkiškos orientacijos kunigais, J. Tumas vis labiau ėmė abejoti jo pasaulėžiūrai taip svarbia „vidurio kelio" idėja. Išeidamas iš „Tėvynės sargo" redaktorių, jis pripažino: „Šešerius metus pradirbęs mato tai, ką nuo pat pradžios kiti praregėjo: jog pilna

---

[44] CVIA, F 378, BS 1905, b. 321, l. 194.

[45] J. Tumo laiškas (1906.III.22) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 63.

[46] G. Petkevičaitės-Bitės laiškas (1902.X.29) J. Tumui.— VVU BR, F1, F 63, l. 3.

[47] J. Tumo laiškas (1902.X.1) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 29.

tautiška lietuvių vienybė — tai tik svajonė“[48]. Todėl vertinant „Tėvynės sargo“ ideologiją, reikėtų atsižvelgti į tai, kad 1902—1904 m. J. Tumas ne tik nebeformavo laikraščio idėjinės programos, bet nebeskelbė tame laikraštyje nė publicistinių straipsnių, o tik grožinius kūrinius[49]. Pasitraukęs iš „Tėvynės sargo“, Vaižgantas baigė vieną savo visuomeninės veiklos ir ideologinės raidos etapą, kurio paskutiniu akordu galėtume laikyti 1905 m. įvykius.

Koks Vaižganto ryšys su 1905 m. revoliucija Lietuvoje? Priverstas kuriam laikui pasitraukti iš visuomeninės veiklos, J. Tumas ėmėsi kultūros ir šviečiamojo darbo. Bręstant revoliuciniams įvykiams, caro valdžia į bet kokią veiklą žiūrėjo itin įtariai. Faktai, dėl kurių J. Tumas buvo kaltinamas talkininkavęs revoliucijai, paradoksalūs. Pavyzdžiui, Vadaktėliuose jis bandė įsteigti „Penktųjų teismą“ bei pašalpos draugiją[50], Sidabrave norėjo statyti senelių prieglaudą[51], Stakiuose tapo „agronomas“, sukūrė „ūkininkų ratelį“[52]. Caro ir net bažnyčios valdžia tai vertino kaip antivalstybinę, „kenksmingą“ veiklą[53]. Prisidėjo ir ekspansyvus J. Tumo būdas: jis pasikarščiuodavo ir griežčiau negu kiti tos pačios ideologijos žmonės pasipriešindavo carinei administracijai. 1906 m. Kauno gubernijos žandarų valdybai Telšių policijos viršininkas rašė, kad, tirdamas buvusio Vadaktėlių bažnyčios filialisto Juozo Tumo veiklą, sužinojo, jog šis 1905 m. gruodžio mėn. 12 d. Naumiesčio turgaus aikštėje kvietė susirinkusius žmones nemokėti valstybės mokesčių, neleisti pardavinėti valstybei svaiginamųjų gėrimų, skatino su viršininkais kalbėti tik lietuviškai[54]. J. Tumui vėl buvo sudaryta byla (ji „gali pasibaigti labai negerai: klioštoriumi ar net ištrėmimu“,—

---

[48] Tėvynės sargas, 1902, Nr 1, p. 2.

[49] Išimtį sudaro tik vienas publicistinis straipsnis „Mokyklų dalykai“.— Tėvynės sargas, 1904, Nr 5, p. 37—41.

[50] *Tumas J.* Rankraščių rinkinys.— VVU BR, F 1, F 58, p. 49.

[51] Atsiminimai apie J. Tumą-Vaižgantą.— Literatūra, 1970, sąs. XII (1), p. 101.

[52] Iš J. Tumo archyvo: J. Tumo paskaita Kauno dekanato kunigams.— VVU BR, F 1, F 312, p. 40.

[53] CVIA, F 378, BS 1905 m., b. 321, 1. 194.

[54] CVIA, F 1227, ap. 1, b. 96, l. 43.

skundėsi jis[55]). Bažnytinė vyriausybė savo ruožtu irgi ėmėsi drausminančių priemonių („Vyskupas <...> su visu nebetveria kailyje. Man ypatingu raštu įsakė namie sėdėti, kad įtekmės ant kitų nedaryčiau"[56]).

Iš tikrųjų Tumas nedaug ką bendro teturėjo su 1905 metų įvykiais. Tiesa, jis negalėjo nematyti ir nejausti įsisiūbavusios stichijos, kai visa „Lietuva pavirto vienu mitingu"[57]. Galima suprasti, iš kur ir jo simpatijos revoliucinėms nuotaikoms, ypač revoliucijos brendimo metais. Juk tada dažniausiai buvo akcentuojamos nacionalinės laisvės. Tai sudarė visuomenės vieningumo iliuziją, pritemdė klasinių interesų prieštaringumą, kuris iškils revoliucijos įkarštyje, susitelkus ties ekonominiais ir politiniais klausimais. J. Tumas nepritarė „kruvinai revoliucijai", pripažino tik caro valdžios kontroliuojamas reformas, įstatymų tobulinimą. Tokios pozicijos jis laikėsi ir buržuazinių veikėjų sušauktame „Vilniaus seime"[58]. Reformų keliu ėjo krikščionių demokratų partija, kurią steigiant (1906) bei ruošiant jos programą dalyvavo ir J. Tumas. Ši partija rėmėsi kaimo buržuazija, pageidavo, kad valstybės iždas supirktų iš nusigyvenusių dvarininkų žemes ir dalį jų duotų valstiečiams išsipirkti, pasisakė už savivaldą carinės imperijos sudėtyje, norėdama tik savitvarkos valsčiuose, mokyklose ir bažnyčiose, „policijai saugant piliečių ramybę"[59]. J. Tumas ir kitais atvejais yra pažymėjęs, kad revoliucijos keliai „dvasiškių prigimčiai visai svetimi, su jų pašaukimu nesutaikomi. Kunigas, išeinąs į revoliucinį karą, rezignuoja iš savo kunigystės. Kas nenori ar nebepajėgia rezignuoti, tas bevelija kęsti"[60]. Ir V. Kapsukas ra-

---

[55] J. Tumo laiškas (1906.III.22) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 63.

[56] J. Tumo laiškas (1903.IV.28) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 36.

[57] J. Tumo paskaitos. Iš paskaitos „Aušros" salėje.— VVU BR, F 1, F 470, p. 89.

[58] Lietuvių suvažiavimas Vilniuje.— Vilniaus žinios, 1905, lapkričio 22.

[59] *Tumas J.* Lietuvių krikščionių demokratų veiksmas.— Draugija, 1907, Nr 3, p. 262.

[60] Iš J. Tumo archyvo.— VVU BR, F 1, F 244, p. 28.

šė: „<...> visiems yra gerai žinoma, kokie „revoliucionieriai“ buvo 1905 metais kunigai. Pats Tumas savo laiku pasipasakojo, kaip jis 1905 metais bičiuliavosi su išsigandusiais revoliucijos Panevėžio apskrities dvarininkais ir bendras programas su jais lipdė.“[61]

Ne politinė veikla, o J. Tumo darbai nacionalinės kultūros srityje tebėra svarbūs ir šiandien: tautosakos, vietovardžių, etnografinės medžiagos rinkimas, bendradarbiavimas su Peterburgo geografijos draugija ir kt. Vienas pirmųjų J. Tumas pasiūlė leisti istorijos etnografijos laikraštį, kuris skelbtų kultūros vertybes, taip pat būtinybę turėti muziejų, saugantį nykstančius senovės paminklus[62].

Pradėjęs rinkti dainas Kauno kunigų seminarijoje, vėliau jis susidomėjo liaudies burtais ir prietarais. Šią tautosaką J. Tumas skelbė „Dirvoje-Žinyne“, po to ir kituose laikraščiuose („Vilniaus žiniose“, „Viltyje“), perduodavo Peterburgo geografijos draugijai, o įsikūrus Lietuvių mokslo draugijai — pastarajai atiteko nemaža dalis Tumo sukauptos medžiagos. Tačiau dar ir dabar Vaižganto rankraščiuose tebėra užsilikusių neskelbtų sakmių, padavimų, smulkiosios tautosakos[63].

Vietovardžius J. Tumas rinko ne tik iš senų rašytinių šaltinių, bet ir iš žmonių, patikrinęs, kaip jie tariami. Jis norėjo užrašyti visus Kauno gubernijos vietovardžius. Tik bažnytinei vyriausybei 1902 m. uždraudus be leidimo išvažiuoti iš gyvenamosios vietos, šio sumanymo atsisakė. Nors numatytas darbas nebuvo pabaigtas, bet surinkta medžiaga vėliau pasinaudojo lietuvių toponimikos ir tarmių mokslo specialistai.

---

[61] *Kapsukas V.* Kun. Tumo-Vaižganto politinis veidas.— Kn.: Raštai. V., 1978, t. 12, p. 345.

[62] *Tumas J.* Istoriškai-etnografiškas laikraštis.— Vilniaus žinios, 1905, kovo 27.

[63] Pirmas J. Tumo tautosakos užrašymas — humoristinė daina „Gyvenimas malaišių berniukų ir mergaičių“.— MA BR, F 12—818. Jos variantas paskelbtas „Žemaičių ir Lietuvos apžvalgoje“, 1891, Nr 1, p. 7.

Dalis Vaižganto surinktos tautosakos yra paskelbta. Žr. Lietuvių rašytojų surinktos pasakos ir sakmės. V., 1981, p. 219—318.

J. Tumas buvo kviečiamas dalyvauti slavistikos suvažiavimo „baltiškosios grupės" darbe. „Tamstai propanuojama yra laikyti pranešimą apie lietuvių trobesius",— kreipėsi į jį baltų grupės komisijos pavedimu K. Būga[64]. Lietuvių sekcijos darbo programą rengė E. Volteris, pranešimus — A. Dambrauskas, S. Baltramaitis, J. Basanavičius, J. Jablonskis, P. Kriaučiūnas[65]. Suvažiavimui neįvykus, Tumas savo pranešimą apie žemaičių „numą" paskelbė spaudoje[66].

Vaižgantas buvo apdovanotas talentu „pastebėti" ir „atrasti" kultūros vertybes. Lankydamasis klebonijose, dvareliuose, jis surado ne vieną užsimetusį rankraštį, svarbią kultūros istorijai relikviją ir išsaugojo ateičiai. Antai netoli Kuršėnų pas Ketūnų dvaro savininką J. Jokubauskį užtiko Simono Daukanto portretą (tai vienintelis šio rašytojo portretas, pieštas 1850 m. iš natūros dailininko J. Zenkavičiaus), surado Laurynui Ivinskiui priklausiusį mikroskopą[67]. O kaimo gryčiose J. Tumas pastebėjo puikiausių tautodailės dalykų, iš žmonių surinko įdomią tautinių rūbų ir papuošalų kolekciją. J. Tumas, kaip tautodailės entuziastas, matyt, buvo plačiai žinomas, nes į Vadaktėlius pas jį atvyko Helsinkio muziejaus bendradarbis etnografas O. Heiklis, kuris domėjosi senovės lietuvių drabužiais[68]. Už eksponatus pirmai tarptautinei rūbų ir buities reikmenų parodai Peterburge J. Tumas gavo antrojo laipsnio diplomą[69].

---

[64] Lietuviškoji sekcija slavityros atstovų suvažiavime.— Mūsų senovė, 1921, t. 1, kn. 1, p. 70.

[65] Dirva-Žinynas, 1903, Nr 3, p. 166—169.

[66] *Tumas J.* O downiejszych zabudowaniach żmudzkich.— Kalendarz Nadbaltycki na rok 1905.— Mitawa.

[67] J. Tumo laiškas (1901.VIII.28) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 23.

[68] Žr. *Tumas J.* Istoriškai etnografiškas laikraštis.— Vilniaus žinios, 1905, kovo 27.

[69] Tumas pateikė parodai „puikaus milelio" moterišką „garnitūrą", senovinius sidabrinius karolius ir kt. daiktus. Kostiumą išaudusi Karolina Vidugirytė taip pat gavo diplomą.— Mūsų senovė, 1921, t. 1, kn. 1, p. 122.

Ši žinia tapo pretekstu dar vienam J. Tumo konfliktui su bažnytine vyresnybe: jis turėjo pasiaiškinti, ar nebuvo išvykęs į Peterburgą atsiimti diplomo. J. Tumas tuo tikslu į Peterburgą nevažiavo (taip aiškinosi vyresnybei, toks ir vėlesnis pasiaiškinimas)[70]. Vis dėlto 1905 m. Peterburge J. Tumo būta. Ir važiavo A. Dambrausko kvietimu, „su reikalu": klerikalinės ideologijos veikėjai tarėsi dėl krikščionių demokratų partijos programos[71].

A. Dambrauskas, žinomas ano meto literatūroje A. Jakšto ir Druskiaus slapyvardžiais, J. Tumui buvo didžiausias autoritetas, į jį kreipdavosi patarimo kritiškais gyvenimo momentais („Kiekoje tad dalykų kun. D. orientuojasi" — VR, IV, 209; „...nesiliauja kun. Al. dėkojęs už gerą ir išmintingą patarimą" — VR, IV, 208). Su A. Dambrausku konsultuodavosi Vaižgantas ir kūrybos klausimais, mėgo A. Jakšto eiles, kurias skaitant „net širdį alpsta"[72]. Jam imponavo net A. Dambrausko, ortodoksinės katalikybės ideologo, kategoriškumas, neatlaidumas („tvirtas, kaip senmedis" — VR, IV, 208). „Nervai ir sąžinė priverčia A. Dambrauską-Jakštą žerti į akis teisybę. Tada jis — Druskius",— aiškino Vaižgantas (VR, IV, 211). Kritiškai, „druskiškai" A. Dambrauskas vertino ir paties Vaižganto vaizdelius, nors apskritai mėgo J. Tumą. Vėliau A. Dambrauskas jau nebebuvo Tumui su žynio, erudito aureole.

Kitaip susiklostė J. Tumo ir K. Būgos bičiulystė. Susipažinę Mosėdyje, jie išliko artimi tiems patiems kultūros interesams. K. Būgai studijuojant Peterburgo universitete, J. Tumas rėmė jį materialiai, rinko ir siuntė „stipendiją"[73]. Taip pat siuntinėjo K. Būgai savo ir kitų užrašytą tautosaką, senų namų planus ir trobesių dalių pavadinimus, retesnius žemaičių tarmės žodžius. Savo ruožtu K. Būga

---

[70] *Tumas J.* Archyvas. Įvairūs dokumentai (1864—1929).— VVU BR, F 1, F 129, p. 77.

[71] Ten pat.

[72] Mūsų knygos. Dainų skrynelė.— Tėvynės sargas, 1898, Nr 8, p. 29—33, taip pat: J. Tumo laiškas (1905.I.1) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 54.

[73] J. Tumo laiškas (1904.X.24) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 51.

konsultavosi su Vaižgantu dėl lietuvių kalbos žodyno, taisė jo scenos vaizdelių stilių, rūpinosi, kad juos išleistų Peterburgo lietuvių teatro draugija. Šių dviejų kultūros veikėjų korespondencija akivaizdžiai atskleidžia nesavanaudišką jų darbą lietuvių kultūros labui.

J. Tumo laiškai bičiuliams (A. Dambrauskui, K. Būgai, A. Kaupui, Maironiui, O. Pleirytei ir kt.) liudija, kad visų jo interesų centre, ypač 1902—1906 m., vis dažniau atsiduria literatūros klausimai: nori pats daugiau atsidėti kūrybai, skatina ir kitus kurti. Labiausiai jis „spyrė" dirbti Maironį, kad šis rengtų spaudai naujas knygas. Pastarasis aiškinosi laiko stoka („Pavasario balsų" nesurėdęs teisinas, bet kurgi neišteisinsi, turint ir be to tiek šlovės..."[74]). Norėdamas pagreitinti Maironiui darbą, J. Tumas surado anksčiau išėjusios jo poemos „Tarp skausmų į garbę" egzempliorių, „kitus dalykus" (t. y. eilėraščius, skelbtus periodinėje spaudoje) ir nusiuntė į Peterburgą[75]. Bet pasirodžius naujam „Pavasario balsų" leidimui (1905), J. Tumas nebuvo itin patenkintas: „Pavasario balsus" M[aironis] per daug iššukavo: dabarčios būtų galėjęs šį tą ir drąsiau pasakyta palikti"[76].

Keliolika metų išgyvenęs toli nuo didžiųjų lietuvių kultūros centrų, J. Tumas ne tik nesupilkėjo, nesunyko, o pasireiškė kaip žymus visuomenės bei kultūros veikėjas, subrendo kaip rašytojas. Pagaliau bažnyčios valdžia leido jam persikelti į Vilnių.

Pirmos knygos

Visus grožinės literatūros kūrinius J. Tumas pasirašydavo *Vaižgantu,* tuo slaptavardžiu išėjo ir pirmosios knygos: „Vaizdeliai" (1902), „Šis — tas. Trys Vaižganto apysakėlės" (1906), „Sceniškieji vaizdeliai" (1907). Vaižgantas tapo rašytojo asmens simboliu, antrąja pavarde.

---

[74] J. Tumo laiškas (1903.IX.2) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 37.

[75] J. Tumo laiškas (1904.IX.2) O. Pleirytei.— VVU BR, F 1, E 260, l. 1.

[76] J. Tumo laiškas (1905.I.1) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 54.

Kaip liudija raštijos šaltiniai ir lietuvių mitologijos tyrinėjimai, Vaižgantu senovės lietuviai vadinę vieną iš derliaus dievų, linų ir kanapių augintojų globėją[1]. Pirmasis mitologinę dievybę *Vvaizganthos* paminėjo J. Lasickis knygoje apie žemaičių dievus (1615)[2] Remdamasis, matyt, tuo šaltiniu, Vaižgantą, kaip derliaus dievybę, minėjo S. Daukantas (vadino *Vaisgamčiu)*[3], *Vaisgamto* vardą užtinkame ir „Aušroje"[4]. Senieji svėdasiškiai pasakoja, kad Rytų Aukštaitijoje visada sėdavo daug linų. Buvęs paprotys ieškoti dvilypio lino, kurį įpindavo į linarovio pabaigtuvių vainiką. Tokį vainiką, kaip gausos simbolį, kabindavo ant sienos, vadindavo *vaisgančiu*[5]. Greičiausiai šie papročiai, o ne tolimi ir užmiršti dievai, paskatino ir J. Tumą pasirinkti Vaižganto slapyvardį.

Vaižganto pirmųjų knygų kūriniai anksčiau jau buvo skelbti periodikoje. Pakartodamas juos rinkiniuose, rašytojas gerokai pakeitė: pertvarkė scenas, įvedė naujų personažų („Nepadėjus nėr ko kasti"), paryškino buities ir gamtos vaizdus („Dėdė lapę nušovė"), lygino frazę, stilistinius šiurkštumus[6]. Mat daugelis to meto Vaižganto kūrinių buvo parašyti publicistikai būdinga greitakalbe (pvz., vaizdelis „Šventadienį karcemoje" yra tiesiog publicistinio straipsnio fragmentas[7]), veikėjai piešiami viena spalva, visas dėmesys sutelktas didaktinei minčiai.

---

[1] *Malte-Brun* K. Tableau de la Pologne ancienne et moderne. Bruxelles, 1830; *Usner H.* Gössisernahmen.— Bonn, 1896, s. 103; *Mannhardt W.* Letto-Preussische Götterlehre.— Riga, 1936.

[2] *Lasickis J.* Apie Žemaičių dievus.— V., 1969, p. 23.

[3] *Daukantas S.* Tikyba senovės lietuvių.— Raštai. V. 1976, t. 1, p. 490.

[4] Margis. Giesmė iš Lietuvos veikalų, parašyta L. Kundrataičio (Kondratavičės).— Aušra, 1883, Nr 4, p. 92—97.

[5] Atsiminimai apie J. Tumą-Vaižgantą.— Literatūra, 1970, sąs. XII (1), p. 88.

[6] J. Lankutis, pripažindamas Vaižganto miniatiūroms stiliaus eleganciją, turi galvoje XIX a. pradžios lietuvių dramaturgijos kontekstą, nors cituoja ne to laikotarpio, o „Vaižganto raštuose" (1922) paskelbtus tekstus. (*Lankutis J.* Lietuvių dramaturgija.— V., 1974, p. 83). Gana žymūs pirmųjų Vaižganto kūrinių redaktoriniai variantai turėtų atkreipti literatūros tyrinėtojų dėmesį.

[7] *Vaižgantas.* Ką gera gali padaryti valsčiaus sūdas.— Tėvynės sargas, 1896, Nr 1, p. 15—16, Nr 2, p. 15—23.

Knygoje „V a i z d e l i a i“ menininiu atžvilgiu išsiskyrė „alegorinis paveikslėlis“ „Dėdė lapę nušovė“[8]. Kūrinys sumanytas kaip politinė alegorija, nukreipta prieš caro savivalę Lietuvoje. Todėl autorius sąmoningai pabrėžia vaizdo ir minties inversiją: „Ar supratote? Daug pagražinau, bet daug ir tiesos pasakiau“[9]. Kūrinio politinės idėjos implikuotos kaimo kasdienybės vaizduose. Tie vaizdai gali būti suvokti ir tiesiogine prasme, kaip pasakojimas apie Šventkiemio kaimo gyvenimą.

Ramiai ir taikiai gyvena vaizduojamo kaimo žmonės: augina žąsis, rūpinasi buitimi, laukia geresnės rytdienos. Jų ramybę saugo kaimo vyresnysis — išmintingas dėdė Nikodemas. Ir štai ramią dienų tėkmę sukrečia Lapinas, ėmęs „smaugti“ žąsiukus. Ilgai „piktadarybes“ kenčia kaimas, kol susitaria, kad reikia nušauti Lapiną. Tada įsikiša dėdė Nikodemas („Palaukite, aš kitaip pamėginsiu“). Jis imasi „gudrumo“ ir „sumedžioja“ Lapiną.

Epizodas, vaizduojantis grįžtantį dėdę Nikodemą su Lapinu ant peties, išreiškia kūrinio idėjinę dominantę. Autorius ragina nepasiduoti politiniam smurtui, bet siūlo ne atviros kovos kelią, o slaptą veikimą. Toks buvo ir paties rašytojo politinės veiklos principas, padiktuotas ideologinių įsitikinimų.

Alegorijoje „Dėdė lapę nušovė“ Vaižgantas apskritai taikliai atkūrė ano meto politinę situaciją: Lapino daromos niekšybės Šventkiemio gyventojams rodo augantį caro valdžios įžūlumą, didėjančią priespaudą, o kaimo pasiryžimas atsikratyti Lapinu — kylantį liaudies nepasitenkinimą.

Kai ši politinė prasmė pasidarė nebeaktuali, Vaižgantas, pakartodamas kūrinį raštuose (VR, VI, 36—47), atsisakė pradžios ir pabaigos formulių, lapiną rašė nebe didžiąja raide. Pagrindiniu herojumi tapo jau ne idėja, o pilna klegesio, judraus margumo ir žvalaus pasakotojo temperamento prisodrinta kaimo kasdienybė. Tai, kas anks-

---

[8] *Vaižgantas.* Vaizdeliai.— Tilžė, 1902 / Perspausdinta iš „Tėvynės sargo“ jo kaštu. Spausdinta pas J. Šenkę, Tilžėje, p. 36—40. Pirmą kartą skelbta „Tėvynės sarge“, 1896, Nr 8, p. 40—44.

[9] *Vaižgantas.* Vaizdeliai, p. 40.

čiau kėlė Lietuvos ir carizmo asociacijas, kaimo buities kontekste iškilo kaip kasdienybės dėsningumai ar nacionalinio charakterio savybės: kaimo žmogus ramus ir inertiškas, neprisiruošia veikti, neryžtingas. Tokia bendroji kūrinio prasmė atsiveria ir šiandieniniam skaitytojui. Vaizdelis „Dėdė lapę nušovė“ pagauna spalvingai nutapytu XIX a. pabaigos Rytų Lietuvos kaimo gyvenimo paveikslu. „Visi gyvena, bet nedaug kas gyvenimą pažįsta“,— citavo I. Turgenevas J. Getės žodžius, svarstydamas kūrybos įtaigos mįslę[10]. Būtent gyvenimo pažinimas, matyt, skaitytoją ir dabar tebetraukia prie Vaižganto kūrinių.

Dviplaniškumas, polinkis į alegoriją būdingas Vaižganto meniniam mąstymui. Jis itin akivaizdus rašytojo ankstyvojoje kūryboje. Buities ir gamtos vaizdais autorius dažnai reikšdavo politines, visuomenines ir moralines idėjas. Knygoje „Š i s — t a s. T r y s V a i ž g a n t o a p y s a k ė l ė s“ be vertimų yra vienas originalus vaizdelis „Vapsva vabzdžių karalaitė“[11], kuriame pasakojama, kaip gražuolė vapsva patenka ant „storapilvio“ stalo ir kaip beprasmiškai žūva. Šį atsitikimą įrėmina didaktinė pradžia ir pabaiga. Tačiau, skaitant kūrinį, jo vaizdai pranoksta autoriaus atvirai išsakomą išvadą — nenorėkite saldaus ir lengvo gyvenimo! Jie skatina susimąstyti apie žmogų: kada jis teisus, o kada ne, kuo matuojamas žmogaus sąžiningumas, kas įprasmina jo būtį. Be perkeltinės prasmės, kūrinyje vaizduojama kasdienybė turi estetinę vertę, nes autorius moka taip papasakoti, kad kiekviena smulkmena sušvyti neįprastomis spalvomis, inertiškos buities epizodas įgyja meninio patrauklumo. Vaižgantui tinka jo paties žodžiai, pasakyti apie lenkų rašytoją Janą Lemanskį: „Skaitai jas (pasakėčias — *A. V.*), kaip kokią novelę, perstatančią žymiausias dabartinės žmonijos ydas ir paklydi-

---

[10] Cit. iš: *Ковалев А. Г.* Психология литературного творчества. — М., 1960, с. 103.

[11] Šis—tas. Trys Vaižganto apysakėlės. Atspauda iš „Dirvos“. 1906.— Shenandoah, Pa, 1906, p. 15—18. Kūrinys parašytas ne 1904 m., kaip nurodoma „Vaižganto raštų“ 6 t., o metais anksčiau. Vaizdelis paskelbtas tik 1906 m.— Žr.: Rankraščių surašas.— Dirva-Žinynas, 1905, Nr 4, p. 118.

mus..."[12]. J. Lemanskio pasakėčias rašytojas vadina „modерniškomis", nes jos grindžiamos ne tradicinėmis emblemomis bei metamorfozėmis, o ieškoma naujų filosofinę, etinę ar politinę idėją išreiškiančių priemonių[13]. Jų ieškojo ir Vaižgantas: vapsva — įprasmino paviršutinišką gyvenimo džiaugsmo blizgesį, o „storapilvis" — buities rutiną, inertiškumą, ribotumą ir net žiaurumą. Alegorijoje nėra teigiamo personažo, rašytojo idėjos reikia ieškoti vaizdų potekstėje: suvokti iš pasakotojo pozicijos. Tokiu keliu Vaižgantas ėjo ir kitose savo alegorijose.

Be minėtų alegorijų šiuo metu parašyti alegoriniai vaizdeliai „Pelėsiai" (1903)[14], „Bevardžiai — Žemadūšiai" (1904)[15], „Vebronių buitis"[16], „Kaip Jonas su Petru kiaules ganė" (1907)[17]. Ypač sunku Vaižgantui buvo skelbti politines alegorijas „Vebronių buitis" ir „Kaip Jonas su Petru kiaules ganė". Jas rašytojas įteikė klerikalinės krypties „Šaltiniui", bet žurnalas atmetė „už neaiškumą stiliaus"[18]. Kai J. Herbačiauskas rengiamai lietuvių literatūros „rinktinei knygai" per O. ir K. Puidas paprašė kokių nors Vaižganto „skeveldrų", rašytojas į Krokuvą vėl pasiuntė abi alegorijas, kurias vadino satyra „на злобу дня"[19]. „Rinktinė knyga" — almanachas „Gabija" — pasirodė 1907

[12] *Vaižgantas.* Jono Lemanskio pasakos.— Dirva-Žinynas, 1904, Nr 3, p. 40.

[13] Turima galvoje kn.: *Lemanski J.* Bajki.— Warszawa. 1902.

[14] Vaizdelis išsikristalizavo iš publicistinio str. „Lenkiški pelėsiai ant Lietuvos".— Dirva-Žinynas, 1903, Nr 3, p. 139—145.

[15] Skelbti šio ciklo kūriniai: „Dvejopos sargybos pildymas", „Kaltybės dalininkai", „Niekatauškė-apkalbėtoja", „Kaltintojai nekaltųjų", „Slapukė užvydelnikė", „Neišgelbėsi, nežinodamas, kas po tavimi pasirausia".— Tėvynės sargas, 1904, Nr 4, p. 2—8.

[16] *Vaižgantas.* Vebronių buitis (Žiemkenčio pasaka).— Vaivorykštė, 1913, kn. 3, p. 449—459. Alegorija parašyta greičiausiai 1903 m. Žr. *Gudaitis L.* Platėjantys akiračiai.— V., 1977, p. 259.

[17] Vilniaus žinios, 1907, sausio 19. Vaižganto bibliografijoje yra prierašas: „Parašytas dar ne Vilniuje..."— VVU BR, F 1, D 651, I, p. 5.

[18] J. Tumo laiškas (1906.IX.10) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 64.

[19] J. Tumo laiškas (1906.IX.10) O. ir K. Puidoms.— VVU BR, F 1, E 260, l. 9.

m., bet Vaižganto alegorijų irgi nepaskelbė. Tiek klerikaliniam „Šaltiniui“, tiek estetizuojančiai „Gabijai“, matyt, buvo nepriimtina kūrinių tendencija: autorius norėjo parodyti caro dūmos priešiškumą tautos interesams, caro valdininkų biurokratizmą. Tiesa, politinė idėja šiose alegorijose dar giliau paslėpta negu alegorijoje „Dėdė lapę nušovė“, o emblematika neturi tiesioginio ryšio su visuomenės dalykais („peniukšliai“, „žiemkentės“, „kiaulės“, Jonas, Petras ne išreiškia, o tik nukreipia skaitytojo mintį į visuomenės reikalus). Kasdienė buitis kūriniuose pavaizduota taip spalvingai, kad ir ano meto skaitytojas vargu ar būtų ieškojęs už vaizdų glūdinčios kitos prasmės. Turbūt tik redaktoriai ir literatūros kritikai įžvelgė satyrinę šių kūrinių šerdį. Liudas Gira rašė: „Vebronių buitį“ perskaičiau ir be komplimentų pasakysiu. Tai yra visų geriausias, kol kas mūsų literatūroje, satyros dalykas. Man baisiai patiko“[20]. Ir pačiam Vaižgantui „Vebronių buitis“ labiausiai patiko („<...> alegorija išlaikyti man čia geriau pasisekė, neg ...kitose“[21]).

Paraleliai su alegorijomis Vaižgantas rašė scenos vaizdelius. Jiems ir paskirta knyga „Sceniškieji vaizdeliai“[22]. Imtis šio žanro, matyt, paskatino dar Dinaburge atsiradęs interesas teatrui (ten jis pirmą kartą pamatė profesionalius spektaklius). Jau gyvendamas Mosėdyje, Vaižgantas paskelbė straipsnį „Apie komediją ir teatrą“, kviesdamas visus rūpintis dramaturgija, nes teatras — tautos prestižo reikalas[23].

Vaižganto scenos vaizdeliai artimi komedijos žanrams, ypač farsui, pasižymėjo anekdotinėmis situacijomis ir

---

[20] L. Giros laiškas (1913.VII.30) J. Tumui.— VVU BR, D 948, l. 11.

[21] Cit. iš: *Gira L.* Tumas-Vaižgantas nuošalėj.— Vairas, 1933, Nr 7, p. 295.

[22] *Vaižgantas.* Sceniškieji vaizdeliai.— Peterburgas (Imperatoriškosios mokslų akademijos spaustuvė). 1907, p. 98.

[23] *Vaižgantas.* Apie komediją ir teatrą.— Tėvynės sargas, 1897, Nr 8, p. 23—28.

šmaikščiu žodžiu. Pasirinkęs „juokaujamąjį stilių", rašytojas norėjo „primasinti prie skaitymo" kuo daugiau žmonių. Ir kitus „rašėjus" jis skatino neužmiršti, kam rašo[24].

Vaižganto „Sceniškųjų vaizdelių" adresatas — ne žiūrovas, o skaitytojas. „Mano rašalėliai,— pabrėžė autorius knygos įžangoje,— tai paprasti tendentiškai moralizuojantys, užtat neartistiški straipsneliai — korespondencijos apie tikrus vienur ar kitur įvykusius atsitikimus"[25]. Autorius jautė savo kūrinių silpnąsias vietas („skaitant, jie savo tikslą, rodos, šiek tiek išpildo; bet scenoje <...> visiškai nenusiduoda; žiūrėtojų neužganėdina, nes autorius į scenos ir mūsų artistų reikalavimus neatsižvelgdamas, scenai jų neskyrė... Todėl autorius bevelytų išvengti žiūrėtojų kritikos, kam nors užsimanius vaizdelius scenoje parodyti"[26]). Ir A. Dambrauskui rašytojas aiškino: „Tuos vaizdelius, lygiai kaip „Namai — pragarai" rašiau ne tiek scenai, kiek pasiskaitymui, tendentiškai moralizuodamas, kaip kokį straipsnį-korespondenciją rašydamas. Taip į juos ir reiktų žiūrėti. Vėpsotojų kritikos nenorėčiau priimti, nes ne jiems skiriami."[27] Kad ir stokodami sceniškumo, Vaižganto vaizdeliai vis dėlto domino ne tik skaitytoją, bet ir žiūrovą, ypač pastabiai pagautais žmonių tipais. Toks lengvos duonos ieškotojas Gabrys, žmonių mulkintojas Kaliuška („Namai — pragarai"), neištikima žmona („Negryna sąžinė"), lengvatikis Kazys ir svajotojas Aleksys („Nepadėjus nėr ko kasti") bei kiti. Vaižganto vaizdelius vaidino tiek Lietuvoje, tiek lietuvių „kolonijose", ypač Peterburge[28]. Iš ten K. Būga rašė: „Artistų mylėtojų kuopa šimtą kartų ačiuoja Tamstai užu „Sceniškuosius vaizdelius", kurie jai labai tinka"[29]. Vaidintojų „pamalonintas" nusileido ir Vaižgan-

---

[24] Negeistini apsireiškimai mūsų literatūroje.— Žinyčia, 1900, Nr 1, p. 132.

[25] Perspėjimas.— Kn. *Vaižgantas*. Sceniškieji vaizdeliai, p. 3.

[26] Ten pat.

[27] J. Tumo laiškas (1904.X.9) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E. 118, l. 50.

[28] *Sruoga B.* Lietuvių teatras Peterburge.— K., 1930, p. 30.

[29] Kaz. Būga į kun. J. Tumą.— Mūsų senovė, t. 1, kn. 1, 1921, p. 132.

tas: „Jei kam „Sceniškieji vaizdeliai“ patinka, tevaidinie sau sveiki“[30].

Tuo metu lietuvių scenai labai trūko dramaturgijos. J. Juškytė lietuvių teatro padėtį taip charakterizavo: „Pradžioje mūsų scenose vaidino „Ameriką pirtyje“ <...> „pirty“ ir „pirty“, be galo, be krašto. Kai jau ta „pirtis“ per gerklę išlindo, G. Petkevičaitė ir Žemaitė parašė „Velnias spąstuose“. Šokau ir aš į talką — ėmiau versti scenos vaizdelius“[31].

Tokia padėtis, matyt, paskatino ir Vaižgantą „šokti prie dramaturgijos, nes vėliau jis teparašė vieną didesnį scenos kūrinį „Žemės ar moteries“[32], dar kelių dramatinių kūrinių fragmentai liko juodraščiuose[33].

Vaižgantas kritiškai vertino savo scenos vaizdelius („<...> tokie niekai, kad net sarmata...“[34]). Jie neturėjo didesnės reikšmės rašytojo tolimesnei kūrybai, bet, nė kiek nenusileisdami Žemaitės, Bitės, K. Jasiukaičio ir kitiems XX a. pr. autorių dramos kūriniams, suvaidino tam tikrą vaidmenį lietuvių dramaturgijos istorijoje, sėkmingai kelis dešimtmečius vaidinti lietuvių mėgėjų teatre.

Alegorijos ir scenos vaizdeliai orientuoti į „laiko dvasią“. Tuo tarpu atsiminimų vaizdelius Vaižgantas rašė, norėdamas išbandyti savo jėgas beletristikoje, išreikšti „artistiškus polinkius“. Tų vaizdelių daugiausia sukurta Vadaktėliuose. Pasitraukęs nuo „priverstinio darbo“ (laikraščio redaktoriaus pareigų ir visuomenės veiklos), jis jautėsi „dykas“. „Koktu be priverstinio darbo“,— rašė Vaižgantas O. Pleirytei. Tokia būsena neigiamai veikė energingos prigimties rašytoją. „Aš pats smilkstu ant vietos. Kitados gyvenimas taip apkarsta, kad <...> pradedu bijoti gyvenimo.“ Pagaliau jis ėmė net negaluoti („<...>

---

[30] Viltis, 1909, sausio 4.

[31] J. Juškytės atsiminimai.— MA BR, F 107—80.

[32] *Vaižgantas.* Žemės ar moteries.— Viltis, 1913, sausio 10.

[33] *Tumas J.* Dramos ir beletristikos originalai.— VVU BR, F 1, F 299, p. 49—61, 161—179; taip pat: *Tumas J.* Rankraščių rinkinys.— F 1, F 58, p. 143—144.

[34] J. Tumo laiškas (1904.X.24) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 51.

nykstu be jokios regimos priežasties. Tariuos nustūmimą nuo žmonių man tai padarius“[35]). Atsivėrusią tuštumą Vaižgantas ir siekė užpildyti kūryba.

Vadaktėliuose Vaižgantas parengė spaudai pirmąsias savo knygas, parašė ne vieną naują vaizdelį. Kūrybinio „šišo“ pagautas, prieglobsčio ieškodavęs Ustronijos vienkiemyje, kur ypač mėgo „klėtelę“, specialiai statytą knygoms laikyti. Gražios Nevėžio pakrantės, gluosniais apsodinta sodyba, lietuvių kultūra besidomintys žmonės, matyt, palankiai nuteikdavo kūrybai[36].

Literatūros darbas vis dėlto kėlė rašytojui ir savų problemų. „<...> Tantalo kančias jaučiu, kad imu ką nors rimtesnį rašyti! Jaučiu savyje dovanas — iškalbą, fantaziją, nujėgimą platesnių horizontų, na, net pusėtiną psichišką intuiciją — ir *de facto* kiaurai perregiu stoką sistematiško jų išdirbimo... stoką tiesiog plikų moksliškų apribavimų <...> Viskas *in confuso,* nieko išbaigto <...>“ — rašė A. Dambrauskui iš Vadaktėlių[37]. O ir redakcijos nenoriai priėmė kūrinius („Stebėtinas daiktas, daugelio mano dalykų nė viena redakcija nepriima“[38]). Atsiminimų vaizdelius, kaip ir alegorijas, atmetė „Šaltinis“, nedėjo ir „Vilniaus žinios“[39]. Rašytojas jaudinosi: „<...> man jų kelionė po redakcijas pradeda įkyrėti. Pradedu už juos gėdytis <...> Kad man nebūtų jie malonūs, kaip tikrieji mano atsiminimai, man pačiam, ne forma, bet turiniu, būčiau seniai numetęs“[40].

---

[35] J. Tumo laiškas (1905.I.29) O. Pleirytei.— VVU BR, F 1, E 260, l. 4.

[36] Vidugiriai (ypač Jonas Vidugiris, Paulina Vidugirytė) ir patys platino lietuviškas knygas. Žr. *Petkevičius V.* Vadaktėliai mena Juozą Tumą-Vaižgantą.— Panevėžio tiesa, 1981, sausio 31, vasario 28.

[37] J. Tumo laiškas (1903.XII.30) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 43.

[38] J. Tumo laiškas (1906.IX.10) O. ir K. Puidoms.— VVU BR, F 1, E 260, l. 9.

[39] J. Tumo laiškas (1906.IX.10) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 64: taip pat. Redakcijos atsakymai J. Tumui.— Vilniaus žinios, 1904, gruodžio 25.

[40] Min. J. Tumo laiškas A. Dambrauskui.

Kai kuriuos vaizdelius, tiesa, delsė skelbti ir pats autorius, nes pavaizduoti žmonės „visi gyvi tebėra“[41]. Iš „nemažo pundelio“ vaizdelių spaudoje pasirodė tik „Inspektorius (Iš atminimų priespaudos laiko)“, vėliau pavadintas „Visvaldžiu“[42]. Tuo tarpu „ypatingi vaikystės atminimai“: „Pirmosios rungtynės“, „Pirmasis jo laikrodis“, „Pirmoji kelionė“, „Pirmoji labdarybė“, etnografinių vaizdelių ciklas „Mūsų papročiai“ buvo paskelbti tik vėliau, kai kas ir iki šiol tebėra nespausdinta (vaizdelis „Penkelgė“ ir kt.[43]).

Atsiminimų vaizdeliuose ryškėja Vaižganto pasaulėjautai itin artimas gyvenimo modelis: vaizduojama tikrovė turi laiko distanciją, ryškų gėrio pradą („Laikas ir tolumas visada apsupa žmones daug šviesesne aureole neg iš tikrųjų nešiotoji“[44]), buitis ornamentuota tautosaka, etnografine medžiaga. Vaizdavimas iš laiko tolumos leido labiau pasireikšti subjektyvumui, į kurį buvo linkęs Vaižgantas. Atsiminimų vaizdelius Vaižgantas labiausiai vertino iš savo kūrinių ir galvojo apie didesnį ciklą ar net kūrinį (rašyti tuo tarpu jis negalįs „dėl nesugebėjimo ir tam tikrų kanoniškųjų tiesų nežinojimo“[45]).

Be alegorijų ir scenos vaizdelių, savo pirmuosius rinkinius Vaižgantas papildė tik vertimais. Versdamas iš lenkų ir rusų kalbų, rašytojas pasirinkdavo savo originaliai kūrybai artimus etinės problematikos kūrinius[46]. Vaižgantas iš esmės laikėsi teisingo požiūrio: „Vertimas tuomet tebus geras, kad skaitytojas nepažins, jog tai vertimas. Ne veltui pasakyta, vertikas esąs antrasis autorius, žinoma, tada, kada permanęs svetimą mįslį, saviškai permislija ir

---

[41] J. Tumo laiškas (1905.IV.22) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 59.

[42] Vilniaus žinios, 1905, lapkričio 25.

[43] *Tumas J.* Dramos ir beletristikos originalai.— VVU BR, F 1, E 299, p. 149—154.

[44] J. Tumo laiškas (1906.II.21) O. Pleirytei.— VVU BR, F 1, E 260, l. 7.

[45] J. Tumo laiškas (1905.IV.22) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 59.

[46] K. Junošos „Anūkas“, L. Karolio „Mildė“, J. Lemanskio pasakėčios, M. Gorkio „Apie neramią knygą“, A. Čechovo „Studentas“ ir kt.

pasako"[47]. Vertėjas perteikė ne tik detales, bet ir veikalėlių stiliaus visumą. Krinta į akis ir pačiam Vaižgantui būdingas gyvas, temperamentingas originalo perteikimas, parinktas raiškus ir tikslus žodis. Labiausiai vertimams kenkė didelės teksto kupiūros. Vertimai, nemaža vietos užėmę pirmose Vaižganto knygose, rašytojo tolimesnei kūrybai taip pat neturėjo didesnės reikšmės. Tačiau ano meto vertimų fone jie geri pavyzdžiai, praturtinę lietuvių vertimo tradicijas.

Pirmųjų Vaižganto knygų pobūdį lėmė ir atsitiktinumai. Tačiau, kaip ir visa rašytojo to meto kūryba, tos knygos išreiškė jo visuomeninę, estetinę nuostatą. Akivaizdu, kad literatūra Vaižgantui, tai pirmiausia „plačios visuomenės mokymas"[48], turintis atspindėti „laiko dvasią". Todėl jam priimtiniausia realizmo konvencija. („Gana dekadentų, ničejistų, malkontentų, kurie, savo ugnyje degdami, nieko nešildo..."[49]) Rašytojo darbą Vaižgantas lygino su slieku, „...tuo realistu sanitaru", kuris kantriai, iš palengvo taiso „žemę, tesi apvalyti pasaulį"[50].

Ir tas kūrybos darbas vis stipriau trauks Vaižgantą. Pirmosios knygos atspindėjo sinkretiškiausią Vaižganto kūrybos laikotarpį, kai susipynė beletristika ir publicistika, originalioji kūryba ir vertimai, savi ir „svetimi" raštai.

---

[47] *Vaižgantas.* Negeistini apsireiškimai mūsų literatūroje.— Žinyčia, 1900, Nr 1, p. 133.

[48] J. Tumo laiškas (1906.II.21) O. Pleirytei.— VVU BR, F 1, E 260, l. 7.

[49] J. Tumo laiškas (1904.IX.10) O. Pleirytei.— VVU BR, F 1, E 260, l. 2.

[50] Ten pat.

Vaižgantas, išleidęs pirmąsias knygas, kaip rašytojas dar nebuvo plačiau žinomas. Garsėjo J. Tumas — visuomenės veikėjas, atkreipęs jau ne tik dešiniojo sparno dėmesį. Svarbia lietuvių kultūros figūra bei literatūros pajėga jis tapo tik antrame XX amžiaus dešimtmetyje.

Nauji akiračiai

Į Vilnių J. Tumas atvyko 1907 m. pradžioje pakviestas redaguoti „Vilniaus žinių". Naujojo redaktoriaus padėtis buvo labai kebli: turėjo atstovauti kunigijos interesams (mat buvo siunčiamas „Katalikiškosios lygos")[1], reikėjo taikytis prie leidėjo Petro Vileišio nuomonės, taip pat atsižvelgti į bažnytinės vyriausybės reikalavimus (priešingu atveju vyskupas grasino vėl uždrausiąs reikštis publicistikoje[2]). Ne veltui J. Tumas nenorėjo sutikti: „Į Vilnių važiuoti, kaip į Mandžiuriją, dar blogiau <...>"[3]. Vis dėlto ryžosi ir, greitomis „likvidavęs ūkį" Stakiuose, laikinai prisiglaudė pas rašytoją K. Puidą[4]. Ir K. Puida, ir O. Pleirytė-Puidienė, dirbo „Vilniaus žiniose". Pastarąją Tumas pažino dar iš Mintaujos laikų, net prikalbino apsigyventi Vilniuje. „Esi greita,— rašė jis 1904 m. devyniolikmetei O. Pleirytei.— Suspėjai aplakstyti pusę Europos, tad ką reiškia užkliudyti Vilnių. O ten žmonės labai reikalingi"[5].

---

[1] J. Tumo-Vaižganto laiškai.— Naujoji romuva, 1933, Nr 124, p. 465—466.

[2] *Tumas J.* „Kaip aš patekau į „Vilniaus žinias".— Krivulė, 1924, Nr 4, p. 16.

[3] J. Tumo laiškas (1906.XI.19) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 65.

[4] *Tumas J.* Archyvas. Įvairūs dokumentai (1864—1929).— VVU BR, F 1, F 129, p. 81.

[5] Cit. iš *Pl.-Puidienė O.* Amžinai atminčiai.— Lietuvos aidas, 1935, balandžio 27.

„Vilniaus žiniose“ J. Tumas nebuvo naujokas. Laikraštyje jis bendradarbiavo nuo 1905 metų ir gerai žinojo jo būklę. Ar pavyks išgelbėti „Vilniaus žinias“ nuo žlugimo, J. Tumas labai abejojo. Klerikalams nepatiko ankstesnė „pirmeiviška“ laikraščio redakcija (*P. Višinskis, J. Jablonskis, P. Kriaučiūnas* ir kt.). Leidėjo ir oficialaus redaktoriaus P. Vileišio laviravimas tarp liberalų ir klerikalų neišlygino prieštaravimų, o tik dar labiau juos iškėlė aikštėn (iš redakcijos išėjo J. Jablonskis, P. Višinskis). Laikraštis, turėjęs šešis tūkstančius prenumeratorių, pamažu ėmė jų netekti. Svarbiausia dienraščio nesėkmių priežastis — jo atitrūkimas nuo tikrovės, o be didesnės atrankos skelbiama medžiaga rodė, kad neturi aiškios programos. Noras visiems įtikti (laikraščio devizas „nepartinis laikraštis, skiriamas visiems lietuviams“) darė jį ideologiškai nenuoseklų, lojalų caro valdžiai.

„<...> Į kokią dūdą reikės pūsti?“ — su būdingu atvirumu kreipėsi Vaižgantas į „Vilniaus žinių“ leidėjus. Ir pats atsakė: „Bet aš ir žinodamas nepapūsiu taip, kaip man liepta“[6]. P. Vileišį jis irgi įspėjo, kad „atstovaująs vien tik pats save, publicistą Vaižgantą“[7]. Tačiau iš tikrųjų J. Tumas atstovavo ir kunigijos interesams, ir tiems sluoksniams, kurie tebesiekė išsaugoti „vidurio kelio“ idėją. Tiesa, 1905 metų įvykiai įnešė korektyvų. Palyginę „Tėvynės sargo“ ir „Vilniau žinių“ ideologinius principus (programinis J. Tumo straipsnis, paskelbtas pastarajame laikraštyje 1906 m., Nr 271), matome, kaip pakitusi visuomeninė sąmonė veikė visas ideologines sroves. „Vilniaus žinių“ naujasis redaktorius kategoriškai nebeneigia socializmo („laikraštis nebus socialistišku“, peiks tą ne tikrojo socializmo apsireiškimą, kuris gimdo vien <...> betvarkę...“), pabrėžia tautinę toleranciją („Vilniaus žinios“ nebus kitų tautų ėdėjos: nei lenkų, nei rusų, nei žydų, <...> rūpinsis išvengti visokio šovinizmo ir fanatizmo“). Tačiau

[6] J. Tumo-Vaižganto laiškai.— Naujoji romuva, 1933, Nr 124, p. 465.

[7] Min. str.— Krivulė, 1924, Nr 4, p. 16.

socialinės J. Tumo pažiūros liko nepakitusios („laikraštis luomų nepripažins...“).

„Vilniaus žinias“ rašytojas redagavo vos keletą mėnesių. Dirbo intensyviai: rašė publicistinius straipsnius, recenzavo knygas, tvarkė redakcijos reikalus[8]. Visur stengėsi laikytis užsibrėžto „vidurio kelio“. Antai, recenzuodamas dešiniosios krypties žurnalą „Draugija“, nurodė ir jo trūkumus[9], tolerantiškai atsiliepė apie rašytojo K. Stikliaus raštus[10], nepaneigė, nors ir aštriai polemizavo su socialdemokratinės krypties „Skardu“. Todėl redaktoriaus pažiūros klerikalams atrodė per daug liberalios, o demokratams ir net liberalams — per daug kunigiškos. Laikraščiui J. Tumas nesurado tinkamos „dūdos“, t. y. programos. Tokia buvo viena iš priežasčių, kad „Vilniaus žinios“ nustojo ėję.

Kartu su grupe bendraminčių Juozas Tumas tų pačių 1907 metų pabaigoje pradėjo leisti laikraštį „Viltis“. Oficialiai J. Tumas ėjo laikraščio reikalų vedėjo pareigas. Jis ir gyveno laikraščio redakcijos patalpose, pradžioje Didžiojoje (dabar M. Gorkio) gatvėje Nr. 23, bt. 10, o nuo 1909 m. — Odminių g. (dabar B. Dauguviečio) Nr. 5, bt. 25. Iš tikrųjų jis buvo laikraščio redaktorius bei ideologas. J. Tumas ir toliau propaguoja „vidurinio kelio“ poziciją („paimti vidurys ir veiksmo objektu pasirinkti ne neįveikiamas tuo tarpu režimas, bet galimas sunormuoti ir pagerinti savitarpis luomų santykis“ — VR, XIX, 55). Porevoliuciniu laikotarpiu buržuazijos ideologai nepripažino klasių egzistavimo, todėl akcentavo „klasių santarvę“, orientavo į „bendrą“ visoms klasėms kultūrą. Dėmesys kultūrai, menui, o ne politikai, ne socialiniams klausimams skyrė liberalinę buržuazinę inteligentiją nuo demokratinės, ypač revoliucinės, ideologijos žmonių, kurie suvokė, kad kultūros veikla, atitraukta nuo socialinės liaudies kovos, dažnai praranda savo demokratinį turinį.

---

8 „Vilniaus žinių“ fondas.— MA CB, F 57—97.
9 Vilniaus žinios, 1907, sausio 13.
10 Ten pat, 1907, balandžio 2.

„Viltis“ Vaižganto biografijoje — žingsnis buržuazinės liberalinės ideologijos pusėn. Dirbti redakcijoje jis irgi kvietėsi tos ideologijos žmones. Į „Viltį“ atėjo L. Gira, S. Kymantaitė, redakcijos posėdžiuose dalyvaudavo J. Šlapelis, J. Balčikonis, K. Būga, J. Jablonskis.

Liberalioji buržuazinė inteligentija kultūrą laikė ta sritimi, kur veiklos ir darbo gali atrasti visų klasių ir ideologijų žmonės. Kultūrinė veikla, pasak buržuazinės liberalinės ideologijos reiškėjų, gali suvienyti visas tautos jėgas. Vaižgantas taip pat manė, kad kultūra „sukuria“ tautą, kad „tautos vienybė“ remiasi „kultūros vienybe“. Ji įvedanti tautas į istoriją, iš „fakto“ jas paverčianti „vertybe“. O tautos kultūringumo matas yra ne atskirų jos laimėjimų suma, bet visų narių šviesumas, interesų plotis ir kultūrinis nusiteikimas[11]. Todėl tik kultūros atžvilgiu „mažosios“ tautos galinčios atsistoti šalia „didžiųjų“. Šią mintį jis ypač pabrėžė straipsnių cikle apie latvių kultūrą, kai 1910 m., norėdamas susipažinti su latvių spauda, lankėsi Rygoje[12]. Tokie įsitikinimai irgi skatino Vaižgantą aktyviai dalyvauti kultūros gyvenime. Intensyvi kultūros veikla atskleidė visokeriopus Vaižganto sugebėjimus.

Vienas iš J. Tumo veiklos barų Vilniuje — Lietuvių mokslo draugija. Į draugiją jis įstojo 1907 m. ir įgijo didelį autoritetą: buvo renkamas į komitetą, priklausė redakcinei ir etnografinei komisijai[13]. Draugija telkė žymiausias ano meto lietuvių intelektualines jėgas, jai priklausė J. Basanavičius, rašytojai S. Matulaitis, G. Landsbergis-Žemkalnis, Lazdynų Pelėda, Žemaitė, dailininkas A. Žmuidzinavičius, kalbininkai K. Jaunius, K. Būga ir J. Jablonskis. Draugijos garbės nariais arba nariais korespondentais buvo išrinkti Rusijos mokslų akademijos akademikai F. Fortunatovas ir A. Šachmatovas, tos akademijos narys korespondentas J. Boduenas de Kurtene, Karaliaučiaus universiteto profesorius A. Becenbergeris, Leipcigo universiteto

---

[11] Žr. Kultūros kova ir prievarta.— Viltis, 1909, rugpjūčio 15. Dėl „aukštesniosios kultūros“.— Ten pat, 1910, kovo 28; Dėl kultūros ar tik dėl kalbos.— Ten pat, rugpjūčio 8.

[12] Straipsniai vėliau įdėti į knygą „Aplink Baltiją“ (V., 1919).

[13] Lietuvių tauta, 1907, kn. 1, sąs. 1, p. 157, 311.

profesorius A. Leskynas, ukrainietis profesorius Gruševskis, latvis profesorius J. Endzelynas, Helsinkio universiteto docentas A. Niemis[14]. Kitataučiai mokslininkai mielai bendradarbiavo ir rėmė Lietuvių mokslo draugiją. J. Tumas neturėjo mokslininko pretenzijų. Jis laikė save publicistu, kuris pateikia „minčių nuobraukas". Paklausykite „manęs gryno publicisto..." — kreipėsi į draugijos narius pirmoje paskaitoje[15]. Pranešimuose J. Tumas apibendrino savo paties sukauptus etnografijos, tautosakos, kultūros istorijos faktus (referatai apie „Žemaičių vyskupo Simono kunigaikščio Giedraičio rolę per krokuvmetį", apie lietuvių „numą", apie burtus bei prietarus[16]). Besikuriančiai draugijos bibliotekai J. Tumas padovanojo knygų ir rankraščių (A. Fromo-Gužučio dramų „Vaidalytė", „Sapnas Gedimino", „Eglė Naujapilės kunigaikštaitė", V. Juzumo ir kt.), laiškų (K. Skirmuntaitės, J. Herbačiausko[17]), o draugijos įsteigtam lietuvių materialinės kultūros muziejui perdavė surinktą tautodailę[18]. Draugijos leidinyje „Lietuvių tauta" J. Tumas kvietė visus rinkti ir saugoti kultūros istorijos paminklus („Ligi šiol mes su jais tiesiog barbariškai apsieidavome <...>. Didžios vertės dalykai mėtosi, kaip kokie seni škurliai"[19]), rūpintis rankraščių likimu. J. Jurginio nuomone, J. Tumas sąmoningai neatidavęs draugijos archyvui M. Valančiaus rankraščių, nes bijojęs, kad šie nepatektų „į bedievių arba religijos indiferentų rankas"[20].

Jau ir anksčiau domėjęsis teatru, J. Tumas Vilniuje iš karto pasineria į teatrinį gyvenimą. Lietuviški vaidinimai vyko butuose ir viešose salėse. Įsteigus „Rūtos" draugiją (1908), J. Tumas įėjo į komisiją vakarams rengti. Teatrinė veikla suartino jį su G. Landsbergiu-Žemkalniu. Jų pažintis

[14] Lietuvos TSR istorija.— V., 1963, p. 457—458.

[15] J. Tumo paskaitos.— VVU BR, F 1, F 470, p. 35.

[16] Lietuvių tauta, 1909, kn. 1, sąs. 3, p. 358—364.

[17] Sąrašas knygų, kurias J. Tumas perdavė Lietuvių mokslo draugijai.— LKLI BR, F1—4166.

[18] Ten pat, F 1—4170.

[19] Lietuvių tauta, 1909, kn. 1, sąs. 3, p. 358.

[20] Žr. *Jurginis J.* Lietuvių mokslo draugija.— Kn.: Iš lietuvių kultūros istorijos. Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos.— V., 1975, p. 55.

perėjo į draugystę ir „santykiai per keliolika metų dažno susidūrimo vieną sykį tebuvo susidrumstę ir tai nelabai, ir neilgam laikui. O jis (Landsbergis — *A.V.*) buvo smarkus — daug nereikėjo“ (VR, XVII, 96). „Nepėsčias“ buvo J. Tumas. G. Landsbergis ne sykį „atvėsino“ J. Tumo „scenines aistras“, nuramino autorių ir po nesėkmingo vaizdelio „Nepadėjus nėr ko kasti“ pastatymo („veikalas naudingas ir mūsų scenai geistinas“[21]).

Teatriniai polinkiai ir darbas „Viltyje“ padėjo užsimegzti bičiulystei su Liudu Gira. Jis populiarino Vaižganto grožinę kūrybą, paskelbė recenziją apie scenos vaizdelius (kūriniuose autorius „yra parodęs turįs tikrąjį talentą“)[22], įdėjo rašytojo kūrinių į almanachą „Lietuva pavasarį, vasarą, rudenį ir žiemą“. L. Gira pirmasis taip autoritetingai pareiškė, kad „be Vaižganto nepilnas bus Lietuvos dailininkų vainikas“[23]. Jis vėliau parašys pirmąją monografiją apie Vaižgantą[24]. Savo ruožtu Vaižgantas turėjo didelį poveikį L. Giros kūrybai.“ Ir tik vilniškės „Vilties“ dienraštyje su gerb. kun. Tumu-Vaižgantu bedirbdamas,— rašė poetas,— atsitiktinai vieną kartą eilėraštį išspausdinęs ir jo tuojau karštai paragintas rašyti eilėraščių daugiau, ir vėl pradėjau rašinėti“[25]. Ano meto kritikus Vaižgantas irgi skatino „įsižiūrėti“ į L. Giros „eilutes“ („Jis vaikinas gabus. Patariau jam ypačiai sekti tautos dainų rašymo būdą“[26]).

Visai nauja sritis J. Tumui buvo dailė. Lietuvių dailės parodos, ištisa savų dailininkų karta buvo naujas reiškinys lietuvių kultūroje. Ir Vaižgantas su jam būdingu entuziazmu ne tik susidomi daile, bet ir ima recenzuoti parodas, dalyvauja Lietuvių dailės draugijos veikloje. Jo recenzijos rodo, kad Vaižgantas giliai suprato liaudies me-

---

[21] *Landsbergis-Žemkalnis G.* Raštai,— V., 1972, p. 239.

[22] *Gira L.* Vaižganto „Sceniškieji vaizdeliai“.— Lietuvos ūkininkas, 1908, vasario 20.

[23] L. Giros laiškas (1912.I.12) J. Tumui.— VVU BR, D 948, l. 2.

[24] *Gira L.* Kun. Tumo gyvenimas ir darbai.— K., 1930, p. 64.

[25] *Gira L.* Raštai.— K., 1928, t. 1, p. 11.

[26] J. Tumo laiškas (1909.I.10) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 71.

ną, teigė realizmo principus mene. Pasisakydamas už gyvenimo tiesą, jis kartu atkreipė dėmesį, kad ypač vaizduojamajam menui gresia pavojus nukrypti į „fotografavimą" bei imitaciją"[27]. J. Tumas susidomėjo parodose eksponuotais M. K. Čiurlionio darbais, nors tik J. Basanavičius ano meto lietuvių spaudoje akcentavo dailininko „tvarinių" originališkumą ir individuališkumą" ir tai, kad jie „rasi gali būti pradžia naujos pakopos dailoje"[28]. J. Tumas, vertindamas lietuvių dailę, neperžengė tradicinių mastelių. Vėliau jis prisiminė A. Žmuidzinavičiaus repliką: „<...> juokės, kam buvo pasidžiaugta, kad lietuviai nepiešia nuogybių"[29]. Mat Tumo straipsniai apie dailę buvo stipriai veikiami didaktinių sugestijų.

Didaktinių tendencijų Vaižgantas greičiausiai atsisakė literatūros kritikoje. Estetinis skonis bei meninė intuicija padėjo jam iš vis gausėjančios literatūros kūrinių srauto išskirti tikrąsias vertybes: J. Biliūno apsakymus[30] (Biliūnas irgi susidomėjo Vaižgantu; paskutiniame savo laiške — 1907.XII.2 — tarp kitų kūrinių prašė atsiųsti į Zakopanę Vaižganto „Vaizdelius"[31]), Lazdynų Pelėdos kūrinius (jai parodė daug dėmesio, redaguodamas „Viltį")[32], V. Pietario kūrybą[33].

J. Tumo veikla Vilniuje, jo aštri publicistika užkliudė prolenkiškos orientacijos kunigų interesus. Jo santykiai su Vilniaus krašto dvasininkija apskritai buvo gana įtempti. O pasirodžius „Viltyje" reportažams iš Krokuvos, kur J. Tumas, kaip laikraščio korespondentas, lankėsi 1910 m., įsiliepsnojo ginčai ir konfliktai. Rašytoją stojo ginti kai kurie liberalinių pažiūrų kultūros žmonės *(J. Balčikonis,*

---

[27] Lietuvių ir lenkų dailės parodos Vilniuje.— Viltis, 1908, kovo 25.

[28] *Basanavičius J.* Rinktiniai raštai.— V., 1970, p. 724.

[29] Vaižganto įrašas bibliografijoje.— J. Vaižganto bibliografija, VVU BR, F 1, D 652, I.

[30] Jonas Biliūnas.— Viltis, 1907, gruodžio 2.

[31] J. Biliūno laiško nuorašas J. Tumo archyve.— VVU BR, F 1, E 342, p. 163.

[32] Viltis, 1909, gruodžio 23.

[33] „Algimantą" paskaičius.— Viltis, 1911, birželio 15, 17.

P. Mašiotas, G. Landsbergis-Žemkalnis). Į „Vilties" redakciją ir asmeniškai rašytojui plaukė laiškai, kuriuose jis skatinamas dirbti „visos Lietuvos labui"[34]. Kai kas šį konfliktą vertino ir kitaip, J. Tumo veikloje įžvelgė „karštos putros virimą" („...apie Tumo šiaudadūšystę neminėsiu",— rašė 1909 m. ir J. Basanavičius pastaboje prie Bitės laiško[35]). Pagaliau kairiosios krypties spauda įspėjo skaitytojus apskritai nepasitikėti buržuazijos veikla, ypač kunigija („<...> kunigo nė vieno nėra doro"). Panašūs konfliktai dažnai įsiliepsnodavo idėjiškai susiskaldžiusioje XX amžiaus pradžios lietuvių visuomenėje. „Vidurio kelio" pozicija, kurią propagavo J. Tumas, pasirodė ne tik iliuzoriška, bet ir spekuliatyvinė. Ji skaudžiai palietė ir patį tos pozicijos reiškėją.

Bažnytinė valdžia 1911 m. įsakė J. Tumui kuo greičiau palikti Vilnių. Jis iškeliamas į Laižuvą.

Tumas-Vaižgantas nuošalėj

Taip Vaižganto praleistus metus Laižuvoje apibūdino L. Gira. Iš tikrųjų tas nuošalumas — sąlygiškas. Mat tuo metu Vaižgantas produktyviai pasireiškė tiek literatūros kritikoje, tiek ir kūryboje, neprarado ir kultūrinių interesų.

Tiesa, Laižuva buvo nuošalus užkampis. Nors į Mažeikius buvo apie dvidešimt kilometrų (o už trijų kilometrų — Ringių geležinkelio stotelė), bet šiaip jau keliai — „duobės ir makalynė" — pavasarį ir rudenį neleisdavo niekur pajudėti. Nemažai žinių apie ano meto Laižuvą pateikė pats J. Tumas „Viltyje"[1]. Tai buvęs dvasinės ir materialinės kultūros mažai paliestas kraštas. Mokykla tik viena (įsteigta 1898 m.), inteligentų mažai. Suprantama,

[34] Iš J. Tumo archyvo. / Visuomenės protestai dėl išvarymo iš Vilniaus (1910—1911).— VVU BR, F 1, F 72.

[35] Bitės laiškas (1909.I.8) J. Basanavičiui.— Kn.: *Petkevičaitė-Bitė G.* [Raštai]. V., 1968, t. 6, p. 107.

[1] Laižuva.— Viltis, 1912, kovo 21, 30.

kodėl A. Vienažindys, išgyvenęs Laižuvoje beveik du dešimtmečius (1876—1892), atitolo nuo krašto kultūrinio gyvenimo, kodėl nepasiekė jo nacionalinio judėjimo idėjos.

Krašto ekonominė padėtis irgi buvo prasta, todėl daug žmonių emigruodavo į Ameriką. Didžiausi žemės plotai apie Laižuvą priklausė prancūzų kilmės Latvijos dvarininkų de le Kruaksų šeimai. J. Tumo laikais Laižuvos dvaras jau buvo gerokai apkarpytas. Taip atsirado mažesni Varninės, Gailiškės, Sprogiškės dvareliai[2].

Nors pagal tarmę Laižuva — Žemaitija, miestelyje ir apylinkėse gyveno daug rytų aukštaičių (jie, parceliuojant dvarus, čia įsigydavo žemės), vokiečių, latvių, žydų tautybės gyventojų. Kai kurios Laižuvos krašto realijos, taip pat tautinė ir ekonominė šio krašto padėtis atpažįstama Vaižganto „Pragiedruliuose“.

Laižuvoje J. Tumas išbuvo ketverius metus (paskirtas klebonu 1911.II.17, atleistas — 1914.XI.29)[3]. Bet vos tik apsigyvenęs, jis trims mėnesiams išvyko į Ameriką (1911), lankėsi Estijoje (1913), važinėjo po Lietuvą su paskaitomis. Nuošalioje Laižuvoje Tumas nepasiliko nuošalėj.

Važiuoti į Ameriką pakvietė klerikalinės krypties draugija „Saulė“. Sumanius Kaune statyti švietimo namus, ši draugija norėjo Amerikoje parinkti aukų. Keturiasdešimt dvejų metų J. Tumas nebuvo „apsunkęs ir savo trobelės krosnį per daug pamėgęs“, bet važiuoti Amerikon nelabai tenorėjo: „Širdis baisiai nelinko į tą Mefistofelio viešpatiją“[4]. Jis ką tik buvo apsigyvenęs Laižuvoje, neįsikūręs, nežinojo pagaliau, ar pavyks atlikti užduotį („nedaug težinojome, koks mūsų išeivių ūpas“[5]). Į kelionę J. Tumas išsiruošė (kartu su kun. K. Olšausku) paskubomis, iš Kau-

---

[2] Iš J. Ramanauskaitės atsiminimų (Laižuva, 1969.VII.10).

[3] *Tumas J.* Archyvas. Įvairūs dokumentai (1864—1929).— VVU BR, F 1, F 129, p. 95, 107.

[4] *Tumas J.* „Ten gera, kur mūsų nėra arba neapleiskime Tėvynės!“— K., 1912, p. 8.

[5] Ten pat.

no (per Eitkūnus) pasiekė Rytų Prūsiją ir, porą dienų praleidęs Berlyne ir Bremene, laivu išplaukė į Ameriką[6].

Kelionė Atlanto vandenynu J. Tumui padarė didelį įspūdį („... didelis didelis skritulys vienodai žalio vandens. Ir vėl baimė ir nerimas apima. Staigiai pajunti, koks tu dabar būtumei beviekis <...> Nieko, niekur... Vanduo. Oras“[7]). Pati Amerika irgi baugino („Jaunas tai kraštas. Bet kiek jau bjaurių jo istorijos lapų“[8]). Ilgiausiai J. Tumas išbuvo Čikagoje (27 dienas). Atvirlaiškyje iš to miesto rašė: „Esame sveiki. Darbuojamės labai daug. Surinkome... dolerių. Priima mus gražiai, tik pilti nelabai pila. Išeiviai tamsūs, inteligentai — biedni. Čikaga — bjaurybė neregėta“[9]. Lankėsi Tumas ir dar keliolikoje Amerikos miestų — Baltimorėje, Bostone, Brukline, Filadelfijoje ir kt., — kuriuose buvo nemažos lietuvių „kolonijos“. Čia jis susitiko ir su jaunystės dienų bičiuliu A. Kaupu, susipažino su rašytoju J. Šliūpu.

J. Tumą sukrėtė dideli tos šalies socialiniai kontrastai (išgeltusiais veidais darbininkai ir „storakišeniai“), neįprastas ano meto Lietuvai darbo pasidalijimas (darbininkas „laikrodžio užsukta mašina, judina tik vieną ranką, vis į vieną pusę <...> Nuo nuobodžio, kaip nuo suskių, žmogus nyksta, skursta“[10]), savotiški įpročiai ir gyvenimo būdas. Jį šokiravo prakticizmas, „dolerio laimė“, vergavimas tikriems ir pramanytiems reikalams. „Senajame pasaulyje“, t. y. Europoje, rašytojui atrodė kur kas geriau. Kelionę apkartino ir kalbos barjeras („O biesas ten supras, nemokėdamas to gargaliavimo!“[11]).

Lankydamasis lietuvių „kolonijose“, J. Tumas pasakė pusantro šimto „prakalbų“[12]. Nemaža ir aukų surinko. An-

---

[6] *Gira L.* Tumas-Vaižgantas nuošalėj. / Laižuvos laikotarpis: 1910—1914 m.— Vairas, 1933, Nr. 6, p. 160.

[7] *Tumas J.* „Ten gera, kur mūsų nėra...“, p. 8.

[8] Ten pat, p. 12.

[9] J. Tumo laiškas (1911.VII.1) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 80.

[10] *Tumas J.* „Ten gera, kur mūsų nėra“, p. 147.

[11] Ten pat, p. 166.

[12] Ten pat, p. 144.

tai humoristiniame žurnale „Garnys“ buvo net karikatūra: stovi Vaižgantas ir patenkintas žvelgia pro akinius; po pažastimis — du dideli pinigų maišai. Rašytojo išvaizda bravūriška, o apačioje užrašas: „Nevažiuokite į Ameriką, dabar ten tuščia. Aš pats ten buvau ir kiek galėjau sugraibiau. Jūs ten nieko daugiau neberasite.“ Iš tikrųjų Tumą aukų rinkimas labai slėgė. Laiške „Vilties“ redakcijai jis skundėsi, kad nuvargo nuo „ubagavimo po miestą, po biznierius, saliūnininkus, šiaip jau buržujus“[13].

Daug paskaitų ir prakalbų J. Tumas pasakė ir sugrįžęs į Lietuvą. Tuo metu išryškėjo jo oratoriniai gabumai. J. Tumo paskaitas ilgai atsiminė laižuviškiai („Per gegužinę sakė prakalbas: „Nemanykite, Amerikoje sunkus darbas. Jeigu šiekšnelę pradėsi pjauti, tai pjausi ir pjausi“[14]; „Papeikė Ameriką ir dar pasakė, kad taip bedirbdami, kaip iš proto neišėjo...“[15]). Kategoriškas J. Tumo pasisakymas prieš emigraciją ir ypač emigrantų gyvenimo ydų atskleidimas sukėlė nepasitenkinimą lietuvių išeivijos tarpe („viską perskaičius, pasilieka sąmonėj juodas, juodas vaizdas. Ir šiurpu turi pasidaryti pamąsčius, kad ir tu turi būti to vaizdo dalele“)[16].

Po Amerikos Estija J. Tumui pasirodė tik pagyrimų verta šalis. Pirmas įspūdis ir buvęs „pasigailėjimas, kodėl mes anksčiau nesusipažinom su ta Pabaltijos šiaurės tautele“[17]. Rašytojui imponavo estų santūrumas, net griežtumas, jis stebėjosi muzikiniu išprusimu („Estai liuosai gieda ir dainuoja iš rašytų gaidų, įpratę gražiai daboti takto; tad nedideliai vargu jiems surinkti į vieną chorą ne šimtais... bet tūkstančiais“[18]). Bet labiausiai sužavėjo J. Tumą estų teatras. Į Taliną (Revelį) jis ir vyko kaip „Vil-

[13] J. Tumo laiškas (1911.VIII.8) „Vilties“ redakcijai.— VVU BR, F 1, F 562, l. 5.

[14] Iš M. Ročkienės atsiminimų (Laižuva, 1969.VII.10).

[15] Iš J. Liogmino atsiminimų (Laižuva, 1969.VII.10).

[16] *Jurgelionis K.* Kritika kun. J. Tumo paskaitos apie Ameriką.— Jaunoji Lietuva, 1914, Nr 1, p. 56.

[17] J. Tumo laiškas (1913.VIII.25) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 93.

[18] Viltis, 1913, rugpjūčio 30.

ties“ korespondentas dalyvauti nacionalinio teatro atidaryme. „Ak... kokia tai tikra menų šventė tas... Igaunių teatras“,— rašė A. Dambrauskui[19]. O reportažuose „Vilčiai“ pažymėjo, kad estai „nepakeičiami vaidinimo dalykuose“, kad jų teatras iš tikrųjų jau profesionalus, sugebąs statyti Šekspyrą ir kitus didžiuosius pasaulio rašytojus“[20].

Iš Laižuvos nuošalio J. Tumas palaikė ryšius su ankstesniais bičiuliais. Dažnai jis rašydavo L. Girai, kuris dirbo „Viltyje“, teiravosi apie kultūrinį gyvenimą Vilniuje, apie naujus vardus literatūroje („Liuduk! Kas tie Putinas ir Radzikauskas? Bent kiek man juos aprašyk. Tai vyrai — ne vanagai“[21]). Savo jaunam bičiuliui pasiguosdavo ir asmeninio gyvenimo vargais. Neseniai Vilniuje (1910) piktybine anemija mirė sesuo Severja Mėginienė, o Laižuvoje kelis mėnesius (1912) rašytojas slaugė džiova sirgusį jos sūnų Kaziuką (kuris ten ir mirė). Artimųjų ligos, įtemptas darbas, matyt, gerokai išvargino J. Tumą: jis sakėsi imąs pasiduoti depresijai, sergąs „nervų sustingimu ar kuriuo tai biesu“; nieko negalįs galvoti, naktimis nemiegąs, „vien tik svajojąs, bet vis niekus“[22]. 1913 metų vasarą L. Gira, su šeima aplankęs Vaižgantą ir praleidęs atostogas Laižuvoje, labai praskaidrino rašytojo nuotaiką.

O Vaižganto laiškai A. Dambrauskui vis retėjo: šokiravo pastarojo dogmatizmas, viską nustelbiantis katalikiškas fanatizmas. „Druskius“ kas kartas darosi nebežmoniškesnis“,— skundėsi bičiuliams Tumas. A. Dambrauskas iš tikrųjų buvo neatlaidus, net irzlus. Kai Vaižgantas uždelsė įteikti leidyklai knygą „Ten gera, kur mūsų nėra“, jis įtūžęs rašė: „Pasielgei kaip tikras cicilikas, eksproprijatorius arba koks nususęs dvarponėlis — šlėktelė <...> Buvau pas Tamstą vasarą, mačiau, kaip gyveni. Laiko turi daug, galėtumei ne vieną, bet po kelis veikalus parašyti, jei tik

[19] J. Tumo atvirlaiškis (1913.VIII.25) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 93.

[20] Viltis, 1913, rugpjūčio 30.

[21] J. Tumo laiškas (1913.XI.18) L. Girai.— LKLI BR, F 13, 1630—173.

[22] *Gira L.* Tumas-Vaižgantas nuošalėj.— Vairas, 1933, Nr 6, p. 165.

įvestum į savo gyvenimą šiokią tokią tvarką. Tiesa, dėl dirbimo ir šiemet dirbai: rašinėjai „Vilčiai" politiškus straipsnius, važinėjai su paskaitomis, vedei net pieno statistiką <...> Viena tik pamiršai, ką esi prižadėjęs šv. Kaz. d-jai (šv. Kazimiero draugija — katalikų knygų leidimo ir prekybos organizacija — *A. V.*). Dėl ko. Negaliu įspėti. Skaičiau sveiką doru žmogumi, geru kunigu, rimtu veikėju, bet dabar iš tikro nebežinau, ką bemanyti"[23]. Toks A. Dambrausko požiūris J. Tumui jau nebuvo naujiena ir nebedarė didesnės įtakos. Vis dėlto, A. Dambrausko „sudrausmintas", J. Tumas stengėsi „suvaržyti bent kiek savo „širokuju naturu" ir nukreipti ją prie vieno darbo".

Vaižgantui artimi žmonės savo laiškais skatino jį pasinaudoti Laižuvos nuošalumu ir atsidėti kūrybai. Iš Peterburgo rašė: „Rasi dabar likimas duos Tamstai daugiau liuoso laiko. Neapleisk, Tamsta, progos, sutvarkyk, o ko trūksta, parašyk, savo atsiminimus <...> Neužmiršk, Tamsta, gerbiamasis kunige, tos, jeigu taip galima pasakyti, priedermės"[24]. L. Gira kvietė bendradarbiauti „Vaivorykštėje": „Aš atsimenu, kad Tamsta kalbėjai turįs daug atsiminimų jaunystės laikų, dargi, rodos, rodei man ová sąsiuvinį. Vaje, kaip tiktų „Vaivorykštei"[25]. Kitame laiške ir vėl priminė: „Taigi prašau labai atsiųsti savo vaizdelius. Jie priduos daug gyvumo ir bus tikra literatūros naujiena, nes jau Vaižganto mūsų visuomenė seniai beskaitė nieko nauja"[26].

Laižuvoje Vaižgantas iš tikrųjų atsidėjo literatūrai, ūkio, kaip sakėsi, „nė žvairomis nežiūrįs"[27]. Ypač daug rašytojas skelbė kritikos straipsnių. Vaižgantas nesiekė vadovauti literatūros procesui, nekūrė programinių deklara-

---

[23] A. Jakšto-Dambrausko laiškai Vaižgantui-Tumui.— Atheneum, 1938, t. 9, sąs. 1, p. 38.

[24] L. Noreikos laiškas (1911.I.7) J. Tumui.— VVU BR, F 1, F 72, l. 11.

[25] L. Giros laiškas (1912.I.12) J. Tumui.— VVU BR, D 948, l. 2.

[26] L. Giros laiškas (1912.XI.14) J. Tumui.— Ten pat, l. 4.

[27] J. Tumo laiškas (1913.XI.3) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 87.

cijų. Vis dėlto jis aiškiai išreiškė savo estetinę nuostatą ir kai kurias lietuvių estetinės minties tendencijas.

Pagal amžių ir literatūrinio darbo patirtį priklausydamas vyresniajai kartai, literatūriniais interesais J. Tumas daug kuo artimas rašytojų grupuotei, kuri, atėjusi į literatūrą, iškėlė jos atnaujinimo idėją, ieškojo kelių literatūrai pagyvinti, meniniam lygiui pakelti. Jis ir bendradarbiavo toje spaudoje („Viltyje“, „Vaivorykštėje“, „Vaire“), kur dažnai buvo siūlomi literatūrai estetinės vertės matai, norima atsiplėšti nuo kasdieninės buities podirvio, ieškoma „tautos dvasios“ apraiškų. Toje spaudoje dažnai suliepsnodavo diskusijos nacionaliniu klausimu, ieškota nacionalinių ypatybių mene. Karščiausias tokių ginčų dalyvis buvo J. Herbačiauskas. Pastarojo ekscentriškų, kraštutinių teorijų J. Tumas nepripažino, o ir patį jo autorių nelabai mėgo („Gal jam būtų ir sekęsi, kad nebūtų prasimanęs, jog jo minties galybę juoba išreikš aitrus padažas, sudarytas iš neapykantos, pravardžiavimų ir nešvarių keiksmų“[28]). Bet „tautinio meno“ idėją J. Tumas visokeriopai palaikė ir propagavo. „Lietuviškumo“ kriterijum neretai pats J. Tumas matavo literatūros kūrinio vertę. Antai Dobilo „Blūde“ reikšmingiausia, jo nuomone, kad viskas čia „neapsakomai lietuviška“ („...Dobilas bene bus pralenkęs pačią Žemaitę“), giliai užgriebdamas „lietuvio būtį ir sielą“[29]. Tų metų literatūros kritikoje J. Tumas bandė sukurti savą lietuvių nacionalinio charakterio modelį. „Lietuvio tipui“ esą būdinga katalikybė, meniniai polinkiai („...mes tik paveldėtojai nuo amžių artistais buvusių mūsų bočių gabumų“[30]), inertiškumas, kurį rašytojas ypač peikė („tašla“ — dažnas J. Tumo įvaizdis „lietuvio būdui“ nusakyti). Ateityje Vaižgantas mažiau akcentuos religingumą, nors niekada neneigs jo ir supras jį kaip nacionalinės sąmonės apraišką. Todėl, kiek J. Tumas beeitų liberalizmo linkme,

---

[28] *Tumas J.* Naujas laikraštis. „Vaivorykštė“.— Viltis, 1913, rugpjūčio 4.

[29] *Tumas-Vaižgantas J.* Dobilas. Blūdas arba Lietuva buvusios Rosijos revoliucijos metu.— Kn.: Lietuvių literatūros kritika. V., 1971, t. 1, p. 553.

[30] Ir dailė ne iš galo pradedama.— Viltis, 1910, kovo 14.

jis niekada nenutrauks ryšių su kunigijai būdinga pasaulėžiūra.

Teigdama tautiškumą, lietuvių antrojo dešimtmečio kritika ragino rašytojus remtis tautosaka, „tautinės kūrybos pavyzdžiais“, „nekopijuoti svetimų formų ir srovių“ *(A. Jakštas)*. Tokia programa neišvengiamai linko į konservatyvumą, nes orientavo lietuvių literatūrą izoliuotis nuo pasaulinio meno, apsiriboti siauromis nacionalinėmis tradicijomis. O akcentuojant „tautinio genijaus“ jėgą, buvo per daug pasikliaujama mistinėmis kūrėjo vizijomis, iracionaliais pradais *(J. Herbačiauskas)*. Šioje kraštutinių nuomonių sankryžoje J. Tumas užėmė „tarpinę“ poziciją.

Atsiskirdamas nuo klerikalinės krypties didesne tolerancija, J. Tumas ne tik prie J. Herbačiausko, bet ir prie „naujosios grupuotės“ *(L. Gira, B. Sruoga, I. Šeinius, S. Šilingas* ir kt.) nepritapo, nes pripažino ir estetinę, ir visuomeninę meno funkciją. Meno ir tikrovės santykis, literatūros visuomeninė prasmė — vienas iš pagrindinių matų, kuriuo J. Tumas, literatūros kritikas, o vėliau mokslininkas, matavo literatūros kūrinio bendrąją reikšmę. Kitu atveju literatūra jam bergždžia („mauroja, o pieno neduoda“), „šalta kalėdinių eglelių natrio šviesa nei šildo, nei uždega“[31]. „Tuščių jausmų ir svajonių, neužvaisytų idealais ir realybe, aš pradedu nebemėgti“,— teigė J. Tumas[32]. Tokiai literatūrai rašytojas sakosi vainiko nepintų, kad ir kažin kaip gražiai autoriai „tyriliuotų savo vamzdeliais“.

Maironiui skirtas straipsnis „Ko ieškome dainių veikaluose?“ — vienas iš svarbiausių to meto J. Tumo kritikos darbų. Jame itin pabrėžtas literatūros ir gyvenimo ryšių įvairumas. J. Tumas akcentavo ir tai, kad tarp rašytojo asmens ir jo kūrybos nedėtinas lygybės ženklas, kad rašytojo biografijos negalima sutapatinti su jo kūrinių realijomis, o rašytojų, „ypač poetų raštų niekaip negalima identifikuoti su jų siela“. Iš rašytojų, Vaižganto nuomone, nereikia daryti ir stabų, „cadikų“ („kiekvieną nusispjovi-

---

[31] M. Vaitkus „Šviesūs krislai“.— Viltis, 1914, sausio 15.

[32] Ko ieškome dainių veikaluose?.— „Vilties“ nemokamas mokslo ir literatūros priedas. 1913, p. 4.

mą aiškinti kaipo kažkokių reviliacijų ženklus"). Tokia nuostata dar kartą paliudija, kad J. Tumas toli gražu ne kritikas diletantas, kaip anuo metu, o ir vėliau, mėgo pabrėžti kai kurie tyrinėtojai. Nors ir nebuvo jis kurios nors normatyvinės estetikos šalininkas, laikėsi visuomeninių ir estetinių vertinimo principų. Ir prie estetinių konvencijų nepritapo ne tiek dėl išsilavinimo stokos, kiek dėl charakterio ir temperamento.

Savo recenzijose J. Tumas „nuvainikavo" ne vieną XX a. antrojo dešimtmečio rašytoją, taikiusį į „cadikus". Kritiškų pastabų susilaukė „parnasistas" M. Vaitkus, net M. Gustaitis, arogantiškai pasišaipė iš B. Sruogos ultramoderniškų impresijų („O, nabagėlis! Tėvas negimęs, o sūnus jau pražilęs!.. Vilkimės tačiau, kad tai tik sakiniai dėl smarkumo aptulžinti"[33]). Kandžiai J. Tumas atsiliepė apie K. Puidą. Santūriai įvertinęs „Gaires", naujoje rašytojo apysakoje „Žemės giesmė" recenzentas pasigedo ne tik platesnių meninių apibendrinimų, bet ir paprasčiausios logikos, „kalbos dvasios" pajautimo. Už tokį „dekadentišką mandragalvavimą" recenzentas ir pavadino K. Puidą „lietuvišku Zaratustra"[34].

J. Tumas savo laikysena teigiamai veikė per daug įsibėgėjusius „naujų takų ieškotojus". Kartu aišku, kad jis įvairių krypčių kūriniams taikė dažniausiai realizmo reikalavimus. Taip realizmo konvencijos šviesoje I. Šeiniaus apysaka „Bangos siaučia" kritikui atrodė lektūra, tinkanti lengvam pasiskaitymui, o kūrinio kalba „baisiai netaisyklinga, ir pasišiaušęs stilius"[35]. Nemaža J. Tumo kritikoje ir skubotų, „karštų" vertinimų. Suaktyvėjus literatūriniam gyvenimui, keičiantis rašytojų generacijoms, sąjūdžiams, visa to meto kritika „kunkuliavo", susidurdavo labai prieštaringos koncepcijos. A. Jakštui, normatyvinės es-

---

[33] *Tumas J.* „Vaivorykštė". Trečioji knyga.— Viltis, 1914, sausio 1.

[34] Kazys Puida. „Žemės giesmė".— „Vilties" mokslo ir literatūros priedas.— 1914, Nr 2, p. 61; taip pat: Lietuvių literatūros kritika, t. 1, p. 553.

[35] Ignas Šeinius. „Bangos siaučia".— Ten pat, Nr 1, p. 32; taip pat: Lietuvių literatūros kritika, t. 1, p. 557.

tetikos šalininkui, ir pats J. Tumas atrodė „be logikos, be tvarkos“: „Kritikas <...> per liuosai švaistos su plunksna, o ypač per daug laikos princìpo *quod scripsi scripsi.* <...> Išliejo visa, kas užėjo ant seilės,— ir žinokitės!“[36] Ir vėliau A. Jakštui Vaižgantas atrodė „Stiopka-Rastiopka“.

J. Tumo-kritiko rašymo maniera, tiesa, itin subjektyvi. Tai sangviniško temperamento išraiška: plazda gyvas įspūdis, mirga įvairiausios asociacijos, autobiografiniai pasipasakojimai. Daugelis J. Tumo straipsnių priklausė naujam mūsų kritikos esė žanrui. Todėl ir tokia akivaizdi kritiko nuotaikų kaita. Tai įdomiai pastebėjo poetas M. Gustaitis („Kai kun. Tumas ką nors rašo, visados žymu ir Tumas, ir Juozapas. Toj pačioj recenzijoj, kaip Tumas, jis pasiekia recenzijos tikslą, t. y. knygą tinkamai apibūdina, o dar, kaipo Juozapas, rašo „jumoristikos tonu“)[37]. „Kandus“ J. Tumas čia pat pasiduodavo kitam kraštutinumui — atrasdavo vis naujų „diementų“, nesigailėjo komplimentų. Su „diementu“ jis lygino, pavyzdžiui, pirmą J. Mikuckio eilėraštį, paskelbtą „Vaivorykštėje“[38], su „tyrojo vandens brilijančiuku“— Aišbės scenos vaizdelį („Visa ko pradžia — kiaušinis“[39]), Putiną vadino „poečiukų karaliumi“, o E. Radzikauską — „visų kritikų karaliumi“[40]. Tumo superlatyvai kėlė ir kai kurių rašytojų nepasitenkinimą. Net praėjus kuriam laikui, B. Sruoga negalėjo atleisti tokios „priešlaikinės karūnacijos“, kaltino, kad J. Tumas demoralizavęs ir klaidinęs pradedančius rašyti[41]. Rezervuotai jo komplimentus sutiko ir V. Krėvė: „Tokis jau sprogstantis optimistas. Turbūt, kada rašo ką nors, tai pasišnekėdamas“[42]. J. Tumo kraštutinumai nepaneigia

[36] *Jakštas A.* Mūsų nauji laikraščiai.— Draugija, 1914, Nr 85, p. 75.

[37] „Vilties“ mokslo ir literatūros priedas, 1914, Nr 2, p. 95.

[38] „Vaivorykštė“. Trečioji knyga.— Viltis, 1914, sausio 1.

[39] Viltis, 1914, sausio 26.

[40] Ten pat.

[41] *[Sruoga B.]* Iš numirusiųjų kėlimasis.— Naujoji Lietuva, 1917, vasario 5.

[42] V. Krėvės laiškas (1913.XI.11) L. Girai.— VVU BR, F 1, 85, l. 40.

jo vertinimų esmės. Mokėjęs pasidžiaugti naujovėmis, jis išliko nuoseklaus, evoliucinio literatūros vystymosi kelio šalininkas. Tuo požiūriu jis artimas demokratinei ano meto literatūros kritikai (ypač Bitei), pripažino, kad „raštenybė“ priklauso nuo gyvenimo, kad ji yra „laiko ir žmonių būdrodis“ (VR, IV, 139).

Estetinė nuostata paveikė paties Vaižganto grožinę kūrybą. Rašytojas daug dėmesio skiria kūrinių formai, kalbai ir stiliui, ieško savito kelio literatūroje, bando įvairias žanro formas: paskelbė komediją „Žemės ar moteries“ (beje, buvo kritikuotas už negyveniniškus personažus), jumoreskas „Rašėjas“, „Į tėvelio klėtelę pagūrom“. Šiuo metu parašyti kūriniai įėjo į „Karo vaizdų“ ciklą. Tai „Karo slibinas“, „Rimai ir Nerimai“, taip pat vaizdai — „Kvailių ašaros“, „Juodžiaus kelmas“, kurie vėliau įjungti į „Pragiedrulius“. Galimas daiktas, kad šiuo metu (kaip liudija ano meto spaudos bendradarbiai), parašytas ir „Alaušo varpas“, kurį Vaižgantas įteikęs almanachui „Atžala“[43].

Laižuvoje Vaižgantas parengė spaudai dvi naujas knygas, leidžiančias padaryti platesnius apibendrinimus apie Vaižgantą beletristą.

„Ten gera, kur mūsų nėra“

Taip pavadintos Vaižganto kelionių apybraižos[1]. Tai pirma tokios plačios apimties rašytojo knyga, taip pat pirmoji kelionių aprašymų knyga lietuvių literatūroje.

Kitos tautos XX a. pradžioje jau turėjo plačią ir įvairią kelionių literatūrą: kelionių dienoraščius (Stendalio „Kelionė į Italiją“, M. Tveno „Kelionė į Pirėnus“), fantastinio žanro romanus (Ž. Verno, H. Velso, A. Konan-Doilio, S. Lemo), mokslininkų aprašymus (Č. Darvino, A. Bremo, N. N. Miklucho-Maklajaus) ir publicistinio žanro apy-

---

[43] *Gudaitis L.* Platėjantys akiračiai.— V., 1977, p. 392.

[1] *Tumas J.* Ten gera, kur mūsų nėra arba neapleiskime Tėvynės! (Pasakojimai, kaip mūsų išeiviams sekasi Amerikoje).— K., 1912, 224 p. (Toliau cituojant tekste nurodomas šio leidinio puslapis.)

braižas (S. Puškino „Kelionė iš Maskvos į Peterburgą“, I. Gončiarovo „Fregata „Palada“, A. Čechovo, V. Korolenkos ir kitų knygos). Tuo tarpu lietuvių literatūroje kelionės buvo panaudojamos daugiau tik kaip knygos komponavimo priemonė (M. Valančiaus „Palangos Juzė“. J. Dovydaičio „Šiaulėniškis senelis“). Tai sena literatūrinė tradicija, ėjusi nuo Homero „Odisėjos“ ir susilaukusi populiarumo visose literatūrose (*D. Defo, D. Sviftas, Dž. Kuperis, M. Tvenas, M. Ridas* ir kt.). Šią tradiciją lietuvių literatūroje pirmasis pratęsė Vaižgantas. Knyga „Ten gera, kur mūsų nėra“ pradeda mūsų kelionių knygų kartoteką.

Ankstyvesnės J. Tumo kelionių apybraižos (iš Rygos ir Krokuvos) beveik ištisai priklauso publicistikai. Tai „reikalų“ aprašymai. Ir apskritai J. Tumas buvo tos nuomonės, kad jei keliauji ne „sau pamaloninti“, tai ir rašyti privalai tik apie „reikalus“ (p. 8). Net ir vėliau, „iškišęs nosį iš savo krašto“ šiaip pasižvalgyti, Vaižgantas nemėgo „vegeberichtų“ („kur, pro kur teko pravažiuoti, ar tekinis nesulūžo, ar pilvas gerai veikė etc. <. . . >“ — VR, XVII, 236). Jo nuomone, tik A. Vienuolis yra davęs literatūrinės vertės kelionės įspūdžių, o visa kita... „kelionės skysčiai“ (VR, XVII, 237).

„Ten gera, kur mūsų nėra“ taip pat knyga apie „reikalus“. Autorius aiškiai užsiangažavo sakydamas, kad jam rūpės ne dienos, atsitikimai, ne žaismės, džiaugsmai, o lietuvių emigracijos priežastys, lietuvių išeivių likimas Amerikoje. Autorius turi aiškią programą ir poveikio projektą, kurį kondensuotai nusako tokie teiginiai („moralite“):

„Grįžkite dar gyvais žmonėmis, o ne vien pelenų urnomis, ar vien maišeliais pinigų“ (p. 84).

„Amerikoje ne pienu upės plaukia, ne medaus krantai, ne dešrų tvoros ir ne sūriais stogai nukloti“ (p. 120).

„Oi, sunku darbininkui Amerikoje būti mašinos vietoje! Oi, ne ten ieškokime darbininkų rojaus!“ (p. 154).

„Nesidžiauk tad motušėl ar tetušėl girdėdamas, kad tavo sūnelis daug Amerikoje uždirba! Jei jis ne vertelga ir ne amatininkas, ir vis dėlto ten daug uždirba, tai žinok,

kad dar daugiau sveikatos pradirba, nes tenai gerai bemokama tik už kruvinus darbus“ (p. 144).

Knygoje vyrauja reportažas. Bet jis — ne tik skaičiai, informacija, o ir savotiškas etinis bei socialinis etiudas. Autorius gilinasi į įvairių socialinių grupių psichologiją, jos ryšį su nacionaliniu charakteriu. O pastarajame, be teigiamų bruožų („lietuviai... darbštūs, sveiki, stipri, patvarūs, vargo nebiją...“), būdingas jau anksčiau J. Tumo akcentuotas inertiškumas („Lietuviai tebėra minkšta, palaida masa“; „Mūsų inteligentai ...tašlos“). Todėl rašytojo visuomeninio projekto dominantė — iniciatyvos skatinimas ir panaudojimas savam krašte („Garbinkime tad kiekvieną naują drąsią pradžią ir pradėkime, nes tik pradėtojai — iniciatoriai — bus tikrieji sulaikytojai mūsų brolių nuo emigracijos“— p. 222).

Svarstymas, samprotavimas, informacijos duomenys rodo, kad J. Tumo kelionių vaizdai artimi publicistikos sričiai. Užsiangažavimas „reikalais“ neleido J. Tumui plačiau pabandyti beletristinių žanro galimybių. Vis dėlto beletristikos — „kelionės skysčio“ — knygoje taip pat esama. Tai pirmiausia gamtos vaizdavimas. Vaižganto „aukštaitiška aistra“ visą laiką buvo „vandenai ir kalnai“, „platybės ir aukštybės“ („Aš jų ilgėjaus iš pat mažens. <...> Jūra mane alpinte alpindavo, ir aš taip jos pasiilgdavau, kad retkarčiais imdavau ir nuvažiuodavau be jokio kito reikalo dieną antrą parymoti, įsižiūrėjus į platybes.“— VR, XVII, 223). Emocionalūs, stipriai individualizuoti knygoje jūros peizažai. Jie kartu liudija, kad požiūris į žanrą atsiliepia stiliui, kad žanrinis savitumas tai vienas iš stilių apsprendžiančių faktorių. Ten, kur autorius nukrypsta nuo „reikalų“, įmanomas beletristinis pasakojimas.

„Stoviu ant pat galo garlaivio, jau visai ant vandens, tik labai aukštai nuo jo. Jūra rami, jokių vilnių. Garlaivis eina lygiai lygiai; tik jauti iš kažin kokios gilumos dunksėjimą ir truksėjimą; lyg kokie vulkaniškieji viekai veikia, kala iš apačios, neramina laivą, ir jis nerviškai krūpčioja, truksi ir pasispardydamas po penkias-šešias lietuviškas mylias per valandą krenta ir krenta vandenų bedugnėn — gilumon. Štai jau ir nieko nebesimato...“ (p. 48).

„Pašaliais žalias vanduo, suplaktas su putomis, daro tokias varsas, ješmos pavidalu supintas, kokias randame vien tik pas Čiurlionį. Jo fantazija rodės neįtikėtina. Bet gamtos perviršijimą visokia keisčiausia fantazija, o gamtos niekas neperviršijo" (p. 57—58).

Šie gamtos aprašymai labai charakteringi Vaižganto beletristo stiliui: vyrauja ne tiek išorinis detalizuotas piešinys, o autoriaus refleksijos ir įspūdžiai. Todėl toks stiprus subjektyvusis pradas, akivaizdus lyrizmas. Tokio stiliaus pavyzdys knygoje ir epizodas apie žuvėdrą.

„Pamilau tave, žuvėdra, už tavo gyvybės galybę, už tavo nuvaldymą nepaprastų savo viekų. Už kelių šimtų varstų tu mus apleidai. Gailėjaus. Tariaus ir tu nebeįveiksi tuštaus tolumo. Bet grįždamas rudenį ir vėl mačiau tave nebe už kelių šimtų, tik už pusantro tūkstančio varstų nuo krašto. Tu įveikei jūrą ir audrą. Tu nežinai baimės, nežinai ribų savo privolei, nežinai kliūčių savo neramiai dvasiai lėkti, galvą apsukus, tu visur jauties vienodai. Tu turėtumei būti pilnos laisvės simboliu" (p. 49).

Kai autorius ilgiau stabteli ties aplinka, ne tik informuoja, bet ir atkuria regimą paveikslą — vaizdas įgyja reljefiškumo. Vizuališkai raiškus knygoje uosto krovikų aprašymas, pasakojimas apie Čikagos skerdyklą, kur, beje, plačiai panaudojamos I. Sinklerio knygos „Džiunglės" reminiscencijos ir citatos.

Vienas iš kriterijų, padedąs nustatyti publicistikos ir beletristikos ribas, yra veikėjas. Jei tekste tik vienas veikėjas, ir vieno požiūris — nėra estetinio vyksmo[2]. Bet pasakotojas, kad ir labai artimas autoriui, gali tapti potencialiu veikėju, kai autorius moka pažvelgti į įvykius bei reiškinius ne tik savo, bet ir „trečiojo" akimis, kai į save irgi pasižiūri iš šalies. Toks pasakotojas — potencialus veikėjas tarpais pasirodo Vaižganto kelionių knygoj. Tai matome epizode apie saliūnininką, vertelgą, kuris primityviausiai apgavo J. Tumą ir jo bendrakeleivį. Pasakotojas šiuo atžvilgiu pažvelgia į save — autorių — iš distancijos,

---

[2] *Бахтин М.* Эстетика словесного творчества. — М., 1979, с. 22.

net pasišaipo iš savo naivumo. Autorius čia — savotiškas veikėjas.

Beletristiniu stiliumi parašytas epizodas apie amerikoniškas fotografijas ir istorija apie „amerikonto dovaną". Čia, be pasakotojo, savarankiškais veikėjais tampa ir tauri motina, ir „užuomarša" sūnus Petrelis, buities paviršiais susižavėję „amerikontai".

Beletristikos įsiliejimas į publicistiką ir atvirkščiai — publicistinės digresijos beletristiniuose kūriniuose — būdinga ne tik kelionių knygai „Ten gera, kur mūsų nėra", bet ir visai Vaižganto kūrybai. Publicistinio ir beletristinio stiliaus sąlydis tapo specifišku Vaižganto stiliaus požymiu.

J. Tumo autoreakcijos bruožas kelionių apybraižose yra ir ironija. Mokydamas bei agituodamas, autorius, išvengia visažinančio pozicijos, moka pasišaipyti iš svetimų silpnybių ir pats iš savęs. Gal todėl J. Tumas savo kelionių apybraižas ir vadino feljetonais. Juos Vaižgantas priskyrė beletristikos sričiai ir buvo numatęs įjungti į projektuotą knygą „Vaizdai", kurios yra išlikęs tik planas ir atskiri epizodai[3]. Iš plano matome, kad knygos „Ten gera, kur mūsų nėra" fragmentams duoti net pavadinimai, jie pateikiami kaip savarankiški kūriniai (Kelionė okeanu. Nerimas. Žuvėdros. Okeanas. Uostas. Darbas. Amerikonto dovanėlė. Darbininkas mašina. Gyvulių pjovyklos Čikagoje).

„Ten gera, kur mūsų nėra"— kelionių vaizdų rinkinys. Atskirų vaizdų rinkinys — mėgstamiausias Vaižganto knygų žanrinis tipas. Ir jei tokiame rinkinyje nebūtų kelių tikrai beletristinių vaizdų, juos galėtume priskirti ir publicistikai. Jie paprastai ir vaidina pagrindinį vaidmenį (yra „siuzerenai"), valdo kitus vaizdus („vasalus"— publicistinius reportažus), nulemdami beletristinį viso rinkinio pobūdį.

Knygą „Ten gera, kur mūsų nėra" Vaižgantas rašė skubėdamas. Leidykla reikalavo grąžinti avansą arba tučtuojau įteikti rankraštį. Pirmuosius skyrius rašytojas ati-

[3] *Vaižgantas.* Vaizdai.— VVU BR, F 1, D 673, p. 1—6, 21—74.

davė spaustuvei, kai likusieji dar nė nebuvo pradėti. Nors ir skubėdamas, jis rūpinosi stilium, polemizavo su redaktoriais dėl pataisymų, gynė savo poziciją („ O Dollar tyčia palikau svetimame skambėjime, priduodamas jam tam tikros prasmės <. . .> Mefistofelį palikite, nes 1) be jo neapsieisi, 2) iš teksto jis aiškus, kas yra"[4]). Knygai pasirodžius, autorius labiausiai buvo nepatenkintas būtent jos stiliumi. „Jei sumanytumėte antru atveju spausdinti,— rašė jis leidėjams 1913 m.,— tai aš kai kurias vietas perredaguočiau, kai kur labai negražus stilius. Kai parašęs gauni perrašyt, tuoj geriaus. Prie turinio neturiu ką bepridėti"[5].

Tuo tarpu kritika, ypač Amerikos lietuvių spauda, gana kritiškai įvertino knygos turinį (*K. Jurgelionis* ir kt.). Kūrinio stilių visi recenzentai laikė didžiausiu knygos privalumu. L. Gira „Vaivorykštėje" rašė: „Stiliaus gyvumu ir jo, taip sakant, spalvotumu (rusų — krasočnost) kun. Tumui-Vaižgantui neprilygsta, rodos, nė vienas mūsų rašytojas. Ką tik jis rašo, ar publicistikos straipsnį, ar gyvenimo vaizdelius — apysakaites <...> visur matai iš karto, jog tai rašoma nepaprastos dovanos literato-dailininko. Kartais pagauna jisai, rodos, mažmožį kokį, pro kurį kitas praeitų, nė galvos ton pusėn nenusukęs, bet jis taip jį nustveria, taip nupiešia, taip reljefingai išskiria jį iš bendro fono, jog tau, skaitančiam tai tikru pasigėrėjimu, nė galvos nesmelktels, jog galima būtų pro tokį daiktą ar pasireiškimą praeiti, jo nepastebėjus. Po jo plunksna kiekvienas, rodos, akmenėlis gyvas, kiekvienas aprašomas žmogus su tavim pačiu, rodos, kalba, ir tu gyveni jo gyvenimu, sielojiesi jo vargais, džiaugies jo džiaugsmais"[6].

Pats Vaižganas savo kelionių knygą „Ten gera, kur mūsų nėra" vertino kaip svarbų beletristikos kūrinį, nors

---

[4] J. Tumo laiškas (1912.VII.11) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 86.

[5] J. Tumo laiškas (1913.VIII.5) A. Dambrauskui.—VVU BR, F 1, E 118, l. 91.

[6] *Gira L.* Kun. J. Tumo „Ten gera, kur mūsų nėra".— Vaivorykštė, 1913, kn. 2, p. 401—402.

ir pripažino, kad jame yra „geresnių ir netikusių vietų“[7]. „Netikusio“ stiliaus rašytojas atkakliai norėjo išvengti, leisdamas atsiminimų vaizdelius.

„Aukštaičių vaizdeliai“

Atsiminimų vaizdelius išleisti atskira knyga Vaižgantas rūpinosi jau Vadaktėliuose. Ketino net savo lėšomis leisti ir „vien tik pro domo sua ne dlia prodaži“[1]. Tačiau sumanymas liko neįgyvendintas, pinigų „nugriebti“, kaip tikėjosi rašytojas, nepasisekė.

Laižuvoje Vaižgantas vėl grįžo prie „cikliaus jaunystės atsiminimų“, juos taisė[2]. Rašytojas atkakliai ėmė ieškoti leidėjo. „Žinai,— rašė jis 1913 m. K. Puidai,— aš turiu surinkęs ir kuo negatavai sutaisęs tomą „Aukštaičių vaizdelių <...> Kai kurie sako esą gerai stilizuoti. Aš baisiai norėčiau išleisti juos ne tiktai švariai ir be paklaidų, bet ir artistiškai gražiai. Bet nėra leidėjų. Rinkevyčia — bepinigis žmogus. Amerikos leidiniai merzostj, šv. Kazimieras (jau minėta klerikalinė leidybinė organizacija — *A. V.*) galėtų, bet savo „mužikams“ — ėmėjams kam per daug įtikti, ir taip mačys, anot Valančiaus“[3]. Išleisti „Aukštaičių vaizdelius“ pagaliau sutiko J. Rinkevičius.

Kaip ši knyga buvo svarbi pačiam autoriui, matome iš Vaižganto laiško A. Dambrauskui: „<...> man svarbu išleisti savo miniatiūras viena ar dviem knygutėm, kad skaitytojas galėtų pamatyti mano, kaipo beletristo, fizionomiją, išreikštų savo nuomonę ir ar pastumtų, ar atstumtų nuo darbo toje pat srityje. Taigi šitas leidinys man labai

---

[7] J. Tumo laiškas (1913.VII.27) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 90.

[1] J. Tumo laiškas (1906.IX.10) A. Dambrauskui.— VVU, BR, F 1, E 118, l. 64.

[2] J. Tumo laiškas (1912.X.23) L. Girai.— VVU BR, D 948, l. 3.

[3] J. Tumo laiškas (1913.X.24) K. Puidai.— VVU BR, E 260, l. 11.

svarbus"[4]. Tačiau „Aukštaičių vaizdeliai", kuriuos taip kruopščiai spaudai rengė autorius, nepasirodė. Sutrukdė karas. Jau buvusi atspausdinta knygos dalis, bet kilus gaisrui spaustuvėje, visi lankai sudegę[5]. Mus pasiekė vienas šios knygos egzempliorius. Ir tai ne visas tekstas, o tik dalis — dvylika vaizdelių[6]. Matyt, jie buvo leidėjų atsiųsti autoriui korektūrai.

Kiek galima spręsti iš likusio egzemplioriaus ir autoriaus susirašinėjimo, knygos „Aukštaičių vaizdeliai" prospektą sudarė trys skyriai: „Kaip jis augo", „Kaimynai", „Švenčių ir papročių pokyliai"[7]. Vaizdeliai taip grupuojami, kad palaipsniui atsiskleistų pagrindinio veikėjo pasaulis, vaikystės ir paauglystės metų potyriai. Pavyzdžiui, pirmasis skyrius — „Kaip jis augo" — pradedamas vaizdais apie vaiko savivokos pabudimą („Užjautimas", „Galvojimas", „Didystė", „Tautystė"), toliau eina šeimos aplinka („Tėvelis", „Obuolio raškymas", „Motutė", „Vasaros diena" „Motutės žiponas", „Pirmasis sielvartas", „Džiaugsmas", „Pirmasis pasišventimas"), pasakojama apie draugus ir gamtą („Du jungu", „Ant Popšutės kalno", „Piliakalnyje", „Upelyje"). Antrame skyriuje norėta parodyti, kaip į vaiko pasaulį ateina pašaliniai žmonės, atsiranda naujų džiaugsmų ir sielvartų, kaip kaupiasi žmogiškoji patirtis („Gerieji dėdės", „Pirmosios rungtynės", „Pirmasis mano laikrodėlis", „Pirmoji labdarybė", „Pirmoji kelionė", „Šventadienį karčemoje"). Tik trečias skyrius mažiau beišlaikė šį kompozicinį principą: vaizdeliai sudėstyti, atsižvelgiant į švenčių bei papročių ritualo chronologiją. Knygos „Aukštaičių vaizdeliai" kompozicija primena L. Tolstojaus trilogiją „Vaikystė. Paauglystė. Jaunystė", kuria taip žavėjosi Vaižgantas.

---

4 J. Tumo laiškas (1913.XI.3) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 87.

5 Leidėjo J. Rinkevičiaus pasakojimas.— *Binkis K.* Lietuviškos knygos prietelis.— Literatūros naujienos, 1934, gegužės 15.

6 *Vaižgantas.* Aukštaičių vaizdeliai: Jono Rinkevičiaus leidinys. 1914. (Įrašas pieštuku „Unikat".— *A. V.*) — VVU BR, F 1, D 594, 47 p.

7 *Vaižgantas.* Vaizdų rinkinys. Aukštaičių vaizdelių turinys.— VVU BR, F 1, D 673, p. 130.

Rašytojas manė iš alegorinių bei satyrinių vaizdelių parengti dar ir ketvirtą knygos skyrių — „Alegorijos ir satyros ant aukštaičių gamtos pamušalo". Į jį projektavo įjungti net keletą vertimų. Pagaliau nusprendė tuos kūrinius išleisti atskira knyga — „Vebronių buitis"[8].

Daugelis kūrinių, sudarančių knygą „Aukštaičių vaizdeliai", 1912—1914 m. skelbti periodinėje spaudoje (laikraščiuose „Viltis", „Rygos garsas", žurnaluose „Vaivorykštė", „Vairas"). Todėl, net knygai neišėjus, vaizdeliai buvo žinomi ano meto skaitytojui ir reprezentavo autorių kaip savitą beletristą.

Vaizdelių siužetai pagrįsti atsitikimais iš kaimo buities. Tai siužetai, kurie niekur neprasideda ir nenutrūksta, nes tai savotiškos „gyvenimo atkarpos". Kartais siužetui užtenka kasdienybės smulkmenos (tėvelis reškia vaikui obuolį, sugedo pasiskolintas laikrodis). „Aukštaičių vaizdeliuose" tos smulkmenos „išdidinamos". Mat aplinka vaizduojama vaiko akimis, o vaiko vaizduotė savitai transformuoja tikrovę. Rašytojas ir rodo ją hiperbolizuotą, suvoktą per vaiko psichikos prizmę. Vaizdelyje „Galvojimas" brolis tik pajuokauja, kad per „popą" (vaikas įsidūrė pirštą) — „žarnos lenda", o suaudrinta vaiko vaizduotė jau piešia šiurpią mirties sceną, vaikas net suserga. Taip smulkmena ir netikėta, nes itin padidinta, veikėjo reakcija padeda sukurti rašytojui novelišką situaciją, o pasakojime atsiranda, Vaižganto žodžiais tariant, „truputėlis blyks blyks"[9].

Vis dėlto „Aukštaičių vaizdeliuose" autoriui rūpi ne pats įvykis, ir net ne kaimo buities fonas, nors jis kuriamas labai apgalvotai. Vaižgantas pasirenka psichologinį pasakojimą, į pirmą vietą atkeldamas vaiko vidaus išgyvenimus. Rašytojas atskleidžia vaiko jauseną ir mąstyseną, kuri nepaklūsta šablonams, visada pagrįsta netikėto-

---

[8] J. Tumo laiškas (1913.XII.2) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 97. Tokią knygą Vaižgantas išleido, pavadindamas „Alegorijų vaizdais" (1916).

[9] J. Tumo laiškas (1913.VII.27) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 90.

mis analogijomis. O svarbiausia, Vaižgantas tai ypač akcentuoja, kad šiame amžiaus tarpsnyje žmogus atviriausias ir teisingiausias. Tuo metu viskas sveriama be kompromisų, be konformizmo. Todėl vaiką skaudžiai žeidžia mažiausia neteisybė („Pirmoji kelionė"), jis neatlaidus savo silpnybėms („Pirmasis jo laikrodis"), didžiuojasi jas įveikęs („Pirmasis pasišventimas"), jo širdis atvira kitų nelaimėms ir džiaugsmams, draugystei, gamtos įspūdžiams („Du jungu", „Ant Popšutės", „Piliakalnyje"). Vaiko dvasinių išgyvenimų apyvartoje cirkuliuoja visos esminės žmogiškosios antinomijos: gyvenimas ir mirtis, ištikimybė ir išdavystė, pasiaukojimas ir egoizmas, meilė ir neapykanta, džiaugsmas ir skausmas. Vaižgantą ypač domino psichologinės būsenos, kuriose atsiskleidžia vaiko reakcija, pažeidus jo orumą.

„Aukštaičių vaizdeliuose" pavaizduoti vaiko sielvartai labiau išprususį skaitytoją — o į tokį jau ir orientavosi Vaižgantas — galėjo imponuoti ne tik psichologiniu, moraliniu, bet ir estetiniu požiūriu. Rašytojas moka vaizduoti vaiko sielvartų „švarumą", apvalyti juos nuo pašalinių reakcijų. Dėl to pasakojimas yra itin ekspresyvus. Į ekspresyvią estetiką orientavosi ne tik XX a. lietuvių proza. Ta linkme ėjo daugelis Europos literatų [10].

Vaižganto profesinis meistriškumas ne mažiau akivaizdus „Aukštaičių vaizdeliuose" kuriant motutės bei tėvelio paveikslus. Šie veikėjai irgi turi autobiografinį pamatą, o kartu iškyla kaip apibendrinti meniniai paveikslai, liaudies reprezentantai. Liaudies dvasinė kultūra, Vaižganto nuomone, pagrįsta žmogaus ir gamtos ryšio pajautimu. Toks pajautimas „Aukštaičių vaizdeliuose" akivaizdžiausias motutės paveiksle. Gamta motutei — aukščiausia vertybė ir galybė, valdanti visą žmogaus gyvenimą. Sakrališku skaidrumu švyti jos pagarba žemei („Juoda žemė, šventa žemė, aš tave su nusižeminimu bučiuoju: tu mane nešioji, tu mane peni, tu mane linksmini..." — buvo pradžia kas vakarinės jos maldos"[11]), ir ugniai („Ug-

---

[10] *Бахтин М.* Эстетика словесного творчества. — М., 1979, с. 14.

[11] „Aukštaičių vaizdeliai" (Kaip jis išaugo. Jo tėveliai: Tėvelis. Motutė). — Vaivorykštė, kn. 2, 1912, p. 262.

nies neleido kitu vandeniu užlieti, kaip tik tyru, iš pat šulinio atneštu[12]), saulei („laimindama žegnojo saulę ir tviskantį orą, ir žydinčias obelis, jog ir negyvi padarai pajuto karštybę jos meilės..."[13]). Autoriui rūpi, kad toks panteistinis požiūris į gamtą pakylėja žmogų virš pilkos kasdienybės, išskiria jį iš kitų „gamtos padarų", išaukština jo paties akyse. Žmogaus ryšys su gamta įgyja etinę vertę.

Vaižganto nuomone, ne mažiau reikalingos žmogui ir tradicijos bei papročiai. Jie padeda žmonėms suartėti, susieja praeitį su dabartimi. Motutė labai vertina „senovės paminklus" — įprastus daiktus, drabužius, įprastą gyvenimo būdą. Todėl taip skaudžiai ji persiskiria su savo „žiponu", iš kurio dukterys pasiuva „bjauriausią pasaulyje maišą, jau be jokių ypatingumų". Autoriaus pozicija išsakoma žodžiais: „Juo didesnis krenta ant mūsų atsakymas už barbarišką apsiėjimą su retais senovės paminklais, senovės žmonėmis ir jų dvasia. Suėjęs į protą šimto, regis, nebesigailėtum, kad pražudyta galėtum atgaivinti. Veltui, numirėliai nebesikelia"[14]. Toks leitmotyvas ir Vaižganto papročių vaizdelių. Tik kiek vėliau, „Pragiedruliuose", rašytojas iškels ir gyvenimo kaitos, net papročių bei tradicijų pasikeitimo būtinybę, nes be jos neįmanomas visuomenės progresas.

Kitus liaudies dvasinės kultūros bruožus Vaižgantas išryškino tėvelio paveikslu, atkreipdamas skaitytojo dėmesį į šio iš paviršiaus pilko žmogaus emocijų turtingumą („koks... pilnumas širdies daugybe neišeikvotų jausmų"[15]). Tėvelis mažakalbis, lėtas, bet kaip jis sugeba savo „neišeikvotais jausmais" dalintis su aplinka, kaip moka „tyliai mylėti" šeimą, gimtinę, kiek gerumo jis teikia kitiems. Vidinė pusiausvyra, net lėtumas ir kitos temperamento savybės tėvelio paveiksle irgi turi moralinės vertės. Tėvelis — pirmasis Vaižganto veikėjas, pažymėtas „žmogiškąja pas-

[12] Ten pat.
[13] Ten pat.
[14] *Vaižgantas.* Aukštaičių vaizdeliai (Kaip jis augo: Užjautimas. Galvojimas. Didystė. Motutės žiponas).— Viltis, 1913, liepos 24.
[15] *Vaižgantas.* Aukštaičių vaizdeliai (Kaip jis išaugo. Jo tėveliai: Tėvelis. Motutė).— Vaivorykštė, kn. 2, 1913, p. 253.

laptimi": „Tasai tylus vyras buvo lyg gili sietuva, pilna paslapčių <...>"[16]. Panašios dvasinės struktūros žmogų vėliau ne kartą sutiksime rašytojo kūriniuose (Alijaušas iš „Pragiedrulių", Mykoliukas iš „Dėdžių ir dėdienių", Peliksas — „Išgamoje"). Vaižgantas mokėjo vienos dimensijos žmonėse surasti įvairias tikrovės dėsningumo gijas. Rašytojo vaizduojami žmonės ne autentiškos buities fotokopijos. Jie savitai interpretuoti, savitai suprasti.

Jau minėta, kad „Aukštaičių vaizdeliuose" į tikrovę žiūrima pagrindinio veikėjo — vaiko akimis. Tarp veikėjo-vaiko ir pasakotojo-autoriaus vaizdeliuose esama ir akivaizdžios koreliacijos. Vaizdeliuose susipina du laiko planai: vaiko sielvartų patyrimo laikas ir pasakojimo laikas. Šie abu planai paprastai susijungia vaizdelių pabaigose, kur pasakotojas apibendrina vaiko potyrius bei įspūdžius, atvirai išsako autobiografinį vaizdelių pamatą, pažymi analogijas tarp personažo ir pasakotojo-autoriaus. Antai vaizdelis „Didystė" apie vaiko pasipuikavimą prieš kitus („Mano tėveliai turtingesni už jūsų...") ir skaudžiai graudus mažesniųjų noras irgi nenusileisti („O mūsų užvakar sarčiukas išdvėsė...") pabaigiamas jau nevaikišku apibendrinimu: „...jis nebeatmena ar besididžiavosi kuomet per visą savo amžių prieš mažesnius, nors pasididžiavimu prieš galingus ilgainiui gan plačiai pragarsėjo"[17]. Į vaiką pasižiūrima pasakotojo požiūriu, ir atsiranda daugiau parametrų vertybių koeficientui surasti.

Vaiko-veikėjo požiūris papildomas pasakotojo-autoriaus apibendrinimais ir vaizduojant tėvelį, motutę. Pasakotojas pažvelgia į personažus iš laiko perspektyvos, per kitą mąstymo prizmę ir papildo šių veikėjų paveikslus vaiko suvokimui dar neprieinamais dalykais.

Aiškiai pabrėžiama retrospekcija, autobiografinės paralelės teikia „Aukštaičių vaizdeliams" memuaristikai būdingo autentiškumo, net dokumentalumo. Taip į juos paprastai žiūri Vaižganto biografai, taip teigė ir pats rašytojas (VRR, II, 391). Apskritai tokio žanro kūriniuose sunku at-

---

[16] Ten pat.

[17] *Vaižgantas*. Aukštaičių vaizdeliai.— Viltis, 1913, liepos 24.

sekti, kas tikra, autentiška, o kur meninė išmonė. Vaižganto „Aukštaičių vaizdeliai" tuo požiūriu artimi S. Aksakovo „Šeimos kronikai", jau minėtai L. Tolstojaus trilogijai, Ž. Ž. Ruso „Išpažinčiai".

„Aukštaičių vaizdeliuose" yra ir memuaristikai būdingos idealizacijos. Prieš tokį tikrovės poetizavimą bei idealizavimą griežtai pasisakė „Vienybės lietuvninkų" recenzentas Kratikas, apibūdinęs vaizdelių autorių „kaip buržuazijos ideologą, moralistą, tikrovės lakuotoją, nematantį sąlygų, dėl kurių vargsta liaudies žmonės"[18]. Tačiau šiuo atveju kritiko buvo nepakankamai atsižvelgta į meninį gyvenimo atspindėjimą grožinėje literatūroje ir į kūrinių žanrą. Apskritai ano meto literatūros kritika šias Vaižganto pirmąsias talento „skeveldras" įvertino gana teigiamai. L. Gira skatino rašytoją išleisti stambų beletristikos rinkinį, žadėjo net padėti surankioti seniau spausdintus kūrinius[19]. Vaizdelius jis vadino pirmaisiais rimtais apsakymininko Vaižganto raštais ir džiaugėsi: „Visi sako: Tumas atgijo! Valio"[20]. „Gal turi kokių atliekamų vaizdelių,— kreipėsi į Vaižgantą „Rygos garso" redaktorius,— atsiųsk, sunaudosiu"[21]. Kritikas V. Bičiūnas Vaižganto vaizdeliuose įžvelgė net nacionalinio charakterio — „tautos dvasios"— išraišką[22].

Kritikos nuomonė autoriui buvo itin svarbi. „Aš net apysaką turiu sumezgęs,— rašė K. Puidai.— Tik kol vaizdelių neišleisiu ir kritikos neišgirsiu, didesnės apysakos nemėginsiu, nes nežinau, kokiu žanru varyti"[23]. Bet ir

---

[18] Cit. pagal: *Gineitis L.* Lietuvių literatūros kritika, 1905—1917 m.— Kn.: Lietuvių literatūros kritika, t. 1, p. 355.

[19] *Gira L.* Tumas-Vaižgantas nuošalėj.— Vairas, 1933, Nr 7—8, p. 297.

[20] L. Giros laiškas (1913.VII.19) J. Tumui.— VVU BR, D 948, l. 10.

[21] J. Bikino laiškas (1913.XI.5) J. Tumui.— VVU BR, F 1, D 957, l. 2.

[22] V. Bičiūno atviras laiškas pirmojo „Baro" vertintojui.— VVU BR, F 1, F 242, l. 303.

[23] J. Tumo laiškas (1913.X.24) K. Puidai.— VVU BR, F 1, E 260. l. 11. Apysaka, kurią mini autorius, matyt, „Rimai ir Nerimai".

pats rašytojas jautė, kad autentišku patyrimu pagrįstas vaizdelis artimiausias jo talentui.

Vaižgantas ir rašys kurį laiką tik trumpus apsakymus-miniatiūras, nors jį stipriai traukė platesnė epinė forma. Kitus rašytojus jis visada gyrė už tai, kad imasi stambesnių kūrinių („Gana jau visokių smulkių avies spirelių"[24]), sakėsi pavydįs rusų literatūrai „bylinų", labai norįs, kad atsirastų lietuvių literatūroje toks kūrėjas, kuris sumaningai supintų didesnę epo pynę[25].

Kaip sunku išsirinkti talentui tinkamiausią kelią, kiek daug jėgų kartais nueina vėjais, Vaižgantas ir pats juto, ir rado tokių pavyzdžių kitose literatūrose. „Pačiam rašytojui toli nepigu išsirinkti jo talentui tinkamiausis rašymo būdas,— samprotavo jis 1913 m.— Pajutęs bent kiek karštesnio įkvėpimo, mėgina eiliuoti, kol nepatiria, kaip, sakysime, Andrejevskis, jog tikrasis jo talentas... teisme kalbėti, teises aiškinti, ar kas kitas, taip pat tolimas nuo eiliavimo ir poezijos.

Krylovas daug laiko sugaišo, berašydamas dramas, kurias publika tuoj ir užmiršo, nes tikrasis jo talentas — sakmės rašyti.

Andersenas veltui visiškai netalentingai darbavosi visą savo amželį ir tik pačioje savo senatvėje tesusiprato, jog jis... pasakų sekėjas. Jos padarė Anderseno vardą amžinai atmenamą.

Puškinas buvo beketinąs istoriją tyrinėti, o Gogolį kuone padarė Rymo teologu. Ir taip be galo"[26]. Supratęs kūrėjo situacijos sudėtingumą, Vaižgantas vis dėlto dažnai irgi dirbo ne tai, kas labiausiai atitiko jo talentą.

O pakrypęs į atsiminimų vaizdelius, Vaižgantas neapsiriko. Aišku, kiekvienas žmogus galėtų parašyti savo beletristinę autobiografiją, jei tik sugebėtų atskirti, kas sudaro jo unikalų patyrimą, išskiriantį jį iš visų bendro patyrimo. Pagaliau „Aukštaičių vaizdelių" vertę lėmė ne

---

[24] J. Tumo laiškas (1913.XI.6) K. Puidai.— VVU BR, F 1, E 260, l. 12.

[25] *Tumas J.* V. Krėvė „Dainavos šalies senų žmonių padavimai".— Vairas, 1914, Nr 1, p. 20.

[26] *Tumas J.* Mūsų raštai.— Viltis, 1913, spalio 13.

tik vaizdavimo, tai yra atsiminimų, turinys, bet ir vaizdavimo forma, kuri įvedė vaizduojamą tikrovę į meno dimensiją.

Nepavykus 1914 m. paskelbti „Aukštaičių vaizdelių" atskira knyga, Vaižgantas neatsisakė šio sumanymo. Jis atkakliai anotavo, kad „Aukštaičių vaizdeliai" „pradėti spausdinti"[27], kad jie „išleisti Vilniuje"[28], kad „įteikti spaudai"[29]. Ir tik įjungęs daugelį vaizdelių į „Pragiedrulius", rašytojas nebesirūpino „cikliumi" „Jaunystės atminimų".

Laižuva, nors ir labai palanki kūrybos darbui, darėsi ankšta J. Tumui visuomenininkui. Jis — ne nuošalio gyventojas — ėmė jausti „prasidedančią valios atrofiją" („Aš nežinau kuo tai vardu — neurastenija, paralyžius nervų ar kitaip kaip. Bet aš tuo sergu — sodžiaus atmosferoje")[30]. Pradžioje taip apsidžiaugęs gražia ir jaukia Laižuva, „į pat nosį kvepiančiu sodu"[31], plačia klebonija ir tuo, kad „nebiednas" („Piene nors maudykis...")[32], nesutikęs niekur kitur keltis („Jums lengva kiloti...")[33], po ketverių metų — 1914 m. gruodžio mėn.— atsiradus pirmajai progai, tuoj pat „išdundėjo" į Rygą. Prasidėjo antroji Vaižganto „odisėja". Į Lietuvą rašytojas sugrįžo tik po kelerių metų, ir sugrįžo kaip žymiausias lietuvių prozos kūrėjas.

---

[27] *Tumas-Vaižgantas J.* Scenos vaizdai. Dialogai ir monologai.— Ryga, 1915.

[28] *Tumas-Vaižgantas J.* Alegorijų vaizdai.— Petrapilis, 1916.

[29] *Vaižgantas.* Lietuvos „Žodis". Šių dienų paveikslėlis.— Petrapilis, 1917.

[30] J. Tumo laiškas (1913.I.14) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 88.

[31] J. Tumo laiškas (1911.III.16) S. Kymantaitei-Čiurlionienei.— VVU BR, F 1, F 58, l. 158.

[32] J. Tumo laiškas (1912.V.21) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 85.

[33] J. Tumo laiškas (1912.I.12) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 81.

Platesnio užmojo Vaižganto kūriniai pasirodė audringais karo ir revoliucinių įvykių metais. Ir nors rašytojas sakėsi nemėgstąs politikos, publicistikos, kad tai jam tik pareigos „daiktas", visuomenės veikla buvo jam būtinybė. Tik nušalintas, „išstumtas" iš įvykių verpeto ir todėl „puolęs į depresiją", jis atsidėdavo grožinei kūrybai. Gal todėl grožiniuose kūriniuose, tarsi ieškodamas kompensacijos, rašytojas pabrėžia šviesias gyvenimo akimirkas, ieško dorų žmonių, o kritikuodamas blogį, akivaizdžiai išsako harmonijos ilgesį.

Karo sūkuryje

Ėjo pirmieji imperialistinio karo metai. Kaizerio armijai okupavus Užnemunę ir Žemaitiją, į Rygą ir jos apylinkes suplaukė nemažai pabėgėlių. Mieste ir anksčiau tirštai gyventa lietuvių: ieškodami darbo, iš Lietuvos į Rygą ėjo bežemiai, į miesto mokyklas valstiečiai siuntė mokytis savo vaikus. Rygoje gyvenantieji lietuviai darbininkai spietėsi apie socialdemokratinės krypties draugiją „Giedra". Lietuvių tarpe reiškėsi ir revoliucinė mintis. Rygoje atgijo lietuvių revoliucinė spauda, pradėtas leisti savaitraštis „Vilnis". Su Rygos darbininkų organizacijomis artimus ryšius palaikė ir V. Kapsukas[1].

J. Tumas atvyko į Rygą talkininkauti klerikalinės krypties laikraščiui „Rygos garsas", kuris jau ėjo nuo 1908 m., ir, redaguojamas nuolat besikeičiančių redaktorių, negalėjo atsispirti „pirmeiviškai" spaudai ir liberalinės krypties „Rygos naujienoms". Todėl katalikams priešiškų idėjinių krypčių žmonės J. Tumą sutiko nepalankiai („Tegu kun.

[1] *Kapsukas V.* Dar Lietuvos šelpimo reikalais.— Raštai. V., 1963, t. 6, p. 47.

Tumas nemano, kad Rygos lietuviai tokie kvaili, kaip jam atrodo <...>"; „Klebono duoną ėdi, tai už jį ir loji <...>" — VR, XVI, 16). Bet darbininkų tarpe buvo nemažai tokių žmonių, kurie, žinodami J. Tumo moralinį principingumą, žiūrėjo į jį su simpatija[2].

Tapęs laikraščio sekretoriumi (vedėju), J. Tumas pagyvino publicistikos skyrių, bendradarbiauti pakvietė rašytojus (J. Mikuckį, P. Mašiotą, Šatrijos Raganą). Visuomeninė „Rygos garso" programa daug kuo artima ankstesniajai „Vilčiai". Tautiškumas ir religija buvo pagrindiniai laikraščio devizai. Karo atžvilgiu „Rygos garsas" užėmė tipišką buržuazijai poziciją: deklaravo ištikimybę patvaldystei, rūpinosi nukentėjusiais dėl karo ir karo pabėgėliais, švietimo ir moralės reikalais. Tikrųjų imperialistinio karo priežasčių nesuprato ir J. Tumas, pagaliau nelabai į jas ir gilinosi. Jam atrodė, kad „karo kaip ugnies ir maro privalome nekęsti, bet kai ištiko, nebe laikas mandragalvauti, kas čia kaltas ir kam reikėjo". Tiesa, kiek vėliau (1916—1917 m.) J. Tumas jau bandė iškelti imperialistiniame kare dalyvavusių valstybių kėslus. Kai kurie iš jų teisingai nurodyti rašytojo paskaitoje „Iš lietuvių karo metų psichikos"[3]. Bet ir tada J. Tumas, žiūrėdamas į karą ne tiek socialiniu, kiek tautiniu požiūriu, nesuvokė imperialistinio karo esmės. Tik lietuvių ištikimybė carui jam jau atrodė nebūtina („Juoba Lietuva nematė reikalo nei pulti, nei gintis, nei šiada, nei tada nesimatė jai teigiamo veiksnio"[4]). Labiausiai J. Tumą domino moralinis ir psichologinis karo poveikis visuomenei, jo daroma žala asmenybei, nors karo metu rašytojas surado ir tokių atvejų, kai atskiras individas „ozonuojasi", prisikelia prasmingam gyvenimui.

Be „Rygos garso", J. Tumas bendradarbiavo buržuazinės krypties laikraštyje „Lietuvių balsas" ir žurnale „Vairas", dalyvavo Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl ka-

---

[2] *Baltušis J.* Su kuo valgyta druska.— V., 1975, t. 1, p. 43—45.

[3] *J. Tumo* paskaitos. Iš lietuvių karo metų psichikos.— VVU BR, F 470, p. 137—141.

[4] Ten pat.

ro šelpti veikloje. Komiteto reikalais jis vyko į Mintaują, važinėjo po Rygos apylinkes, lankydavo mieste įgyvenusius karo pabėgėlius, priiminėdavo juos komitete, kuris buvo įsikūręs „Rygos garso" redakcijos patalpose. Tad akis į akį teko J. Tumui susidurti su karo nelaimėmis.

Ryga, ypač 1915 m. pavasarį ir vasarą, tapo karo epicentru. Petrogrado „šašiejumi" kariuomenė „pėsčia, važiuota ir raita plaukia į vieną ir į antrą galą". O karo pabėgėlių irgi visur pilna. „Ratai tarška, arkliai žvengia, žmonės šaukia, riejas, koliojas",— rašė J. Tumas straipsnyje „Mūsų pabėgėliai aplink Rygą"[5]. Lietuviais pabėgėliais, anot Vaižganto, patvino visa valstybė[6]. Ir publicistiniuose straipsniuose Tumas ėmė skatinti lietuvius nepalikti savo krašto, nemesti „tėviškėlių", dirbti žemę, kad, „nereiktų rankos ištiesti juodos duonos prašant". Vaižgantas vaizdžiai aprašė karo nelaimes, nevengė hiperbolių, feljetoniško stiliaus. Rašytojui net priekaištauta, kad drastiškais karo vaizdais jis bauginąs žmones. Pabėgėlių tarpe jam teko sutikti visuomenės „lekių", žmonių, kuriuos karas sunaikino, sumenkino juos doriškai[7]. Jie pasidarė visuomenės parazitai, „šmugelninkai", „virkšnos". Pastarieji dažniausiai ir varstė „pono komiteto" duris, jiems buvo adresuojama Vaižganto ironija.

„Rygos garsas" — paskutinysis klerikalinės krypties laikraštis, kurio redakcijoje darbavosi rašytojas. Laikraščio leidėjams (klerikalinei šv. Kazimiero draugijai) nepatiko plati J. Tumo veiklos teritorija, nesibaigianti vien katalikiška visuomene. Leidėjai nesutiko, kad rašytojas taptų laikraščio dalininku[8]. J. Tumo santykiai su klerikalinių organizacijų vadovais vis blogėjo, ir jo 25-erių metų visuomeninės veiklos sukaktį paminėjo tik liberalinė buržuazinė spauda[9]. Todėl pakviestas dirbti į Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti Peterburgo komitetą,

---

[5] Rygos garsas, 1915, rugjūčio 19.

[6] Ten pat, rugsėjo 5.

[7] *Tumas J.* Pabėgėliai.— Ten pat, liepos 29.

[8] *Merkelis A.* Juozas Tumas-Vaižgantas.— K., 1934, p. 218—220.

[9] *Kymantaitė-Čiurlionienė S.* Doras, išmintingas, taktingas.— Vairas, 1915, Nr 3, p. 39—40.

kuris buvo liberalų rankose, J. Tumas noriai sutiko ir 1915 m. rugsėjo mėn. pradėjo eiti naujas pareigas[10]. Negausų savo turtą (ir didžiausią vertybę — biblioteką) jis kurį laiką paliko bičiulių globai Rygoje[11].

Peterburge, kaip ir Rygoje, buvo susitelkę daug lietuvių. Apytikriais duomenimis, vien karo pabėgėlių — arti 150 tūkstančių. Karui prasidėjus, iš Lietuvos persikėlė fabrikai, o su jais ir darbininkai. Mieste veikė lietuvių gimnazija, net vakariniai kursai beraščiams ir mažaraščiams, o mokytojais dirbo Peterburgo aukštųjų mokyklų studentai.

Lietuvių tarpe, kaip ir visoje ano meto Rusijoje, vyko įtempta idėjinė kova, taip pat kristalizavosi revoliucinė mintis, kūrėsi darbininkų revoliucinės organizacijos. Kartu su Rusijos proletariatu lietuvių darbininkai dalyvavo demonstracijose bei kituose revoliuciniuose įvykiuose[12]. Darbininkų susirinkimuose, konferencijose, moksleivių rateliuose buvo svarstomi Lietuvos ateities klausimai.

Baskovo skersgatvyje, kur buvo įsikūręs Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti komitetas, taip pat vyko karštos diskusijos. „Daug blogo buvo jos (draugijos — *A. V.*) veikloje,— rašo vienas iš ano meto Peterburgo pažangiosios visuomenės atstovų,— todėl visi pažangesnieji lietuviai, pirmoje eilėje bolševikai, nutarė per pirmą visuotinį draugijos narių susirinkimą iškelti į aikštę visas klerikalų ir tautininkų suktybes.“[13] Klasinį tos draugijos pobūdį nurodė ir V. Kapsukas[14].

J. Tumas, užėmęs draugijos reikalų vedėjo postą, aktyviai dalyvavo „batalijose“ su „svetimaisiais“ ir su „saviš-

---

[10] *Tumas J.* Rankraščių rinkinys (Juozapo Tumo formuliaras).— VVU BR, F 1, F 58, p. 63.

[11] Šiuo metu J. Tumas parašė ir pirmąjį testamentą. Žr. *Tumas J.* Archyvas. Įvairūs dokumentai (1864—1929) — VVU BR, F 1, F 129, p. 112—114.

[12] *Kapsukas V.* Rusijos lietuviai ir Spalio revoliucija. Raštai. V., 1978, t. 12, p. 569—573.

[13] *Budinas D.* Atsiminimai.— Kn.. Literatūra ir kalba. V., t. 8, p. 234.

[14] *Kapsukas V.* Dar apie lietuvių buržuazijos draugijas.— Raštai. V., 1963, t. 6, p. 164—167.

kiais". Mat ir pačią komiteto valdybą plėšė nesutarimai, vyko karštos diskusijos „nuo popietuvės ligi pat vidunakčių. Kasdien kalbama po 5—6 valandas; dažnai po 8" (VR, XIV, 96).

O padėtis Rusijoje 1916 metų gale buvo itin nestabili. „Rusija aižėja",— rašė ir J. Tumas (VR, XIV, 96). Įkaitusi visuomeninė politinė atmosfera konsolidavo revoliucines jėgas, telkėsi, grupavosi ir buržuazinės partijos. J. Tumas dėjosi prie „Tautos pažangos". Jis ir pavadinimą šiai partijai parinko. Partijos programa išreiškė tos lietuvių buržuazijos interesus, kuri tebesiorientavo į „katalikybės ir lietuvybės sąjungą", „į tautinę vienybę". Vardan būsimosios „lietuviškos" valdžios ši partija kvietė pamiršti visus skirtumus ir tarpusavio vaidus[15]. „Tautos pažanga", kurios pradžios taip pat galime ieškoti „Viltyje", buvo reformų šalininkė ir nesiekė laužyti socialinių santvarkos pagrindų. Nuo „viltininkų" naujoji partija skyrėsi požiūriu į Lietuvos ateitį. Ji gynė Lietuvos „nepriklausomybės" idėją. Ir J. Tumas, šią idėją anksčiau laikęs „tuščia svajone", irgi tapo karštu jos šalininku.

1916—1917 m. Lietuvos „nepriklausomybės" klausimą kėlė ir kitos buržuazinės partijos. V. Kapsuko nuomone, priežastis buvo aiški: „<...> Lietuvos nepriklausomybės skelbimas buvo tiktai priemonė kaip prijungti ją prie Vokietijos. Kad tik kokiu nors būdu apsaugojus Lietuvą nuo tokios revoliucijos, kokia buvo Rusijoj!"[16]

Nesutarė buržuazinės partijos dėl valstybės formos. J. Tumas, kaip ir kiti „Tautos pažangos" rėmėjai, iš pradžių linko į monarchistinį valstybės valdymo būdą („Tautos atstovas tegali būti „karalius" — VR, XIV, 77), bet greitai jo atsisakė, nes „nėsą Lietuvoje tradicijų"[17].

„Tautos pažanga" leido laikraštį „Lietuvių balsas", kuriame J. Tumas aktyviai bendradarbiavo. Karštai gindamas partijos programą, jis važinėjo po Rusijos miestus,

---

[15] *Tumas J.* Tautos pažanga.— Lietuvių balsas, 1917, vasario 25.

[16] *Kapsukas V.* Kun. Tumo-Vaižganto politinis veidas.— Kn.: Raštai. V., 1978, t. 12, p. 347.

[17] Iš pirmos kun. J. Tumo kalbos.— Lietuvių balsas, 1917, birželio 14.

lankėsi Tambove, Mogiliove, Kurske, Tverėje, Kijeve, visur garsėdamas kaip oratorius, „auksaburnis". Bet tai nepadėjo suvienyti buržuazinių partijų ir grupių. Jos ir toliau kivirčijosi, viena kitą niekino. Aistros itin įsisiūbavo Rusijos lietuvių seime Petrograde. Emocionalus, impulsyviai į viską reaguojantis J. Tumas pareiškė: „Man taip pat skaudu, kad aš nebegaliu daugiau politikos darbuose dalyvauti — aš jau nebe politikas"[18].

Apie buržuazinių partijų rietenas J. Tumas „Rygos garse" paskelbė aštrų feljetoną „Galia — spektakliai", kuriame groteskiškai pavaizduotos peštynės „dėl valstybės ragaišio"[19]. Jam atrodė, kad buržuazinėms partijoms labiausiai stokoja demokratiškumo, kurį suprato ne tiek kaip socialinių bei politinių principų sistemą, kiek sugebėjimą atsižvelgti į kito nuomonę, pakantumą „lietuviškumo" vardan. Socialinių bei politinių kriterijų pakeitimas „lietuviškais", o politinėms kategorijoms suteikimas etinės, net emocinės prasmės darė J. Tumo „politinę liniją" itin nestabilią ir perdėm subjektyvią („Aš greičiau kairysis, ne vidurinis, gal į socialistus linkęs, gal į komunistus; ar aš žinau? Aš to neanalizavau"[20]).

„Blaškosi Tumas",— rašė V. Kapsukas, charakterizuodamas jo „politinį veidą"[21]. J. Tumo „blaškymasis" sąlygotas ne tik asmeninių priežasčių. Prie „valstybės ragaišio" blaškėsi buržuazinės partijos, norėdamos užimti patogesnę poziciją. Ta prasme jis — „lietuvių buržuazijos barometras"[22]. Temperamentingas J. Tumas atspindėjo bendrą ano meto įkaitusią atmosferą, „visuomenės ūpą" („Lietuvos visuomenės ūpo barometras"[23]). Tas J. Tumo blašky-

[18] Lietuvių seimas. Iš kun. J. Tumo kalbos.— Rygos garsas, 1917, birželio 21.

[19] *Tumas-Vaižgantas J.* Galia — spektakliai. Teatrininko recenzija.— Ten pat, gegužės 17, 20, 27.

[20] Iš antrosios kun. J. Tumo kalbos.— Lietuvių balsas, 1917, birželio 18.

[21] *Kapsukas V.* Kun. Tumo-Vaižganto politinis veidas.— Raštai, t. 12, p. 350.

[22] Ten pat, p. 340.

[23] *Kapsukas V.* Senuoju klausimu.— Ten pat, t. 9, p. 393.

masis turėjo vieną svarbų bruožą, kuris išskyrė jį iš kitų besiblaškančių buržuazinių veikėjų tarpo. Šį bruožą J. Zinkus taip nusakė: „Pasišventimas visuomeninei idėjai, savosios tautos ir liaudies meilė, tiksliau, patriotizmas — štai ta jungtis, kuri siejo Vaižgantą su didžiausiomis jo priešybėmis — laisvamaniais, socialistais, komunistais“[24]. Čia, matyt, reikia ieškoti ir J. Tumo konfliktų su buržuazinėmis partijomis šaknų. Jis keldavo aikštėn tų partijų savanaudiškus sandėrius bei kėslus. Pavyzdžiui, didelį buržuazinių veikėjų nepasitenkinimą sukėlė J. Tumo straipsniai apie lietuviškų „komitetų“ veiklą užsienyje. „...Šiuo kartu,— rašė jis,— gerai sutikdami su socialistais, griežtai protestuojame prieš dirbtinuosius, nemokėlių ir nedorėlių paleistus, niekieno neįgaliotus neva tautos diplomatus, kurie su diplomatijos pabūklais tiek temoka apsieiti, kiek beždžionė su akiniais. <...> Arba dar blogiau: sutinka būti kitų pašalinių diplomatijų įrankiu. <...> Klausiame, kas tie „nepriklausomieji“ komitetai, kurie vokiečiams pataikauja, skelbdami neva lietuvių tautos imperialistiškus užgaidus Gudų žemėmis praplėsti sapnuojamąją Lietuvos karaliją“[25]. Buržuazinių veikėjų spiriamas, jis turėjo paskelbti atšaukimą, kad užsienio komitetų veikloje nesą „tarnystės vokiečiams“[26]. Taip ne kartą J. Tumui „kliuvo“ nuo savųjų.

Politinių vaidų ir nusivylimų išvargintas, J. Tumas-Vaižgantas vis dažniau linko į literatūrą. „Politika mus visus praris“,— būgštavo rašytojas, ir atsparos, pusiausvyros ieškojo kultūros darbe[27]. Jis užsibūdavo Voroneže, kur ne tik buvo susitelkę daugiausia lietuvių karo pabėgėlių, bet ir lietuvių kultūros žmonių. Voroneže mokytojavo M. Šikšnys, J. Jablonskis, P. Mašiotas, J. Balčikonis, Z.

---

[24] *Zinkus J.* Vaižgantas kunigas ir Vaižgantas žmogus.— Komunistas, 1969, Nr 9, p. 47.

[25] *Tumas J.* Mūsų „diplomatijos tuščiapūsliai“.— Lietuvių balsas, 1917, rugpjūčio 3.

[26] *Tumas J.* Dėl Šveicarijos lietuvių darbo.— Ten pat, lapkričio 24.

[27] J. Tumo atvirlaiškis (1917.III.20) F. Kazlauskytei — LTSR literatūros muziejus, inv. Nr 3950.

Žemaitis, vasaromis čia buvo organizuojami mokytojų kursai, moksleivių būreliai ir organizacijos leido žurnalus, bendrabučiuose ir mokyklose vyko literatūros vakarai. Įkurtam Meno fondui priklausė S. Čiurlionienė, Ad. Varnas, J. Zikaras, K. Sklėrius ir kt.

Koks Voronežo vaidmuo Vaižganto biografijoje? Tuo tarpu dar sunku pasakyti. Tai mažiausiai tyrinėtas, o kai kurių rašytojo biografų nė neliestas Vaižganto veiklos epizodas. Šiandien jį sunku restauruoti, teišlikus (kol kitų nesuradome) vienam kitam dokumentui, paties rašytojo užuominai bei amžininkų atsiminimų nuotrupoms. Dienoraštyje „Mano kronika" Vaižgantas mini, kad 1917 m. vasarą Voroneže jis skaitęs mokytojų kursuose paskaitas apie literatūrą: „Įsiskonėjęs gi buvau paskaitęs 12 paskaitų liaudies mokytojams per atostogų kursus. Ten manęs labai klausė ir kai kas net smulkiai užsirašinėjęs, ragino visą peržiūrėti ir išspausdinti"[28]. Lektorių, mokėjusį spalvingai pateikti K. Donelaičio, A. Strazdo, M. Valančiaus kūrybinius portretus, prisimena kursų klausytojai[29]. Vaižgantas net buvo sumanęs rengti lietuvių rašytojų portretų knygą: „Mūsų literatūros vaizdai. Veikėjai, rašytojai, bibliografija"[30].

Susidomėjęs mokykla ir pedagogika, Vaižgantas palaikė J. Jablonskio ir J. Murkos sumanymą leisti lietuviškas chrestomatijas. Jis rinko ir siuntė rengėjams tekstus — nurašė iš laikraščių Putino eilėraščių, ištraukų iš V. Krėvės kūrinių, kai ką iš savo kūrybos („Koks aš didvyris", „Dėdė lapę nušovė")[31]. Lietuviškai mokyklai rašytojas skyrė ir vertimų knygeles — „Miko nutikimai", „Mūsų gyvulėliai", „Vanduo ir oras",— kurias išleido Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti kultūros ir švietimo sekcija. Vaižgantas ir recenzavo „Vaikų knygynėlio" leidinius, skatindamas kitus autorius šiam darbui („nebijokit

---

[28] *Tumas J.* Mano kronika. 1922.— VVU BR, F 1, D 649, p. 4.

[29] Iš O. Girčytės-Maksimaitienės atsiminimų (Vilnius, 1980, III.24).

[30] Šią knygą anotavo, leisdamas „Alegorijų vaizdus" (1916) ir „Lietuvos „Žodį" (1917).

[31] Iš J. Jablonskio archyvo.— VVU BR, F 1, F 646, p. 282—307.

negailestingo vaikų knygų „kratiko“ J. Jablonskio, nė „pernelyg atsargios auklėtojos“ S. Čiurlionienės[32]).

J. Tumas apskritai palaikydavo naują sumanymą, ypač jei jis padeda ugdyti ar reprezentuoti savą kultūrą. Jis, pavyzdžiui, pritarė M. Gorkio iniciatyvai leisti lietuvių literatūros antologiją rusų kalba. Vaižgantas pats išvertė savo kūrinius į rusų kalbą ir nusiuntė į Maskvą J. Baltrušaičiui. Leidinys dėl nepalankių sąlygų nepasirodė ir tik dalis antologijai pateiktų rankraščių pasiekė mūsų dienas. Tarp jų yra Vaižganto „Juodžiaus kelmas“, „Jo tėveliai: Motutė. Tėvelis“[33]. Rašytojas gal ir daugiau buvo išvertęs ar tik daugiau kūrinių pasiuntė susipažinti J. Baltrušaičiui. Mat laiške J. Jablonskiui (1916.VI.16) rašė: „Įdaviau spausdinti vaizdelių rinkinį „Alegorijų vaizdai“ <...> Kai kurie dalykai Jurgio Baltrušaičio rankose Maskvoje, ir jis man nebepersiunčia. Gaila, kad būtų kas žuvę. Žinoma, man pačiam gaili.“[34] Kas iš tikrųjų pasiliko pas J. Baltrušaitį, Vaižgantas vėliau nebeminėjo. Rašytojas tik atkakliai ieškojo savo rankraščių ir bibliotekos, kuri liko Voroneže.

1917 metų rudenį Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti komitetas iš Peterburgo persikėlė į Voronežą (VR, XI, 120). Ir J. Tumas tų pat metų rugsėjo pabaigoje į Voronežą atgabeno savo „knygyną ir turtą“ (VR, XI, 120). Rašytojo bibliotekoje, kaip nurodoma dienoraštyje „Atsitikusios pastabos“, buvo per du tūkstančius laiškų[35]; mini Vaižgantas ir rankraščius (VR, IV, 224), dailės kūrinius[36]. Deleguotas į Stokholmą dalyvauti buržuazinių partijų lietuvių konferencijoje, Vaižgantas „knygyną ir

[32] *Vaižgantas.* Mūsų knygos. „Mūsų dainelės“.— Lietuvių balsas, 1917, rugpjūčio 6.

[33] *Samulionis A.* B. Sruogos ryšiai su M. Gorkiu.— Kn.: Literatūra ir kalba. V., 1969, t. 10, p. 486.

[34] Iš J. Jablonskio archyvo.— VVU BR, F 1, F 646, p. 289.

[35] *Tumas J.* Atsitikusios pastabos. 1929.— VVU BR, F 1, D 1179, p. 2.

[36] Sprendžiama iš J. Tumo testamento, parašyto 1917.VI.20 (minimos trys J. Zikaro skulptūros ir kt. Gal tarp jų buvo ir paties Tumo skulptūrinis portretas).— *Tumas J.* Rankraščių rinkinys.— VVU BR, F 1, F 58, p. 195—197.

visus daiktus“, palikęs globoti komiteto reikalų vedėjui Jurgiui Linartui (VR, XI, 120). Išvykęs keliom dienom, jis nei į Voronežą, nei į Rusiją nebesugrįžo. Kai Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti po Spalio socialistinės revoliucijos iširo, J. Linartas „visą iki mažiausio dalykėlio susiėmė ir parsivežė, tik mano knygyną,— rašė Vaižgantas,— nežinau kuriam galui paliko, nugabenęs į Transportnoje strachovoje obščestvo, o dublikatą paliko <...> Riežicoje“ (VR, XI, 120). Nei „knygyno“, nei rankraščių Vaižgantas nebesurado, nors jų ieškojo net 1929 metais.[37]

„Karo vaizdai“. Vaizdų rinkiniai ir ciklai

Pirmoji Vaižganto knyga, pasirodžiusi karo ir revoliucijos įvykių situacijoje, „Karo vaizdai“[1]. Tą knygą, kaip ir ankstesniąsias, sudarė jau periodikoje pasirodę kūriniai („Rimai ir Nerimai“, „Karo slibinas“ — 1914 metais „Vaire“, kiti — 1915 „Rygos garse“). Skelbdamas periodikoje, rašytojas karo vaizdus jungė į ciklus: „Karo garsai“; „Drumzlės“, „Pabėgėliai“ ir kt. Knygoje kūrinius dėjo kiek kitaip: pradžioje platesnės apimties vaizdus, o po jų — miniatiūras. Vietoj įžangos — eiliuotas preliudas „Karo slibinas“. Kūrinių grupavimas rinkinyje konceptualinės reikšmės neturi. Ir apskritai Vaižgantas mėgo vaizdus pergrupuoti (pvz., knygoje „Vaižganto raštai“ (1922) prie karo vaizdų prijungti du vaizdai iš ciklo „Svajonės apie Lietuvą“ pavadinti „Karo tremtiniams“) Rinkinio kūrinius jungia karo tema.

Ši tema užėmė žymią vietą ir kitų XX a. pradžios lietuvių rašytojų kūryboje. Žemaitė, A. Vienuolis išryškino Pirmojo imperialistinio karo negandų ištiktų žmonių nelaimes, reiškė užuojautą, atskleidė karo beprasmybę. Vaiž-

[37] *Tumas J.* Atsitikusios pastabos. 1929.— VVU BR, F 1, D 1179, p. 2.

[1] *Tumas-Vaižgantas J.* Karo vaizdai.— Ryga, 1915, p. 136.

ganto „Karo vaizdai" taip pat atkreipė skaitytojo dėmesį į griaunamąjį karo pobūdį. Tuo jie artimi ano meto lietuvių prozai. Antra vertus, Vaižgantui rūpėjo karas ne tiek kaip visuomeninis, politinis ar socialinis reiškinys, kiek jo psichologinis poveikis žmogui: kokie pakitimai vyksta žmogaus sieloje, kokias žmogaus prigimties galias išjudina karas. Jis rašytojui — kritinė, ribinė situacija atskiro žmogaus ir visos visuomenės gyvenime. Kasdienybėje žmogaus dvasia tarsi sustingsta, o staigus sukrėtimas ją gali išlaisvinti, pažadinti gerąsias prigimties galias ar iškelti slypėjusį blogį. Vaižgantas karo temoje surado naują problematiką, pažvelgė į žmogų nauju aspektu.

Cikle „Pabėgėliai" („Rygos garse" rašytojas tuos vaizdelius vadino „Fotografijomis iš natūros", o „Vaižganto raštuose" vadinasi „Karo šelpiamieji"), rašytojas, žvilgterėjęs į karo sukrėstą žmogaus dvasią, regi išplaukiant į paviršių žemuosius instinktus. Tai žmonės, kurių ydos išskirtinėje karo situacijoje ypač matomos. Jas rašytojas dar pabrėžia hiperbole. Portretuojamų žmonių bruožus, elgesio motyvus, gyvenime pasireiškiančius pustoniais, rašytojas sustiprina iki pilnų tonų. Todėl toks „šiaudadūšis" atrodo „žaliūkas" vaikinas, šmeižiantis kitus pabėgėlius, kad tik gautų didesnę pašalpą („Virkšna"). Tokia ir jauna, apkūni mergina, ieškanti papildomo rublio komitete („Šmugelninkė"), ir tinginė, baltarankė davatka („Ponas Komitetas"), „menkadūšis ponelis" — norėjęs pademonstruoti „gerą širdį", o parodęs gobšumą ir egoizmą („Geradaris").

Hiperbolė suteikia veikėjų portretams raiškumo, jie iškyla kaip savanaudžių, šmeižikų, visuomenės parazitų tipai. Tie paveikslai — statiški, o pačios miniatiūros — savotiški „stop kadrai". Kadras sustabdomas judesio akimirką, ir todėl vaizdas toks ryškus. Miniatiūrose išryškėjo Vaižganto „plastinė" vaizduotė[2]. Rašytojas sumaniai pateikia aplinkos, veikėjo portretinį reljefą, gerai kuria realybės iliuziją. Vaižganto miniatiūrose veikėjai „sustings-

[2] Terminas iš: *Уэллек Р., Уоррен О.* Теория литературы. — М., 1978.

ta" vis kitose pozose, vis kitokia, ryškiai individualizuota jų išvaizda.

„Redakcijos kambario klingė dusyk klepterėjo. Ir be reikalo: durys tyliai atsidaro <...> Tik gerai minutei praėjus ima durys vertis, taip iš palengva ir taip atsargiai, lyg norint pro jas žvilgterėti į neramų padūkėlį ar į kokį plėšrų žvėrį. Toliau, žemiau klingės pasirodė graži galva ant ištiesto, kiek tik begalima, kaklo. <...> Bet bailiui daugiau lendant į duris, jo stuomuo vis labiau tiesės, kol nepasirodė visas gana augalotas jaunas bernas. Įėjo ir ten pat prisiglaudė prie sienos, susikūprinęs, pečius pirmyn parietęs, rankas it pagalius pakarinęs." (VRR, II, 107)

„Redakcijos kambario durys, nė nepabeldus, drąsiai ir ūmai atsidarė. Skersom, pro mažai tepraviras duris, lyg jos būtų užkliuvę ir daugiau nesidarytų, įčiūžėjo gražiai, kone miestiškai apsitaisiusi merga. Veidai pilni, skruostai raudoni, rankos didelės. Per drapanas atspėjama kietas, stiprus kūnas." (VRR, II, 110).

Įėjo liesutė, dar nesena moteriškė. „Ištiesė gražią, baltą, švelnią, darbo nemačiusią rankelę į ilgą stalą, už kurio sėdėjo bent penketas vyriškių komitetninkų. Ir akimis stengės atspėti, kurs jų buvo tasai „gerasis ponas Komitetas". Pagalios, išsirinkusi pačią didžiąją barzdą, jam pasikloniojo." (VRR, II, 112)

Šiuose „bareljefuose" autorius labiausiai pabrėžia vieną detalę — rankas. Iš jų sprendžiama apie prašytoją. Vaižgantas neslepia savo ironijos, nes menkystė pretenduoja į kitą turinį, dangstosi išore. Kartu vaižgantiškas komizmas turi ir bendresnę reikšmę, parodo apskritai gyvenimo sudėtingumą („Žmonių gyvenimas, it tos gudų lygumų upelės; taip pat kai kada susidrumsčia ir iškyla dumblų gyventojai <...>" — VR, XVI, 142).

Įtaigios ir įdomios Vaižganto miniatiūros apie karo išryškintą žmogaus dvasios menkystę vis dėlto nebuvo didelė literatūros naujiena. Tuo požiūriu karo temą palietė ir Lazdynų Pelėda, o kiek vėliau ir A. Vienuolis. Labiau atkreipė dėmesį Vaižganto karo vaizdai, pagrįsti koncepcija, kad karas gali „dezinfekuoti" žmogaus širdį.

Socialinis šios koncepcijos aspektas, jeigu turėsime galvoje tik Pirmąjį pasaulinį karą, be abejo, nepriimtinas. Atskiro individo atveju karas galėjo padėti jam vėl tapti žmogumi. Ir, galimas daiktas, kad Vaižgantas apsakymuose „Antimilitarininkas“, „Ponas Direktorius“, kaip ir vaizdeliuose „Pabėgėliai“, rėmėsi „tikrais atsitikimais“. Fakto tiesa neišgelbėjo koncepcijos istorinio nepagrįstumo. Pagaliau apsakymams stokoja ir vaizduojamojo „atsitikimo“ meninio motyvavimo. Kertasi ir motyvacijų sistemos: veikėjai — teisių kandidatas Eičinas, banko tarnautojas Juodžiūnas — paimti iš gyvenimo, aplinka — iki detalių realistiškai vaizduojamas Pirmasis imperialistinis karas, o veikėjų elgesys tarsi iš pasakų: vieni atsitiktinumai, netikėtumai, vos ne „stebuklai“. Antai Eičinas, vakarykštis Peterburgo universiteto studentas, išsilavinęs jaunuolis, įsitikinęs, kad karo reikia laikytis nuošaliai („karas buržujų ir kapitalistų reikalas“), Dinaburgo stotyje pamato sužeistus kareivius, užmiršta karjerą, mylimą merginą, tėvus ir pradeda dirbti sanitaru („Antimilitarininkas“). Apsakymo „Ponas Direktorius“ veikėjas Juodžiūnas, „didelis savo asmens dabotojas“, „rublio žvaigždelę“ tevertinęs, kilus karui, išdalina nukentėjusiems nuo karo savo pinigus, renka aukas. Autoriaus nuomone, karas „dezinfekavo“ jų širdis. Pastatydamas veikėjus į moralinio eksperimento situaciją, norėdamas parodyti, kad prieš kolektyvinę barbarystę sukyla visos žmogiškos jėgos, autorius pasirinko per daug primityvią fabulą (p a m a t o sužeistus, p a m a t o kitus, renkant aukas, p a m a t o, kad visi žmonės jaudinasi). Tokia fabula ne motyvuoja veikėjų metamorfozių, neturi ir vidinės logikos. Sunku patikėti, kad Eičinas „labiau išlavintos vaidentuvės“ dėka „apsvaigo“ nuo karo baisybių ir užmiršo, kas buvęs ir kur esąs:

„Taip Eičinas ir paliko Dinaburge dar dieną ir dar savaitę, nebežino kiek. Paskui atsirado sanitarų traukinyje Vilniuje. Paskui Kaune, Stalupėnuose ir dar toliau. Nė vietų vardų neįsidėmėjo. Nieko neatminė, kur kas buvo. Rodės, bėgo, bėgo į bekraštę pakalnę, visa pasaulyje užmiršęs <...> Ėjo, dirbo, nešė, guldė, vartė sužeistuosius ligoninėse, vilko juos ant savo pečių iš pat karštosios ug-

nies. Kažin koks generolas prisegė jam auksinį karo medalį. Bet koks ir kame tai buvo?“ (VRR, II, 47)

„Inteligentas žmogus“ Juodžiūnas irgi nesuvokia savo elgesio motyvų, o autorius aiškina, kad tai „pabudimas iš sunkios, neaiškios ligos“ (VRR, II, 65).

Apsakymai „Antimilitarininkas“, „Ponas Direktorius“ mažai tepanašūs „į gyvenimą“, neišlaikytos ir kitos normatyvinės estetikos „žaidimo“ taisyklės. Kūriniai domina daugiau rašytojo pastangomis, o ne rezultatais.

Meniškiausias rinkinio kūrinys — „Rimai ir Nerimai“. Jo centre — psichologinis eksperimentas. Psichologinė ir socialinė motyvacija rodo, kad autorius orentavosi į realizmo konvenciją. Jis laikosi nuostatos, kurią kiek vėliau paskaitoje „Pilkojo gyvenimo diemenčiukai“ taip nusakė: „Žmogaus sielos dugno jokie psichologai dar nėra iškakėję <...> Ir niekados ta sritis nebus iškakėjama, nes ji gyva, nuolat evoliucionuoja, mainantis gyvenimo momentams, ypač žymių atamainų duoda, ištinkant nepaprastoms gyvenimo valandoms“[3]. „Rimų ir Nerimų“ autoriui žmogaus prigimtis prieštaringa ir komplikuota. Rašytojas pažvelgia į ją įprastinio gyvenimo momentais ir „nepaprastomis gyvenimo valandomis“.

Pirmoji situacija[4] — rami, be jokių sukrėtimų, be didesnių įvykių ir įspūdžių kasdienybė. Matome, kaip siauras gyvenimas žlugdo žmogų. Užsiėmę tik savo namais, laukais ir vaikais, žmonės nuobodžiavo, „tižo kailiniuoti ir kepurėti, už stalų atsidrėbę pas kaimynus ir namie“ (VRR, II, 15). Pagrindiniai apsakymo veikėjai Rimai ir Nerimai turėjo daugiau energijos, bet, nerasdami, kur jos pritaikyti, rungtyniavo savitarpyje dėl buities pranašumų, pavydulia vo dėl smulkmenų, pykosi. Pavydas suardė kaimynų santykius, graužė jų širdis.

Vaizduodamas žmonių dvasinį susmulkėjimą, autorius ypač akcentuoja, kad kūrinio veikėjai yra užkampio gy-

[3] J. Tumo paskaitos. Iš lietuvių karo metų psichikos.— VVU BR, F 1, F 470, p. 93.

[4] Situacija suprantama kaip turinio kategorija, kaip charakterių ryšys, rašytojo idėjiškai įprasmintas ir emociškai įvertintas.

ventojai. Ir jų psichologinis gyvenimas raiškesnis, ir ydos akivaizdesnės, nes nėra kuo pridengti, už ko pasislėpti „to vieno sodžiaus srityje". O žmogiškoji prigimtis visur ta pati, tie patys ir socialiniai įstatymai. Rimai ir Nerimai priklauso pasiturinčių valstiečių sluoksniui, jų rungtyniavime regima ir baimė, kad tik kas neprasišautų į priekį, nepasidarytų pranašesnis. Tad kaimo kasdienybėje išryškėja ne tik buities, bet ir poreforminių visuomeninių procesų įtaka žmonių sąmonei.

Kūrinio pagrindinę idėją galėtume taip nusakyti: bendra nelaimė suartina žmones, pažadina gerąsias prigimties galias. Tokia nelaimė — „nepaprasto gyvenimo valanda" apsakymo veikėjams yra karas. Kai Rimų ir Nerimų vyresnieji sūnūs atsidūrė fronte ir žuvo, skausmo prislėgti tėvai užmiršo buvusią pagiežą ir pyktį. Pasitikėjimas žmogumi ir sudaro šio apsakymo patosą.

„Rimuose ir Nerimuose" Vaižgantas siekė epinio objektyvumo, pasirinktą idėją norėjo išreikšti pirmiausia per veikėjų paveikslus. Šiame kūrinyje žymi ir publicistikos įtaka. Autoriaus-pasakotojo apmąstymai ir išvados dažnai toli išeina už meninių vaizdų (informacija apie Rimų ir Nerimų materialinę būklę, pastabos apie lietuvės moters būdo bruožus). Iš „trečiojo asmens" pasakotojo pozicijos autorius pereina į tiesioginį veikėjų ir jų išgyvenimų komentavimą, užbėga įvykiams už akių (pvz., Rimukas ir Nerimukas džiaugiasi susidraugavę, rašo tėvams laišką, o autorius jau perspėja: „Vieno tenežinojo nabagai, kaip brangiai jiemdviem atsieis, kol su šaknimis pabaigs rauti ketvirtadalio amžiaus neapykantą ar tik neapsivežėjimą kits kitu <...>" VRR, II, 32). Pasakotojas kartais pereina ir į familiarų pašnekesį su skaitytoju, nurodo, ką jam reiktų papildomai paskaityti, norint suprasti kūrinio idėją (VRR, II, 15). Publicistika praplėtė kūrinio akiratį, bet įnešė ir padrikumo, kiek ištęsė šiaip jau kompoziciškai darnų kūrinį.

„Rimų ir Nerimų" kompozicijos ašis — fabula. Priežasties ir pasekmės ryšiai inspiruoti dvejopų motyvų: vieni gilina veikėjų pavydą, neapykantą, komplikuoja ir plėtoja intrigą (ypač abu Katrės nuotykiai), kiti — kreipia „Rimų

ir Nerimų" santykius į „žmogiškąsias" vėžes (mobilizacija, sūnų mirtis). Fabuliniai ryšiai tvirtai jungia skyrius „Gyžta", „Bendra nelaimė", „Taika", „Su šaknimis". Pirmieji du skyriai — „Vienodumai" ir „Skirtumai" — ekspoziciniai, paruošiantieji skaitytoją fabulai. „Rimams ir Nerimams" taikant klasikinius žanro kriterijus, labiausiai tinka novelės terminas.

Per fabulą kūrinyje atsiskleidžia ištisa žmonių dvasios istorija, išryškėja, kaip „gyvenimo dulkės <...> sukilo ir uždengė šviesą, žmogišką ir dievišką", kaip jie sunkiai vadavosi iš pilkumos ir sielvartas nuskaidrino širdis, nes „tik už didesnių dalykų rodės užmiršo mažesnius" (VRR, II, 21). Miniatiūrose Vaižgantas pabrėžė, kad kiekvienas žmogus ne tik privalo, bet ir gali būti sąžiningas, žmogiškai orus, o „Rimuose ir Nerimuose" autorius parodo, kaip kartais sunku įveikti savo silpnybes. Kad žmogus atsipeikėtų ir atgautų žmogiškąją vertę, jam reikia patirti stiprius sukrėtimus.

Rimų ir Nerimų charakteristikos rodo, kad rašytojas, remdamasis tikrove, linkęs ją stilizuoti, kasdienybės bruožus tirštinti, koncentruoti, akcentuoti. Ypač stilizuota kūrinyje kasdienybė (skyriai „Vienodumai", „Skirtumai", „Gyžta"). Autorius pasakoja, nepiktai pasišaipydamas iš veikėjų suvienodėjimo (Rimai ir Nerimai žemės tiek pat turėjo, moterys gimdė po tiek pat vaikų, avelės vedė po tiek pat ėriukų). Hiperbolizuoti vaizdai kartais pereina į groteską, veikėjų „vienodumus" sunku paaiškinti empirine logika. Toks „vienodumas" skaitytojo suvokiamas kaip paradoksas, alogizmas, kaip tikrovėje nepasitaikančių derinių struktūra. Bet Rimų ir Nerimų supanašėjimu mes patikime, neįprastos proporcijos nepaneigia tikimybės (taip nebūna, bet galėtų būti!), neišeina už realizmo ribų. Tai apskritai būdinga groteskui, kaip meninio mąstymo išraiškai.

Rimų ir Nerimų skirtybės labiau telpa įprastinės hiperbolės ribose. Jas „akylas žmogus, iš šalies žiūrėdamas" gali lengvai pastebėti: Rimai santūrūs, moką susivaldyti, o Nerimai — rėksniai, balsiakalbiai. Veikėjų išorės skirtumai irgi nesunkiai pastebimi, nes rašytojas specialiai pa-

brėžia („Rimas buvo storokas, vidutinio stoto ir gėrė taboką... Nerimas buvo liesas, labai ilgas ir taboką rūkė..." — VRR, II, 11—12).

Stilizuoti ir apsakymo įvykiai, ypač Katrės nuotykiai. Jie kelia ne tik juoką: liūdna ir graudu, kad kaimas taip reaguoja į visas smulkmenas, kad žmonės taip perdeda tikrąją įvykių reikšmę, kad tiek pagiežos ir pykčio dėl niekų atsiranda Rimų ir Nerimų širdyse. Patys veikėjai nejaučia nei savo juokingumo (net Katrė — „Rimų kavaleristas"), nei savo susmulkėjimo. Užtat komizmas ir susipina su dramatiškumu: taip reaguoti gali tik rutinos prislėgti žmonės.

Tragikomiška intonacija pasigirsta pasakojime net tada, kai veikėjai parodomi „nepaprasto gyvenimo valandą", kai palaipsniui atgyja jų žmogiški jausmai (skyriai „Bendra nelaimė", „Su šaknimis"). Vaižgantas itin subtiliai, atsargiai hiperbolizuoja abiejų motinų išgyvenimus: „Nekrito žemėn, tik viena antrai į glėbį. Apsikabino už pečių, susispaudė krūtinėm, palingavo į abi pusi ir prapliupo didelio skausmo verksmu. Kuksėjo, traukės, gausiomis ašaromis drėkino viena antrai pečius, kur buvo užsiknebusios, bet jokiu žodžiu neprasitarė nei viena, nei antra. Kam žodžių, kad taip viskas aišku <...> Vidurūlyčyje susipynė du sielvartu it du gretimu uosiu, kuriemdviem ankšta visame pasaulyje" (VRR, II, 23).

Nuotaika būtų itin elegiška, jei ne vienas kitas ironiškas žodis, praskaidrinantis ūpą ir iššaukiantis šypsnį.

Šypsnis susipina su liūdesiu epizoduose, kai motinos skaito sūnų laišką, kai ateina žinia apie vaikų mirtį. Susitiko Rimas ir Nerimas:

„Ir ėmė abudu kriokti — kitaip negalima buvo pavadinti jų verksmo balsų: taip jie, niekuomet neverkę, nemokėjo. Rūpinosi balso neišleisti, persiveikti, visom keturiom rankom kruviną vaikų dokumentą tai iškeldamu, tai nuleisdamu, it norėdamu nuo kits kito atimti. Bet balsas vis dėlto veržėsi savaime, tik menkai teužkliudydamas gerklės stygas. Rodės, tai ne Rimas ir ne Nerimas verkia, tik kažin kas kiti jų viduje širdį kietomis rankomis gniaužo ir kriokina" (VRR, II, 33).

Taip žmonių susmulkėjimą ir skaudų praregėjimą Vaižgantas nudažo šypsniu ir liūdesiu, nuo buities komizmo eina į būties tragikomiškumą ir nelaimės katarsį. Tragikomiškas žvilgsnis į tikrovę buvo labai neįprastas rimtai, santūriai XX amžiaus pradžios lietuvių prozai. Ji dar ne visada galėjo išsivaduoti iš vienplaniškumo, tikrovės pamėgdžiojimo. Vaižgantas anksčiau už daugelį kitų mūsų prozininkų pajuto, kad norint atskleisti gyvenimo sudėtingumą, reikia ir naujų vaizdavimo būdų.

Jau pirmieji „Rimų ir Nerimų" recenzentai konteksto šiam kūriniui ieškojo kitose literatūrose, pastebėjo analogijų su N. Gogolio apysakomis „Senųjų laikų dvarininkai", „Pasakojimas apie tai, kaip Ivanas Ivanovičius susivaidijo su Ivanu Nikiforovičium". Ir ne tik „Rimai ir Nerimai", Vaižganto miniatiūrų personažai irgi primena rusų rašytojo veikėjus, vadinamuosius „skulptūrinius bareljefus". N. Gogolis pastebėjo, kad komiškumo visur pilna, kad, su juo apsipratę, mes nė nepastebime[5]. Vaižgantas, labiau nei kiti lietuvių rašytojai, mokėjo pamatyti tą „gyvenimo komiškumą", ir net tokiu skaudžiu metu kaip karas. Linkę pasišaipyti iš savo personažų, abu rašytojai nepavertė jų karikatūromis, o atskleidė, kad žmonės daug sudėtingesni, negu kartais atrodo iš išorės.

„Karo vaizdais", kaip ir publicistika, Vaižgantas atsiliepė į gyvenimo aktualijas. Bet tik grožinė kūryba suteikė galimybę išeiti už „dienos reikalų" ribų, nusileisti į gyvenimo ir žmogaus gelmes.

Tuo pat metu kaip ir „Karo vaizdus" Vaižgantas parengė spaudai kitus rinkinius — „Scenos vaizdai. Dialogai ir monologai" (1915), „Alegorijų vaizdai" (1916)[6]. Jų pamatą sudarė pirmosios rašytojo knygos, papildytos naujais kūriniais.

---

[5] *Гоголь Н. В.* Театральный разъезд после представления новой комедии. — В кн: Полное собрание сочинений. М., 1949. — Т. 5, с. 160.

[6] *Tumas-Vaižgantas J.* Scenos vaizdai. Dialogai ir monologai.— Ryga, 1915, 116 p.; Alegorijų vaizdai. Petrapilis, 1916, 134 p.

Tiek „Scenos vaizdų", tiek „Alegorijų vaizdų" problematika jau buvo gerokai nutolusi nuo karo ir revoliucijos laikotarpio reikalų. Šios knygos reikšmingesnės Vaižganto kūrybos vidinei raidai suprasti, išryškino kai kuriuos rašytojo literatūrinius interesus, ypač susidomėjimą stiliaus ir žanro klausimais.

Anksčiau teigęs kad „Scenos vaizdai"—tendencingi „rašalėliai", „straipsneliai", kuriems labiausiai rūpi didaktiniai uždaviniai, autorius, redaguodamas ir rengdamas juos naujai knygai, orientavosi į komedijos reikalavimus. Vaižgantas greičiausiai rėmėsi Aristotelio komedijos samprata: „Juokingumas — tai savotiška klaida ir nesąmonė, niekam neteikia kančių ir nieko nenustumia į pražūtį"[7]. Scenos dialogų, taip Vaižgantas dažniausiai vadino savo komedijas, veikėjai yra tarsi žemesni už visą aplinką. Jie negali protingai elgtis ir daryti kitiems įtakos.

Didaktinę tendenciją Vaižgantas palieka teigiamiems personažams: Aleksiui („Nepadėjus, nėr ko kasti"), Barbutei („Namai — pragarai"). Bet ir jie ne tik dorybių nešiotojai, o dažnai paklūsta juoko stichijai, kurią autorius ir siekė padaryti pagrindine scenos dialogų ašimi.

Veiksmas paprastai vyksta sekmadieniais arbatnamiuose, karčemose, rečiau — veikėjų namuose. Tai irgi siejasi su komedija. Juk juokas — dažniausias žmonių susibūrimų palydovas. Personažų replikose daug kalambūrų, liaudies frazeologizmų. Redaguodamas kūrinius, Vaižgantas labiausiai ir keitė kalbą, ieškodamas šmaikštesnio žodžio, lankstesnės, žaismingesnės frazės. Rašytojas iš naujo perrašė ne vieną komedijų „Nepadėjus, nėr ko kasti", „Namai — pragarai" sceną. Bet komedijos žanro reikalavimams vis dėlto labiausiai pakluso naujausias Vaižganto sceninis dialogas „Žemės ar moteries".

Šiame kūrinyje sudėtingesnis ir autoriaus požiūris į komiškumą. Jo šaltinis ne atskiro žmogaus polinkiai, o pats gyvenimas, net socialiniai visuomenės santykiai. Senam kavalieriui Gaidžiui reikia „valako", nes jis visuomenės santykių diktuojamos žmogaus vertės matas. O pati mo-

---

[7] *Аристотель.* Об искусстве поэзии. — М., 1957, с. 53.

teris — tereikalinga ūkiui apžiūrėti. Tik pamatęs gražiąją Pelę Gražienę, Gaidys ima svyruoti: gera būtų ir „valakas“, ir graži moteris. Kai tie dalykai pasirodo nesuderinami, Gaidys sutinka imti Karusę ir „valaką“. Tokį pasirinkimą lemia ne tiek personažo subjektyvus nusistatymas, vadinamoji „fenomeno struktūra“, kiek ta socialinė ir dvasinė atmosfera, kurioje veikėjas gyvena[8].

Įprastinių vertybių (meilė, šeima) ir normalios įvykių eigos suirimas ir sudaro sceninio kūrinio „Žemės ar moteries“ komedijinį pamatą. Gaidys, susižavėjęs Gražiene, nebegirdi ar savaip išsiaškina kaimyno Rudžio, „arbatininkės“ Petrutės žodžius ir nesuvokia, kad jam peršama senmergė Karusė, o ne gražioji Pelė. Komiškumas persmelkia visą kūrinį ir ypač akivaizdus personažų kalboje, kuri itin šmaikšti ir daugiaprasmė, sklidina žaismingo humoro.

Komedija „Žemės ar moteries“ nepalieka ir žiūrovų ar skaitytojų tik reginio stebėtojais, o įtraukia į veiksmo srautą, provokuoja pasvarstyti, kokioje šviesoje pasirodytų veikėjai, jei būtų kita įvykių raida. Iškeldamas tikrovės netobulybes ir keistenybes, Vaižgantas jas taip nušviečia, kad žmonės mums atrodo juokingi, bet nekalti. Tai specifiškas vaižgantiško komizmo atvejis.

„Scenos vaizdų“ knygą, kaip ir „Karo vaizdus“, Vaižgantas pradėjo eiliuota įžanga. Rinkinyje ir daugiau eiliuotų tekstų: humoreska „Atsiimkite, kieno“, eilėmis parašyta nemaža dalis monologo „Paskutinį kartą“. Nors A. Jakštas ir Šatrijos Ragana labai išgyrė Vaižganto „eiliavimus“, rašytojas ateityje „poezijų“ visai atsisakė. O „eiliavimai“ įdomūs gal tik tuo, kad čia pirmą kartą pasirodė „žiemos“, „pavasario“, „ąžuolo“ įvaizdžiai, kurie vėliau Vaižganto kūryboje išaugo į plačias alegorijas ir simbolius.

---

[8] Apie komiškumo visuomeninę prasmę V. Sezemanas rašė: „Komiškumo savitumui ir jo ypatingai reikšmei išgvildenti tenka, turint galvoje priklausomumą nuo subjektyvių veiksnių (nuo subjekto sąmonės nusistatymo), kreipti dėmesį ne tik į vidinę paties fenomeno struktūrą, bet ir į tą dvasinę atmosferą, kurioje jis atsiranda ir išsiskleidžia.“ (*Sezemanas V.* Estetika.— V., 1970, p. 227—228).

Pats margiausias Vaižganto rinkinys — „Alegorijų vaizdai". Čia įdėta humoreska „Pirmasai Kauno Juokų akademijos posėdis", atsiminimų vaizdelis „Visvaldis", miniatiūros, taip pat ankstesni vertimai iš rusų ir lenkų literatūros. Labai skirtingi kūriniai sudėti be tvarkos. Pagrįstai knygos sandarą kritikavo A. Jakštas („tai nedovanotina Vaižgantui, „dovanotina tik grafomanams", laikantiems kiekvieną savo eilutę nemirtinga..."[9]). Leisdamas raštų seriją, Vaižgantas „Alegorijų vaizdų" ciklą labiausiai pertvarkė, kai ką prijungė prie „Šiaip sau vaizdų" („Visvaldį"), o kai ko ir visai atsisakė (VR VI).

Rinkinio branduolys vis dėlto buvo pakankamai aiškus — tai alegorijos. Jos ir padėjo atkreipti skaitytojo dėmesį į dar vieną Vaižganto beletristo „fizionomijos" savitumą.

Alegorijos, kaip meninės formos, pasirodymas lietuvių prozoje (J. Biliūno „Laimės žiburys", K. Jasiukaičio, J. Gurauskio ir kt. kūriniai) rodė ne tik naujų išraiškos būdų ieškojimą. Alegorija ne tik žanrinė kategorija, vaizdumo priemonė, bet ir meninio mąstymo būdas. Visas XX a. pradžios gyvenimas skatino literatūrą ieškoti atsakymo į sudėtingus žmogų ir visuomenę liečiančius klausimus. Kai kurių meno sociologų nuomone, alegorija ir pasirodo intensyviais visuomeninės minties momentais.

Vaižgantas alegoriją suprato kaip žanrą ir kaip meninio vaizdavimo būdą. „Alegorija — vaizdavimas vieno daikto ar atsitikimo, kad jis sudarytų gyvą ir betarpį įsivaizdavimą kito daikto ar atsitikimo,— aiškino Vaižgantas. — Alegoriška personifikacija — dailininko sukurtas vaizdas savo kalbomis ar veiksmais, savo išorinėmis priemonėmis ir atributika turi iššaukti mūsų sąvokoje abstrakciją — idėją."[10] Simbolis, Vaižganto nuomone, reikalauja dar turtingesnės tiek rašytojo, tiek skaitytojo vaizduotės.

---

[9] *Jakštas A.* Mūsų naujoji prozos literatūra (1904—1923).— K., 1923, p. 33.

[10] J. Tumo paskaitos. Apie Vydūną.— VVU BR, F 1, F 299, p. 102.

Šios meninės formos rašytojui reiškė prozos brandumą, buvo jos vertės matas.

Leisdams „Alegorijų vaizdus“, Vaižgantas, be abejo, suprato, kad daugelio ankstesnių jo kūrinių idėjos naujoje visuomeninėje situacijoje nustojo aktualumo, pagaliau pasikeitė ir paties autoriaus pažiūros. Todėl, redaguodamas alegorijas, rašytojas labiau rūpinosi meniniu vaizdu, o ne perkeltine prasme. Ir šiandien stiliaus ekspresija veikia skaitytojo sąmonę, emocijas, vaizduotę, o perkeltinė prasmė neteko reikšmės arba net nebeįžvelgiama.

Stiliaus požiūriu daugiausia taisyta alegorija „Dėdė lapę nušovė“. Kai kurie epizodai beveik naujai perrašyti. Kaip pavyzdį galima iš alegorijos „Dėdė lapę nušovė“ pateikti tokius epizodus:

„Vaizdeliai“ (1902)

„Kokia tai linksmybė būdavo joms sutikti vakare grįžtančias žąsis! Būriais būriais krypavo baltos pilkos žąselės. Kiek ten klegesio, kiek kirgagojimo! Tarytumei visi būriai į vieną sumišo; o žiūrėk: kiemą priėjus, šast ir išsiskyrė visi vieno būrio ir apniko ūkininkę, su miežių rėčiu jų belaukiančią“ (p. 35).

„Alegorijų vaizdai“ (1916)

„Vakaras. Visi gyvuliai iš laukų sugrįžo ir jau sudoroti. Šeimyna pavalgydinta. Šeimininkė jau būtų liuosa, tik žąsų dar nėra <...> Būriais būriais atkrypuoja baltos, pilkos žąselės. Jos negreitos. Bet ko gi ir skubintis! Eina sau tūptų, negi darbo dirbtų. Skilviai netušti, sliekų, žolelių gana prisirankiojo. Duos šeimininkė ko nors pasiskaninti, gerai; neduos, ir be to apsieis. Tai ir tiriliuoja ramūs būreliai, nelyginant vakarinius poterėlius.

Bet štai santvaras. Būrių dešimtis, o kelias siauras. Sumišo vienon krūvon.

— Sveikos, sveikos, seselės!— kirktelėjo.

— Seniai nesimatėm!

— Ką beveikiat?

— Ar daug pelnėt?
— Nelįsk, pagonka!
— Nemink ant kojų!
— Šalin!
— Šalin!
— Šalin!
— Kur!
— Kur!
— Kur lendi!
— Pagonka!
— Pagonka!

Prasideda stumdymasis, gnaibymasis, pešiojimasis ir toks klegesys, toks kirgagojimas, kad nei apsiklausyti. Nurimęs sodžius vėl tai valandai atgyja“. (p. 51—52).

Žymiai redaguotas ir vienas svarbiausių kūrinio epizodų — dėdės Nikodemo grįžimas su lapinu ant pečių.

Tarp piešiamo meninio vaizdo ir perkeltinės prasmės visose Vaižganto alegorijose yra nemažas atstumas. Rašytojo alegorijos primena mįsles: ilgas poetiškas vaizdas ir trumpas nelauktas įminimas — atsakymas. Todėl buvo kur pasireikšti vaizdavimo menui: sukuriamas toks vaizdas, kurio prasmę įvairiais laikais įvairūs skaitytojai vis kitaip suvoks.

Alegorijai artima ir dar viena Vaižganto šio laikotarpio knyga — „Lietuvos „Žodis“ (1916)[11]. Knygos recenzentas poetas A. Sabaliauskas-Žalia Rūta atkreipė skaitytojų dėmesį į kūrinių stilių: „Tumo-Vaižganto raštą imdamas į rankas visuomet žinai, jog ir pasigrožėsi dailės veikalu, ir pasimokysi kalbos“; „Gi kalba, kalba! Rodos, nėra mūsų raštijoje kito rašytojo, kurio kalba būtų taip turtinga, kaip Tumo. Tai gyvas magazinas žodžių ir sakinių“; „Taigi <...> visi, kas nori gerai mokėti lietuvių kalbą, teskaito Tumą; ir jo raštų reiktų kuo daugiausia vartoti mokyklose“[12].

---

[11] *Tumas-Vaižgantas J.* „Lietuvos „Žodis“. Kvailių ašaros. Apie asilus. Petrapilis. 1916, 64 p.

[12] *Sabaliauskas A.* Juozo Tumo-Vaižganto „Lietuvos „Žodis“.— Lietuvos balsas, 1917, balandžio 2.

Iš vaizdų recenzentą labiausiai imponavo „Lietuvos „Žodis" kurį suprato kaip alegoriją. Bet perkeltinės prasmės A. Sabaliauskas nešifravo, pabrėždamas, kad aišku, jog rašytojo širdį kankina idėja, ir kad nereikia nustelbti tų „slėpiningų" vaizdų „gyvumą ir sultingumą"[13]. „Kvailių ašaras" recenzentas lygino su kitu periodikoje skelbtu kūriniu — „Lino darbų pasaka"[14]. Abu pastarieji vaizdai ir „Lietuvos „Žodis" vėliau įėjo į didžiausią Vaižganto kūrinį — „Pragiedrulius".

Nauji sumanymai

Peterburgo metais subrendo „Pragiedrulių" sumanymas. Viename savo interviu Vaižgantas aiškino: „Per karą, Petrapilyje, aš jau turėjau platesnį užsimojimą, pradėjau rašyti ir parašiau nemažą „Pragiedrulių" gabalą"[1]. Sumanęs rašyti „Pragiedrulius", Vaižgantas nerimo. Baigęs dienos darbus komitete, jis skubėjo namo ir valandų valandas, net naktimis rašė.[2] 1916 metų pavasarį ir 1917 metų vasarą, kai rašytojas gyveno Sosnovkoje, netoli nuo Peterburgo, ir buvo parašyti ištisi „Pragiedrulių" vaizdų ciklai. „Rygos garse" ir „Vade" rašytojas paskelbė naujuosius vaizdus — „Burzdulis", „Naujakuriai", ir informavo skaitytojus, kad „Pragiedrulių" apysakai taip pat priklauso „Juodžiaus kelmas", „Kvailių ašaros", „Lietuvos „Žodis"[3]. „Pragiedruliai" pabaigti rašyti Stokholme, o „sumontuoti" ir dviem knygom išleisti jau Vilniuje.

Kaip bebūtų įsitraukęs į kūrybą, Vaižgantas pirmenybę tebeteikė visuomenės veiklai. Todėl, gavęs pasiūlymą da-

---

[13] Ten pat.

[14] *Vaižgantas.* Lino darbų pasaka.— Lietuvių balsas, 1917, vasario 5, 19.

[1] *Venclova A.* Keli Vaižganto charakterio ir kūrybos bruožai.— Švietimo darbas, 1929, Nr 9, p. 807.

[2] *Gira L.* Kun. Tumo-Vaižganto gyvenimas ir darbai.— K., 1930, p. 57.

[3] *Tumas-Vaižgantas J.* Burzdulis. Iš „Pragiedrulių" didžiulės apysakos.— Vadas, 1916, liepos 27.

lyvauti Stokholmo konferencijoje, tuoj pat susiruošė kelionei. 1917 m. spalio mėn. iš Peterburgo traukiniu pasiekė Vyborgą, o iš ten garlaiviu išplaukė į Švediją. Rašytojo užrašų knygelėje sužymėtas kelionės planas: spalio 10 d.— atvyko į Stokholmą, po to penkias dienas praleido Kopenhagoje, o sugrįžus — trijų dienų konferencija[4]: įvairių lietuvių buržuazinių partijų veikėjai susirinko aptarti Lietuvos ateities klausimų. „Karo metais buvo sudarytas glaudus sąlytis tarp įvairiuose kraštuose gyvenusių lietuvių buržuazijos atstovų, buvo ieškoma bendros veikimo linkmės.“[5]

J. Tumas dalyvavo dar lietuvių-švedų komiteto posėdyje, kur pasakė kalbą apie reikalą abiems tautoms bendrauti tiek kultūros, tiek ir ekonomikos srityje[6]. Tokį buržuazijos lyderių siekimą ieškoti „federacijos su Skandinavų šalimis“ neigiamai vertino V. Kapsukas, įžvelgęs šių diplomatinių pastangų tikslą — norą užkirsti kelią revoliuciniams įvykiams Lietuvoje[7].

Rusijoje tuo tarpu įvyko Didžioji Spalio socialistinė revoliucija, ir lietuvių buržuazinių partijų veikla ten nebeteko dirvos. Lietuvių draugiją nukentėjusiems dėl karo šelpti perorganizavus į Karo tremtinių komitetą, buržuazinių partijų atstovai irgi į jį nebeįėjo. J. Tumas nusprendė į Rusiją nebegrįžti. Jis ėmė rūpintis leidimu apsigyventi Lietuvoje. Ėjo dienos, savaitės, mėnesiai, o leidimo vis negavo. Prasidėjo laukimas, „nervai, nostalgija“ (VR, I, 25).

Tokių „įstrigusių“ lietuvių Stokholme buvo ir daugiau. Laukė leidimo važiuoti per Vokietijos teritoriją į Šveicariją (Fribūrgo universitetą) Lietuvių studentų grupė[8]. Tarp

---

[4] Iš J. Tumo archyvo. Užrašų knygelė.— VVU BR, F 1, F 70, p. 111.

[5] Lietuvos TSR istorija.— V., 1963, t. 2, p. 415.

[6] Į švedų kalbą vertė Ig. Šeinius. Lietuviškas tekstas skelbtas: Mūsų senovė, 1922, t. 1, kn. 4—5, p. 807—808.

[7] *Kapsukas V.* Šantažas dėl „Nepriklausomos“ Lietuvos.— Raštai. V., 1975. t. 7, p. 135.

[8] J. Tumo užrašuose pažymėtos tokios pavardės: Andziulytė Marė, Petrauskaitė Ona, Ramanauskaitė Emilija, Urniežiūtė Uršulė (iš Petrapilio).— VVU BR, F 1, F 569, p. 209.

jų buvo poetas V. Mykolaitis-Putinas. Vaižgantas šiai „kolonijai" ir skaitydavo toliau rašomus „Pragiedrulius".

Kūrybos rašytojas ėmėsi savotiškomis aplinkybėmis. Stokholme likęs ilgesnį laiką be užsiėmimo, Vaižgantas užsidarė viešbučio kambarėlyje ir rašė net 14 valandų per parą. O sekmadieniais skaitydavo lietuvių studentams tai, ką buvo parašęs. V. Mykolaitis-Putinas prisimena, kad Vaižgantas atsinešdavęs pluoštą didelio formato lapų, o skaitydavo aiškiai, garsiai[9]. Dirbo jis su dideliu įkarščiu, rašydavo greitai: „<...> jis per dieną parašydavo tiek, kiek kitas sunkiai spėtų perrašyti"[10]. „Dažnai būdavo jis lyg pavargęs, nubalęs, atrodė nuo įtempto darbo išsekęs, bet beskaitydamas išsijudindavo, parausdavo, pamažu pereidavo kone į ekstazę...",— pasakoja viena iš klausytojų[11]. O skaitęs rašytojas „sėdėdamas, visą laiką judėdavo ir sukdavosi kaip vijurkas"[12]. Klausančiųjų vaizduotėje atgydavę netolimos praeities įvykiai („Sietynėlis", „Zapadninkų audros"), tėviškės gamta, liaudies tradicijos („Daina — širdžių raktas"). Vaižgantas, matyt, paaiškindavo klausytojams ir vaizdų gyvenimišką pamatą[13]. Gal šių skaitymų paveiktas, o gal apskritai tėvynės ilgesio kamuojamas, Putinas sukūrė jaudinančias eiles „Tėvų šalis"[14]. Pačiam Vaižgantui klausytojai teikė impulsą rašyti.

Negalėdamas pasinaudoti jokia medžiaga ir remdamasis vieninteliu šaltiniu — atmintimi ir vaizduote — rašytojas Stokholme sukūrė nemaža pirmo „Pragiedrulių" tomo („Gondingos kraštas") vaizdų. „Jūs to gal nei nejaučiate buvę tikruoju akstinu, verčiusiu mane tiek daug, sulyginti, taip trumpu laiku parašyti,— aiškino Vaižgantas viename iš laiškų savo klausytojams.— Per tris mėnesius bent

---

[9] Tarybų Lietuvos rašytojai.— V., 1977, t. 2, p. 89.

[10] *Mykolaitis-Putinas V.* Naujoji lietuvių literatūra.— K., 1937, p. 386.

[11] Iš M. Andziulytės-Ruginienės atsiminimų (Kaunas, 1972.II.1).

[12] Iš U. Urniežiūtės-Starkienės atsiminimų (Kaunas, 1968.VII.4).

[13] J. Aukštuolio laiškas (1918.IV.22) J. Tumui.— VVU BR, F 1. F 396.

[14] *Lankutis J.* V Mykolaičio-Putino kūryba.— V., 1973, p. 39—40.

1500 puselių vienos apysakos. Gryno, dažnai dusyk perrašyto teksto apie 600 p."[15]

„O mano „Pragiedruliai" sustojo toje pat vietoje, kai nebėra kam beskaityti",— rašė Vaižgantas 1918 m. pavasarį Putinui[16]. Mat studentai, kad pigiau būtų pragyventi, persikėlė į Siundbebergo priemiestį, o greitai gavę leidimą, išvyko į Šveicariją[17]. Tad „švedų žiema" J. Tumui praėjo palyginti greitai („Tik aš jos kaip ir neesu matęs; teišeidavau pačiais būtinaisiais reikalais" — VR, I, 27), o pavasaris buvo ilgas ir varginantis. J. Tumą ėmė kankinti netikrumas. Nerimo vejamas, jis išvažiavo į Kopenhagą, aplankė kitus Danijos miestus. Šaltas pavasario vėjas, graužatis naikino „paskutinį linksmą jausmą". „Nyku,— rašė Vaižgantas.— Štorme jauti Europą, jos karą; jauti, kad tu esi niekai šitame ištisų tautų sūkuryje,— kaip niekam nėra laiko tavim interesuotis ir rūpintis tavo likimu. Ar tu vietoje nyksi, noksi, ar pargrįžęs tėvynėn krūvą raštų dovanosi, ką gi visa tai nusvers bendroje pasaulio iširutėje. Ir nuo tos minties darosi tau šalčiau, neg nuo žvarbaus vėjo" (VR, I, 28—29).

Pagaliau kritišką valandą atėjo leidimas grįžti į Lietuvą („Jei per gegužės mėnesį nebūtų atėjęs leidimas, tikrai būčiau jei ne numiręs, tai psichika susirgęs" — VR, I, 30).

Švedijoje praleisti septyni mėnesiai J. Tumui buvo sunkūs, bet ir gana vaisingi. Be „Pragiedrulių" vaizdų, jis parašė keletą publicistinių straipsnių[18], apybraižų[19], sumanė (o vėliau ir išleido) lietuvių visuomenės ir kultūros veikėjų albumą[20].

---

[15] J. Tumo laiškas (1918.III.15) U. Urniežiūtei.— LKLI BR, F 1—4170.

[16] J. Tumo laiškas (1918.III.11) V. Mykolaičiui-Putinui.— LKLI BR, F 1—3680.

[17] Iš M. Andziulytės-Ruginienės atsiminimų (Kaunas, 1972.II.1).

[18] Sąrašas darbų, kuriuos Vaižgantas parašė Stokholme: Iš J. Tumo archyvo. Užrašų knygelė.— VVU BR, F 1, F 70, p. 111—6.

[19] Apybraižos įėjo į knygą „Aplink Baltiją" (V., 1919).

[20] *Tumas J.* Rankraščių rinkinys. Autografų leidinys (1918.I.4).— VVU BR, F 1, F 58, p. 109.

Švedijoje Vaižgantas gerokai pramoko vokiečių kalbos, plačiau susipažino su dar viena „šiaurės tauta". Švedija buvo garsi moterų teisėmis, ir moterų vaidmuo žymus visame krašto gyvenime („švedė jautėsi visuomet lygi su vyrais"[21]). Imponavo J. Tumui aukšta švedų ir danų buities kultūra („Aš nieko nemačiau jaukesnio už mažutytę dano ar švedo gryčelę <...> ir švaru, švaru, švaru!"[22]), privalomas mokslas, polinkiai sportui. „Kultūra, kultūra; kultūra iš paviršės, kultūra vidaus žmogaus. Mokslas, išmintis",— žavėjosi Vaižgantas[23]. Pažintis su Skandinavijos šalimis galėjo turėti įtakos ir „Pragiedrulių" moterų paveikslams, ir apskritai kūrinio visuomeniniam projektui.

Ar turėjo progos Vaižgantas plačiau susipažinti su skandinavų literatūra? Rašytojo archyve yra išrašų iš danų ir švedų spaudos (tiesa, apie politiką bei visuomenės gyvenimą)[24]. Jis domėjosi Švedijos istorija, švedų ir lietuvių istoriniais kontaktais[25]. Apie švedų ir danų klasiką Vaižgantas entuziastingai atsiliepė, recenzuodamas Anderseno pasakas[26], o vėliau ir kitus tų literatūrų vertimus į lietuvių kalbą[27]. Gilesnė pažintis su skandinavų literatūra, matyt, ir prasidėjo „ilgais švedų mėnesiais", kai jis buvo „įstrigęs" tame krašte. Gal vokiškai skaitytos knygos ir buvo skandinavų literatūros vertimai, nes originalo kalba Vaižgantas negalėjo paskaityti[28].

Mėgstančiam ieškoti ryšių ir analogijų, Vaižgantui skandinavų literatūra daug kuo galėjo priminti savąją:

---

21 Lietuvių balsas, 1917, sausio 12.

22 *Vaižgantas*. Aplink Baltiją, p. 9—10.

23 Ten pat, p. 11.

24 Iš J. Tumo archyvo.— VVU BR, F 1, F 70, p. 71—79.

25 J. Tumo kalba lietuvių-švedų komitete.— Mūsų senovė, 1922, t. 1, kn. 4—5, p. 807—808.

26 *Tumas J.* Rinktinės Anderseno pasakos.— Lietuvos aidas, 1918, birželio 24.

27 Recenzijos Švietimo ministerijos knygų tikrinimo komisijai.— VVU BR, F 1, F 334, p. 157—160, 161—162, 167—168.

28 J. Tumas sudarinėjo vokiečių kalba skaitytų knygų žodynėlius. Žr. *Tumas J.* Russisch-Deutsches Wörterbuch.— VVU BR, F 1, E 227; F 1, D 659.

romantizmas prasidėjo beveik tuo pat metu, taip pat apeliuota į protėvių „herojinę dvasią“, pamato ieškota tautosakoje; XIX a. pabaigoje suklestėjusi skandinavų proza pirmiausia kėlė šeimos problemas. Dviejų amžių sandūra ir skandinavų literatūrai buvo be galo reikšminga. Prie pat šių amžių ribos sukurti H. Ibseno, A. Strindbergo, K. Hamsuno, J. Jakobseno kūriniai. O XX a. pradžioje skandinavų literatūra banguote bangavo, srovė keitė srovę, neužsibaigus vienam sąjūdžiui, prasidėdavo kitas: neoromantizmas (*Selma Lagerlef*), „naujasis realizmas“ (*Gustavas Vidas, Otas Rungė*), „romantiškasis realizmas“ (*Johanas Jensenas*). Ypač didelio populiarumo susilaukė „juoku pro ašaras“ persunkta G. Vido trilogija „Tobulas brandumas“, dokumentalumą, išmonę ir detektyvą sintetinąs O. Rungės romanas „Šešėlių vora“ ir J. Jenseno „romantiškai realistinė“ proza, kuri sudarė tarpinį žanrą tarp novelės ir esė[29].

Skandinavų naujoji proza buvo daug kuo artima Vaižganto visuomeninei ir estetinei nuostatai. Ir nors nėra dokumentinio pamato kalbėti apie Vaižganto „Pragiedrulių“ ir skandinavų literatūros paraleles, sąšauka su kai kuriomis, ypač švedų prozos tendencijomis gana akivaizdi[30]. Tai ne tiek įtaka, kiek tos pat epochos visuomeninės minties ir estetikos dėsningumų atošvaita.

Tolimame krašte J. Tumas įsigijo ir naujų bičiulių. Jam daug padėjo švedų žurnalistas B. Soederbergas, kuris „globote globojo visur rašydamas“, kad įsileistų J. Tumą į Lietuvą, padėjo susipažinti su kraštu (VR, XIX, 199). Švedijoje užsimezgė bičiulystė ir su V. Mykolaičiu-Putinu. Dvidešimt ketverių metų poetas ir dvigubai už jį vyresnis Vaižgantas ilgam išsaugojo šią draugystę. Ne

[29] *Неустроев В. П.* Литература скандинавских стран. (1870—1970). — М., 1980.

[30] Pvz., su J. Jenseno „Himerlando istorijomis“ (1910). Tai taip pat „paveikslai iš gyvenimo“, o Himerlandas — autoriaus gimtinė; valstiečiai rašytojui atrodo tikrieji pastovių žmogiškųjų vertybių nešiotojai; gyvena jie kryžkelėje tarp praeities nostalgijos ir būtinybės ieškoti naujų kelių. Žr. *Rossel Sv. H.* Skandinavische Literatur 1870—1970.— Stuttgart-Berlin-Mainz, 1973.

kartą Putinas kreipėsi į Vaižgantą, ypač spręsdamas skaudžią kunigo-poeto dilemą. Antai iš Kopenhagos Vaižgantas Putinui rašė: „Nepatiko tik antra frazė: „kaip gyvenimas stums, taip eisiu". Kad faktingai gyvenimas mus „stumia", tai aš esu giliai įsitikinęs. Ir vis dėlto protestuoju prieš tą gaivalinę pajėgą. Ir bent apsimesti norėčiau, jog mes patys gyvenimą stumiame. Tuo reikia tikėti, kitaip neteksime energijos. Aš Putinui nevelijau, kad taptų kunigu; jis tapo."[31] Vaižgantas vėliau didžiai vertins V. Mykolaitį-Putiną kaip literatūros mokslininką ir rašytoją, („Geriausiam Žmogui, Geriausiam Prieteliui, Geriausiam Profesoriui, Geriausiam Poetui",— rašys linkėdamas „geriausių 1930 metų")[32], o romaną „Altorių šešėly" vadino pirmąja europinio masto knyga. Tomis dienomis J. Tumas suartėjo ir su J. Savickiu, buvo pas jį nuvykęs į Kopenhagą, per jį gaudavo švedų, danų ir lietuvių periodiką.[33]

„Ilgais švedų mėnesiais" vėl susitelkęs literatūrai, Vaižgantas susidomėjo Vydūno kūryba. Rašytojo to meto užrašuose užtinkama išrašų iš „Amžinosios ugnies"[34]. Matyt, todėl gausu reminiscencijų bei citatų iš Vydūno ir „Pragiedruliuose". „Vydūnas — didelis rašytojas mūsų literatūroje, didelis būtų ir bet kurioje kitoje. Jam svarbos duoda ne tik talentas, dar ir mokslas",— rašė jis 1920 m., recenzuodamas „Tautos gyvatą"[35]. Vaižgantas sakėsi „visus jo veikalus skaitęs", bet neišdrįsęs recenzuoti, nes jautęs, kad rašyti apie Vydūną, tą „didelę kuriamąją pajėgą", reikia pasiruošimo[36]. Ir vėliau jis ne kartą gynė Vydūną nuo kritikos užpuolimų („būk Vydūnas ne lietuviškai gal-

[31] J. Tumo laiškas (1918.III.11) V. Mykolaičiui-Putinui.— LKLI BR, F 1—3680.

[32] Iš J. Tumo archyvo. Užrašų knygelė.— VVU BR, F 1, F 70, p. 111—8.

[33] J. Savickio laiškai J. Tumui.— VVU BR, F 1, F 396, l. 218, 219.

[34] Iš J. Tumo archyvo. Užrašų knygelė, p. 111—7.

[35] *Vaižgantas*. Vydūnas. Tautos gyvata. Filosofiški sociologiški aiškinimai.— Laisvė, 1920, gruodžio 22.

[36] Ten pat.

vojąs ir nieko lietuviška nepasakąs" — VR, XIII, 114), nors kartais ir pats pažvelgdavo ironiškai („Vakare skaitė V. Vydūnas apie Maž. Lietuvos nutautinimą,— rašė dienoraštyje 1929.XII.1.— Faktinės medžiagos kaip visados nedavė, paskaita — abrakadabra, mišinys ir senio plepalas. Baisiai nuobodu ir stebėtina, kuo jis jaunimą patraukia"[37]).

1918 m. gegužės mėn. J. Tumas per Vokietiją pasiekė Kauną ir, gana greit išsirūpinęs bažnytinės valdžios sutikimą, apsigyveno vėl Vilniuje (pradžioje Odminių g. Nr. 14 — dabar B. Dauguviečio g.; po to — Benediktinų g. Nr. 8, bt. 15 — dabar S. Žuko).[38] Pasiilgęs veiklos, J. Tumas su jam būdinga energija metėsi į įvykių sūkurį: dirbo buržuaziniame laikraštyje „Lietuvos aidas", vėliau „Nepriklausomoje Lietuvoje". Net asmeninę korespondenciją bei raštus bažnytinei valdžiai šiuo metu pasirašinėdavo: J. Tumas-laikraštininkas[39].

Istorinių įvykių greitis kaitino ekstraversišką J. Tumą. Kaip laikraštininkas, jis dalyvavo posėdžiuose, pasitarimuose, delegacijose, sukosi politiniuose kuluaruose, ypač 1918 metais, kai lietuvių buržuazinės partijos Vilniuje vaidino ar bent siekė vaidinti žymų vaidmenį.

Lietuvos politinė padėtis tebebuvo neaiški. Okupacinė kaizerio valdžia, norėdama kiek galima ilgiau išlaikyti kraštą savo rankose, ėmėsi įvairių politinių manevrų, siūlė Lietuvai „savarankiškumą", net karalių. Ir buržuazinių partijų lyderiai ėjo į kompromisus, pasisakė už ryšius su kaizerine Vokietija. Buržuazinė Lietuvos taryba irgi „pylė vandenį ant Vokietijos <...> malūno". Bet, norėdama sustiprinti savo pozicijas, be okupacinės valdžios žinios ta taryba paskelbė „Lietuvos nepriklausomybės aktą" (1918).

Būdamas Stokholme ir Vilniuje, J. Tumas palaikė Lietuvos tarybos veiklą. Tik kaizerinės Vokietijos atžvilgiu

---

[37] *Tumas J.* Atsitikusios pastabos (1929).— VVU BR, F 1, D 1179, p. 10.

[38] Tumas J. Įvairūs dokumentai (1864—1929).— VVU BR, F 1, F 129, p. 123, 131.

[39] Ten pat, p. 138.

jis kiek kritiškesnis, neigiamai vertino okupacinės valdžios kėslus. Dėl to, matyt, J. Tumas taip ilgai negavo leidimo grįžti į Lietuvą.

Nors Vilniuje gyvenimo sąlygos buvo labai komplikuotos — sugriauta ekonomika ir gyventojų „blogas ūpas",— bet pulsavo kultūros gyvenimas: veikė lietuvių gimnazija, iš Voronežo persikėlė Mokytojų institutas, kūrėsi J. Vaičkaus vadovaujamas teatras, funkcionavo draugijos („Ryto", „Saulės", „Blaivybės" ir kt.). Tų draugijų pakviestas, J. Tumas skaitė paskaitas apie „Europiečių kultūros mielumus", „Daug ko glūdi lietuvių būde". Įvyko Vilniuje ir Lietuvių mokslo draugijos visuotinis susirinkimas (1918.X.5), kuriame dalyvavo J. Basanavičius, J. Jablonskis, G. Landsbergis, P. Mašiotas, J. Vileišis, A. Janulaitis, J. Tumas ir kiti lietuvių kultūros veikėjai.

Po Bresto taikos (1918.III.3) į Lietuvą ėmė grįžti vis daugiau karo pabėgėlių. „Miela malonu matyti, kaip mūsų inteligentija nepaliaujamu upeliu teka atgal į Lietuvą tėvynę",— džiaugėsi J. Tumas[40]. Vilnius stačiai „patvino" pabėgėliais.

Vien per birželio-liepos mėnesius sugrįžo apie penki tūkstančiai žmonių. Daugelis iš jų buvo dalyvavę Vasario bei Spalio revoliucijose ir ne vienas tapo Tarybų valdžios skelbėju Lietuvoje.

Darbo žmonių kova už Tarybų valdžią stiprėjo. Ir ypač Vilniuje pagyvėjo revoliucinės nuotaikos. Aštuonioliktųjų metų gruodį Z. Angarietis pavadino „darbininkų kovos pavasariu". Tas „pavasaris" peraugo į socialistinę revoliuciją. Vilniuje sudaryta Lietuvos laikinoji revoliucinė darbininkų ir valstiečių vyriausybė (1918.XII.8). Okupantai, nepajėgdami kontroliuoti įvykių, iš Vilniaus pasitraukė, o lenkiškųjų kontrrevoliucionierių pastangos perimti valdžią į savo rankas revoliucinio darbo žmonių judėjimo irgi buvo sužlugdytos. Lietuva paskelbta Tarybų Socialistine Respublika (1918.XII.18). Į Vilnių atvyko (1919.I.7) V. Kapsukas.[41]

---

[40] *Tumas J.* Padėkime išeiviams amatininkams grįžti.— Lietuvos aidas, 1918, birželio 27.

[41] Lietuvos TSR istorija.— V. 1965, t. 3, p. 41—49.

Vaižgantas į revoliuciją žiūrėjo su nepasitikėjimu. „Vilnius neramus: bolševikai čia pat,— rašė straipsnyje „Nerimo laiko Ramioji naktis“[42]. Ir klausė: „Kas jie?“ J. Tumas pažino V. Kapsuką dar iš 1905 m. revoliucijos dienų. Tuomet, slapstydamasis nuo caro žandarų persekiojimų, V. Kapsukas kurį laiką gyveno pas J. Tumą Vadaktėliuose. Po 1905 m. revoliucijos jie buvo susitikę Vilniuje slaptame susirinkime (Kapsukas „kalbėjo, pasiruošęs, statistikos žinių prisirinkęs. Kalbėjo apie agrarijų nelygybę, bežemius ir didžiažemius. Ir visas įkvėptas balsas, visas karštis reiškė viena: nu, kaip jūs galite būti ramūs, jei taip sodžiuje nenormalu?“ — VR, IV, 235). O 1919 m. sausio mėn. J. Tumas kartu su Vilniaus lietuvių liberalinės inteligentijos delegacija kreipėsi į V. Kapsuką — Tarybinės vyriausybės vadovą. Kaip ir anksčiau, jie buvo priešingose idėjinėse pozicijose. J. Tumas, išreikšdamas lietuvių liberaliosios buržuazijos požiūrį, teiravosi, ar bus galima bendradarbiauti, prisidėti prie kultūros darbo, „nežiūrint <. . .> vidaus įsitikinimų, tačiau pripažįstant faktinę šio krašto padėtį“ (VR, IV, 236). Ir tokio darbo atsirado.

Tarybų valdžios kultūros programa pasižymėjo dideliais užmojais. Vilniuje susirūpinta atkurti Universitetą, steigti valstybinį Dailės muziejų, J. Jablonskis ir K. Būga pakviesti lietuvių kalbos žodyno redaktoriais, K. Binkis — į literatūros žurnalo „Liepsnos“ redakciją, K. Glinskiui pavesta organizuoti teatrą. Švietimo liaudies komisariate darbavosi V. Biržiška, A. Didžiulytė-Kazanavičienė, S. Matjošaitis-Esmaitis, Z. Žemaitis, J. Vabalas-Gudaitis, vertimų skyriuje — S. Kymantaitė-Čiurlionienė[43]. Švietimo komisariatui pasiūlius, Vaižgantas išvertė į lietuvių kalbą knygų pedagogikos klausimais: N. Krupskajos „Liaudies švietimas ir demokratija“, J. Kiršenšteinerio „Darbo mokykla“, K. Janžulės „Darbo pradas Europos mokyklose“. Išleisti

---

[42] Lietuvos aidas, 1918, gruodžio 28.

[43] *Vaitkevičius B.* Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918—1919 metais.— V., 1967, p. 558—561.

suspėta K. Janžulės knygą, kitos taip ir liko rankraščiuose[44].

1919 m. balandžio mėn. ponų Lenkijos kariuomenės legionai įsiveržė į Vilnių. Ir kitose Lietuvos vietose į kovą prieš Tarybų valdžią stojo susitelkusios kontrrevoliucinės jėgos. Vaižgantas tuo metu sunkiai sirgo. Pasveikęs apsisprendė pasilikti Vilniuje, redagavo buržuazinės krypties laikraštį „Nepriklausoma Lietuva". Lietuvių ir lenkų tarpusavio santykiai, lietuvių kultūrinio gyvenimo problemos Vilniuje, karo išvarginto krašto ekonominiai reikalai, politikos klausimai — tokios ano meto jo publicistikos temos. Palietė ir Tarybų valdžios laikotarpį, itin teigiamai vertindamas jos kultūros programą: „<...> mes iš bolševikų trumpu laiku buvome patyrę nemaža tiesiog neužmirštamų dalykų. Per $3\frac{1}{2}$ mėnesio jų viešpatavimo Vilniuje mes jau buvome beprirantą prie luomų ir padėjimų lygybės, prie tautybių ir tautų kalbos vertinimo <...>, prie nepaprastai ūmaus tautų literatūros ir dailės kėlimo"[45]. Įdomus J. Tumo straipsnis „Vincentas Mickevičius", kuriame nupieštas įspūdingas revoliucijos „ricieriaus" portretas[46]. Ir turbūt V. Kapsuką Vaižgantas turėjo galvoje, kurdamas dramą „Dvaras bolševikų pafrontėje": bolševikų vado Stuomos replikos primena minėtą straipsnį[47]. Vaižgantas žavėjosi V. Kapsuko sugebėjimu atsidėti tik idėjai („Temylėjo viena — savo idėją <...> Permirkęs socializmu..." — VR, IV, 234, 235), o V. Kapsukui imponavo Vaižgantas rašytojas, koloritinga asmenybė („...skaitau tamstos „Pragiedrulius",— sakęs jis). Pats autorius buvo šią knygą V. Kapsukui padovanojęs (VR, IV, 238). Ir vėliau, straipsniuose ne kartą „vanojęs" J. Tumą kaip „klerika-

[44] Rankraščiai saugomi VVU BR, F 1, F 288.

[45] Lenkų okupacija ir Lietuvos proletariatas.— Nepriklausoma Lietuva, 1919, gegužės 8; taip pat: VR, II, 14.

[46] Šį straipsnį J. Tumas rašė kaip nekrologą, pasklidus žiniai, kad V. Kapsukas miręs.— Ten pat, lapkričio 15, 19; taip pat: VR, IV, 232—239.

[47] *Tumas J.* Dramos ir beletristikos originalai.— VVU BR, F 1, E 299, p. 161—165. Kūrinio tėra atskiri fragmentai, rašyti 1919—1920 m. Rankraščio kitoje pusėje — „Pragiedrulių" tekstas.

lą", V. Kapsukas laiškuose iš Maskvos į Kauno pogrindį prašė atsiųsti ką nors iš naujų Vaižganto raštų[48].

Vaižgantas jautė V. Kapsukui daug sentimentų, pripažino revoliucijos idėjų didelį rezonansą („Rusijos bolševizmo obalsiai palietė, tiesa, visus. Visi, jučiomis ar nejučiomis, atsiradome bolševizmo įtakoje, jo žvaigždyne..." — VR, III, 25), vis dėlto nė kiek nepakeitė savo požiūrio į revoliuciją. Tais pat 1919 m. jis ikartu su savo vienminčiais Krengelio salėje pažymėjo vasario 16 akto metines, vakaro metu skaitė ištraukas iš „Pragiedrulių"[49]. O straipsniuose įrodinėjo, kad proletariato diktatūra, pripažinimas „vieno luomo viršenybės hegemonijos ant visų yra nedemokratingas sumanymas" (VR, I, 185). Pagaliau ir revoliucijos Lietuvoje, jo nuomone, visiškai nereikią: „Ką gi Lietuvoje revoliucija turi veikti? Versti jai čia nei buvo, nei bėra ką. Jokių „carų" čia nėra, <...> kapitalistų, fabrikų nėra" (VR, I, 6). J. Tumas tikėjo kad „gemančia" Lietuvos buržuazija galima tik pasigėrėti („Amatai, pramonė, fabrikacija; kaip tekantis naujas vanduo gaivina tų naudingųjų žmonių sielas"— VR, I, 108).

Vaižganto padėtis lenkų legionų užimtame Vilniuje vis labiau komplikavosi. Mat jis kaip ir anksčiau konfrontavo su prolenkiškai nusiteikusia dvasininkija, kuri įgijo didelę galią. Ginčai iš laikraščių puslapių 1920 m. persikėlė į teismų sales (Vilniaus miesto I apygardos ir Kurijos teismą). Konfliktas įsiliepsnojo dėl lietuvių kalbos vartojimo. Būta ir asmeniškumo, kai kurie kunigai nemėgo J. Tumo dėl karšto būdo, hiperbolizuotos reakcijos, net dėl to, kam nešioja civilinę eilutę, o ne sutaną[50]. O ir pats J. Tumas daugiau ieškojo kontaktų tik su lenkų mokslo bei kultūros žmonėmis. Kaip Lietuvių mokslo draugijos delegatas, jis dalyvavo Vilniaus universiteto iškilmėse ir išreiškė viltį, kad kultūra ir mokslas galės būti „atitraukėju nuo visų tų griausmų, kurių kondensuojasi visose to kraš-

[48] *Šniukas D.* Dviejų gyvenimų paralelės (Kapsukas ir Vaižgantas istorijos kryžkelėse).— Pergalė, 1968, Nr 12, p. 95.

[49] Pavasaris, 1933, Nr 9, p. 264.

[50] *Merkelis A.* Juozas Tumas-Vaižgantas.— K., 1934, p. 260.

to visuomenėse" (VR, I, 69). Dėl to J. Tumui net „kliuvo" nuo saviškių buržuazinių inteligentų (tokia „civilinė drąsa — chamizmas <...> esąs lenkų markėmis papirktas"— VR, I, 74). J. Tumas buvo įsitikinęs, kad norėta apskritai jį „nuo publicistikos pašalinti" (VR, I, 77), o bažnytinė vyresnybė atvirai pasiūliusi, kad atsidėtų jeigu ne kunigystei, tai bent grožinei kūrybai[51]. Nors J. Tumas tebetvirtino — „aš nesispirsiu; tik pavaduokite tame darbe, aš gausiu ir kitokio" (VR, I, 77),— bet publicistika jį stipriai tebetraukė.

Per pustrečių metų Vilniuje Vaižgantas parašė arti dviejų šimtų straipsnių, parengė pirmąsias publicistikos knygas. Jis turėjo visas savybes, kurių reikia publicistui: visuomeninį interesą, greitą reakciją, „civilinę drąsą" (kaip pats sakė, tai „nevyniojimas nieko į medvilnę"[52]). Publicistika J. Tumui buvo pilietinės pareigos daiktas: „Publicistika man lyg pareiginis laipsnis..."[53]. Nors ji kartais pasidarydavo „tikra kankynė", didžiausią Vaižganto raštų dalį iki 1920 m. sudarė būtent publicistika.

„Vaižganto raštų" serija, kurios pirmieji tomai taip pat parengti Vilniuje, irgi pradedama publicistika (I—IV t.). Tai buvo neįprasta lietuvių literatūrai. Rašytojų „Raštai" apimdavo tik grožinę kūrybą, nors į V. Kudirkos raštus įdėta ir publicistika. Mat į publicistiką žiūrėta kaip į žemesnės rūšies literatūrą. Pagaliau ir kitur — ypač rusų, lenkų leidiniuose — šie dalykai dažnai taip pat ėjo skyrium. Vaižgantas savo poziciją vėliau taip nusakė: „Literatūros mes tuo tarpu neskiriame nuo plunksnos žmonių, dažnai nenusimanydami, kur viena baigiasi, o kita prasideda. Į publicistikos rūbus gali būti įvilkta daug dailės ir dailiškai atpasakotas realusis dienos reikalas. Tai viena.

Antra, kad bet kuris raštas — tai kultūrinis kvėpavimas. Mes viską dirbamės naudai; menas palikti menui mums nesiseka; gal tai ir gerai, kai menas dar neesti pra-

---

[51] Ten pat.

[52] Iš J. Tumo archyvo. Įvairūs dokumentai (1864—1929).— VVU BR, F 1, F 129, p. 137.

[53] J. Tumo paskaitos. Moterys lietuvių literatūroje.— VVU BR, F 1, F 470, p. 21.

banga, o tikras reikalas."[54]. Tuo tarpu pirmasis „Vaižganto raštų" recenzentas A. Jakštas abejojo, ar „bėgantį gyvenimą atvaizduojančius rašinius" verta leisti atskiromis knygomis („Jie teturi vien istoriškos bei bibliografiškos reikšmės, kaipo žinių rinkinys aprašomajam laikotarpiui charakterizuoti"[55]). Recenzento nuomone, išliekamosios vertės turi tik ta publicistika, kuri kelia ir sprendžia visuomenės teorijas, rašyta iš anksto nustatytu planu ir viena tema. Tokių teorijų kaip tik ir trūksta rašytojo publicistikai.

Daug kas iš J. Tumo publicistikos, kuriai atiduota tiek energijos ir laiko, iš tikrųjų pasirodė tik „dienos reikalai", nugrimzdo „laiko upėn", „nuėjo vėjais". Praėjus kuriam laikui, tie straipsniai nebedomino nė paties autoriaus; paseno idėjos, kalbos lygis irgi nebe tas. Šiandien prarado reikšmę ir tie J. Tumo rašiniai, kur, politikos ūpo pagautas, jis reiškė lietuviškos buržuazijos klasinius interesus. Jie — tik nuo istorijos arenos nuėjusios buržuazijos ideologinis dokumentas. Tačiau J. Tumo publicistikoje yra ir tokių darbų, kurie iki šiol išlieka kaip epochos veidrodis, atspindintis prieštaringą karo ir revoliucijos metą.

J. Tumas ne tiek politikas, teorijų kūrėjas, kiek žurnalistas, palaikąs ar atsiliepiąs į „visuomenės ūpą". Antra vertus, jis ne „bepažiūris" žmogus, o jo publicistika — ne tik reagavimas į „dienos reikalus". Jis turėjo savą vertybinę orientaciją, kurios pamatas — tautos ir nacionalinės kultūros samprata. Ji ir padeda suvokti J. Tumo „blaškymosi" diapazoną ir jo „palaidų raštų" sistemą.

J. Tumo pažiūras į tautą formavo lietuvių nacionalinis judėjimas, iškėlęs valstietiją kaip tautos pagrindą. Jau pirmuose publicistikos straipsniuose jis skatino rūpintis kaimo švietimu, gynė lietuvių kalbos, knygos ir mokyklos teises. Vėliau tautos kultūra rašytojui atrodo daug sudėtingesnė, daugialypė dvasinių galių (meno, muzikos, tautodailės ir kt.) apraiška, pažymėta tam tikru moralinių

---

[54] Ten pat, p. 19.

[55] *Jakštas A.* Mūsų naujoji prozos literatūra (1904—1923).— K., 1923, p. 46.

savybių ženklu, nulemta nacionalinio charakterio. Tauta J. Tumui išlieka adekvati kaimui, vienalytė („ūkininkai" reiškia liaudį), socialiniu atžvilgiu nediferencijuota. Taip tauta suprantama ir 1917—1920 m. J. Tumo publicistikoje. Tiesa, atsiranda sąvoka „varguomenė". Bet ta visuomenės dalis, Vaižganto nuomone, nieko negalinti spręsti ir lemti, nes ji pati turinti remtis „liaudimi", t. y. „žemės ūkininkais" (VR, I, 181). Visuomenė ir tauta J. Tumui sinonimai, o „darbo žmonių" sąvoka buvo visai neaiški („mums rodos, visa Lietuva darbo žmonių kraštas"— VR, I, 183).

J. Tumo tautos koncepcijoje svarbi „laisvės" sąvoka, kuri taip pat atremta į buržuazinio liberalizmo teiginį, kad laisvei reikia pribręsti[56]. Net 1918 m. jis tebekėlė klausimą: „Laisvas tai laisvas <...> Ar visam kam nugalėti užteks pajėgų?" (VR, I, 39). Ėmęs sieti „laisvę" su „valstybingumu", J. Tumas iš Vydūno perima sąvoką „sau žmonės": „sau žmonės" esame ir galime turėti savo valstybę" (VR, I, 38). Ta prasme samprotaudamas apie tautą, J. Tumas užsimena apie kaimo ir dvaro skirtybes („Šiandieną bedugnė tarp Lietuvos dvaro ir sodžiaus jau kone nebeužpildoma <...> Dvarininkų išsigimimas šiandieną jau yra visiems žinomas faktas"— VR, II, 63—64).

Kiek kritiškiau pažvelgęs į tautą, J. Tumas kelia jai didesnius reikalavimus. Rašytojas pabrėžia, kad ir „savųjų" tarpe yra „didvyriai" ir „padlecai"; tautą reikia ugdyti, kad ji būtų verta entuziazmo. Pagaliau tauta verta savo vardo tik tada, kai turi istorinę atmintį, savo ateities projektą, savo kultūrą. O kultūra, rašytojo nuomone, negali būti paveldima, tik perduodama. Ir jeigu kuri karta tik pasyviai priimtų praeities tradicijas, tai ji pati būtų lyg ir istoriškai neegzistavusi, nieko nesukūrusi ir neturinti ką perduoti („Jokio vaisiaus ūmai, dirbtinai nesubrandinsi, iš šalies neįveiksi, kai viduje užuomazgos nėra"— VR, I, 166). Taip J. Tumas prieina prie išvados, būdingos visai buržuazinio liberalizmo ideologijai, kad tauta

[56] *Tumas J.* Rankraščių rinkinys.— VVU BR, F 1, F 58, p. 97—107.

yra lyg savotiška civilizacijos ir kultūros projekcija tam tikrame krašte, tam tikru laiku. Rašytojas tebeakcentuoja ir ankstesnę idėją — kultūra yra „tautinės vienybės" versmė.

Tautos sampratos pagrindinius principus J. Tumas išdėstė paskaitoje „Pilkojo gyvenimo diemenčiukai"[57]. Rašytojas akcentavo, kad kultūra ir suteikia prasmę tautos egzistencijai. Vertingai gyvena tik ta tauta, kuri išplėtojo savo kūrybines galias.

Vaižgantas pabrėžė ir individo vaidmenį; individualybė irgi rodo tautos brandumo laipsnį. Bet šioje koreliacijoje J. Tumui nusveria tauta. Individo vertė priklauso nuo ryšio su tauta. Žemo visuomenės sąmonės lygio žmogus nejaučia „įsipareigojimo" tautai (str. „Klaidingos tautinės sąžinės" — VR, II, 93—97). Tautinio nejautrumo priežastimi gali būti ir egoizmas, kuris apskritai aklas (str. „Vilniaus inteligentija „archaiologijos" ir etnografijos šviesoje" — VR, I, 120—123), net mada ar stačiai moralinis išsekimas (straipsniai apie lietuvių-lenkų santykius, lietuvių buržuazinę inteligentiją).

Tautai „įsipareigojusi" individualybė, Vaižganto nuomone, ne tik turi istorinę atmintį, saugoja tradicijas, kalbą, bet pasižymi ir sunkiai nusakomu vidiniu nusiteikimu: „...man toli gražu neaišku, kodėl aš dantimis ir nagais ginu šį drėgną kraštą, šią pilką padangę, šį džiovos lizdą, ir nė dykai neimu nei saulėto Krymo, nei Skandaujos uolynų" (VR, I, 208). Prisirišimas prie savo krašto Vaižgantui esminė visų tautų „būdo" savybė (tėvynė neturi daugiskaitos... ji mylima ne todėl, kad garbinga, kad didinga istorija, kilnūs žmonės... mylima ne dalimis, o visuma). Klaidingai suprasta „tautos didybė" J. Tumui išrodo taip pat pavojinga, kaip ir tautinis nejautrumas, o apie patriotizmą reikia kalbėti taip pat atsargiai, kaip ir apie savo dorybes. Net V. Pietaris jam atrodo „apoteozavo praeities lietuvius <...> nesimpatingai", nes kėlė juos dirbtinai žemindamas visus jų kaimynus, gudus ir „lenkus"[58].

[57] Ten pat, p. 125—142.

[58] J. Tumo paskaitos. Apie V. Krėvę-Mickevičių.— VVU BR, F 1, F 299, p. 153.

Tikra tautos meilė verčia kovoti su jos silpnybėmis. Rašytojas daugiau instinktyviai juto, kad nacionalizmas konservatyvus ir ugdo provincialų uždarumą.

Reportažų knyga „Aplink Baltiją" J. Tumas kvietė pažinti savo kaimynus. Tik bendravimas teikia abipusių kūrybinių paskatų (str. „Kultūra iš antrinių rankų" — VR, I, 167—172). Net kalbos ieško bendrų žodžių kultūros sąvokoms išreikšti (VR, I, 171). Bet kitų tautų kultūros vaidmens nereikia ir suabsoliutinti. Vaižgantui atrodė, kad senoji lietuvių kultūra esanti „apsikrėtusi dabartine modernine Europos kultūra", kad reikia „nulupinėti... europinę paviršutinę luobą" ir kelti aikštėn savitą pagrindą. Ir itin griežtai J. Tumas pasisakė prieš „kultūrinę ekspansiją" („Kultūra — ne imperialistinė..." — VR, II, 96).

Tas savitas kultūros pagrindas Vaižgantui ir yra „tautinis būdas" — nacionalinis charakteris. Jis kinta („Atminkime, žmonių savumai nėra pastovūs, nepalieka tie patys per visas kartas",— pabrėžė, perfrazuodamas Vydūną), bet nepasikeičia „iš pat šaknų"[59]. Nacionalinį charakterį sunku apibrėžti ir dažnai „mūsų poetizuota ne tai, kas yra, tik tai, kas turi būti; reikšta ne objektyvioji tiesa, tik subjektyvieji pamėgimai ir pasiilgimai"[60]. „Oi daug ko glūdi lietuvių būde,— rašė 1918 m. Stokholme,— ir toli gražu ne viskas taip yra, kaip mūsų akims pasirodo!"[61]

Vertinant Vaižganto nacionalinio charakterio sampratą, reikia pasakyti, kad rašytojas teisingai užčiuopė, jog žmonių psichologiją atitinka aplinka, pažinimo stilius. Akivaizdu ir tai, kad jis nepaisė socialinių priežasčių, kurios įneša savų korektyvų į kiekvienos tautos „būdą".

Į J. Tumo publicistiką žiūrėta tik kaip į laiko „barometrą", kaip į politinių įvykių atgarsį. Sugestionavo ir pati forma. Rašytojo straipsniai parašyti ne sąvokų kalba, o kiekvieno straipsnio impulsas — labai konkretus faktas ar

[59] J. Tumo paskaitos. Iš lietuvių karo metų psichikos.— VVU BR, F 1, F 470, p. 99.
[60] Ten pat, p. 97.
[61] *Tumas J.* Publicistika.— VVU BR, F 1, F 569, p. 137.

įvykis, palydėtas autoriaus apmąstymų, samprotavimų, apipintas emociniu komentaru, asociacijomis bei analogijomis. Tai ne schema ar brėžinys, o ištisas piešinys, toks pat savaimingas ir originalus kaip ir meno kūrinys. Tumas pateikia loginių argumentų, faktų, bet ypač pasikliauja ginčo logika, polemizuoja, spontaniškai išliedamas pyktį ar džiaugsmą. Emocionalumas, introspekcija, autoanalizė, susipindama su idėjų deklaravimu, ir lėmė J. Tumo publicistikos žanrinį savitumą. Pats rašytojas savo straipsnius vadino feljetonais (bet tai sąlygiškas pavadinimas). Juos galėtume vadinti reportažais (irgi sąlygiškai). J. Tumas viską paversdavo tik jam būdingu žanru, net nekrologą (str. „Vincentas Mickevičius") ir autobiografiją („Mano neramusis amželis"). Rašytojas savo publicistikoje negalėjo atsipalaiduoti nuo vaizdo, o grožinėje literatūroje neišvengė deduktyvinio mąstymo, dažnai pajungdamas vaizdą išankstinei idėjai. Todėl daugelis Tumo publicistinių straipsnių — tai „įspūdžiai", „atminimai" („Oi, kiek pragyventa!", „Oi, kiek ilgėtasi" — VR, I), vaizdeliai („Aš, tarnaitė ir kanarėlė" — VR, I), alegorijos („Gimdyvės troboje" — VR, I), lyrinės impresijos („Vėlių vakarą" — VR, I). Rašydamas apie politiką, apie kultūrą, J. Tumas rašo ir apie save, savo išgyvenimus. Todėl jo publicistika persunkta ne tik rašytojo pasaulėžiūra, bet ir emocijomis. Net straipsnių kalba tokia pat ekspresyvi, žodinga, vaizdi, kaip ir grožinių kūrinių. Ją rašytojas taisė, dailino, publicistiniai straipsniai irgi dažnai turi kelis variantus[62]. O publicistikos rankraščius Vaižgantas net labiau saugojo už grožinių kūrinių autografus, kurių antroje pusėje paprastai vėl rašydavo „reikalų raštus". Taip „išsibarstė" „Pragiedrulių" autografai. Jis buvo įsitikinęs, kad „feljetonas" „talentingai parašytas, niekuo nesiskiria nuo novelės, taigi literatūros"[63]. Ir, pavyzdžiui, J. Lindė-Dobilas labiau vertino Vaižgantą-publicistą („Dėl Draugo galiu atvirai pasisakyti, kad man atrodai daug geresnis ir talentingesnis kaip publicistas negu kaip kūrėjas <...> Gra-

[62] *Tumas J.* Publicistika.— VVU BR, F 1, F 569.
[63] *Tumas J.* Apie V. Kudirką.— VVU BR, F 1, F 299, p. 42.

žūs simboliai nelabai vyksta Draugui sukurti, bet pats pasirodai simboliškas, kai atvirai ir tiesiai kalbi“[64]).

Šių dviejų srautų — publicistikos ir beletristikos — sankryžoje yra ir „Pragiedruliai“, kurie tarsi pademonstravo visus galimus abiejų rašymo būdų derinius. Leisdamas knygą po knygos, Vaižgantas ieškojo leidėjo ir dar vienam rinkiniui. Jis norėjo išleisti „Vaizdų rinkinį“ (1919), kuris panašėtų į rusų leidžiamus „Собрание сочинений“[65].

Išlikęs rinkinio prospektas padeda suvokti ir knygos pobūdį, ir rašytojo pažiūrą į savo kūrinių struktūrą bei žanrą. Vaižgantas orientuojasi į atskirą vaizdą, jį labiausiai vertina, suteikdamas jam „autonomiją“, teisę į įvairius derinius su vaizdais net iš kitų kūrinių. Vaizdų „judėjimo trajektoriją“ lemia tema, kuri ir sujungia juos į ciklus. Kartą paskelbtas kūrinys nėra stabili visuma: rašytojas jį vėl „išmontuoja“ ir iš naujo vaizdus jungia į kitus ciklus ar net į „naujus“ kūrinius. Knygai „Vaizdų rinkinys“ Vaižgantas pateikia ciklą „Kelionė okeanu“ (iš knygos „Ten gera, kur mūsų nėra“), „Rimus ir Nerimus“ sudaro tik du vaizdai („Vienodumai“, „Skirtumai“), o epizodas apie Katrę — savarankiškas kūrinys — „Netikusi Katrė“, į atskirus vaizdus „išmontuota“ ir alegorija „Dėdė lapę nušovė“ („Žąsys grįžta“, „Lapino darbai“, „Dėdė lapę nušovė“), kurių bendra antraštė — „Žąsys ir lapės“. Iš ciklo „Svajonės apie Lietuvą“ dedami du vaizdai („Pavasaris vilioja“, „Ruduo pabaido“), o monologas „Paskutinį kartą“ taip suskirstytas: „Tyla“, „Senas kreita“, „Vargai ir džiaugsmai“. Po vieną vaizdą imama iš komedijos „Žemės ar moteries“ („Virdulys“) ir apsakymo „Antimilitarininkas“ („Sužeistuosius atvežė“). Ištisai siūloma spausdinti „Kaip Jonas su Petru kiaules ganė“, „Vapsva vabzdžių karalaitė“ ir „Vilniaus pilies pasaka“. Toks „Vaizdų rinkinys“, Vaižganto nuomone, tiktų „ne tik šiaip jau pasiskaityti, bet ypačiai mokyklose įvairiose klasėse

[64] J. Lindės-Dobilo laiškas (1932.III.28) J. Tumui.— VVU BR, F 1, F 385, l. 113.

[65] *Vaižgantas*. Vaizdų rinkinys. 1919.— VVU BR, F 1, D 673. Prospekte nurodoma ir knygos apimtis — 20—25 lankai.

skaityti“[66]. Siūlė Vaižgantas ir kitą, labiau chrestomatiją primenantį knygos variantą — „Pilkojo gyvenimo diementai“[67]. Prie sumanymo leisti „parinktus vaizdus“ Vaižgantas sugrįžo ir vėliau. Tokia vaizdų knyga — „Vaižganto gyvulėliai“ (1933). Tai ir buvo paskutinė rašytojo parengta knyga. Kai kurių „Vaizdo rinkinio“ struktūrinių principų Vaižgantas laikėsi ir komponuodamas „Pragiedrulius“, ypač antrąją knygą — „Vaduvų kraštą“.

Vaižganto literatūros kelyje „Pragiedruliai“ tapo esmine gaire; iki šio veikalo jis vis dėlto daugiau visuomenės veikėjas, publicistas, tik protarpiais, atitrūkęs nuo kitų darbų, ėmęsis „dailės veikalų“, o po „Pragiedrulių“ — kūrėjas, mokslininkas, nors ir labai stipriai jautęs visuomenės veiklos ir publicistikos potraukį, bet tik retkarčiais pasidavęs tai stichijai.

---

[66] Ten pat.

[67] Atrodo, kad minėtų knygų prospektus Vaižgantas įteikė 1919 m. Liaudies švietimo komisariatui.

XX. a. lietuvių prozoje tebuvo vienas kitas didesnės apimties kūrinys. Apysaka, ypač romanas — retenybė. Iki 1917 metų pasirodė tik penki stambesnio žanro kūriniai (V. Pietario „Algimantas“, Dobilo „Blūdas“, Lazdynų Pelėdos „Klaida“, J. Šeiniaus „Kuprelis“, K. Puidos „Žemės giesmė“). Todėl Vaižganto „Pragiedruliai“ iš karto atkreipė dėmesį. Autorius su jam būdinga autoironija sakė, kad, matyt, „Pragiedruliai“ savo didumu ir užimponavę visus: „jis didokas ir bent didumu jam nėra lygių. Kur ko daug, tai vis šio to gero gali rasti“[1]. Iš tikrųjų „Pragiedruliai“ išsiskyrė ano meto literatūroje kaip sudėtingos problematikos kūrinys. Jie atnešė Vaižgantui rašytojo šlovę, nes kaip ir jis pats sakė: „Iki 1916 m. <...> pasirodžiusios „vaizdelių“ brošiūrėlės nieko nelemia ir Vaižganto į Parnasą neįveda“ (VR, XIX, 88). Su „Pragiedruliais“ Vaižgantas atsistojo šalia įžymiausių savo meto prozininkų.

Kūrinio genezė

„Pragiedrulių“ pirmas tomas, kurį sudarė dvi dalys, išėjo 1918 m., o antras tomas — trečioji dalis — 1920 m.

Kas davė impulsą parašyti „Pragiedrulius“? To ne kartą teiravosi Vaižganto jo kūrybos tyrinėtojai („...tas klausimas reikalingas išaiškinti Tamstos dailiosios kūrybos psichologijai“[2]). Įvedus „Pragiedrulius“ į mokyklos programą, mokytojui Matui Grigoniui Vaižgantas aiškino: „Pirmieji mano norai buvo pasergėti ir sukaupti į vieną vietą lietuvių tautos „diemenčiukus“, kurių yra pilkame

[1] J. Tumo-Vaižganto laiškas (1926.X.28) P. Klimui ir B. Mėginaitei-Klimienei. (Laiškų nuorašai yra autorės asmeniniame archyve.)

[2] A. Merkelio laiškas (1931.VIII.8) J. Tumui.— VVU BR, F 1, F 385, l. 124.

jų gyvenime“[3]. Ta mintis varginusi jau nuo Dinaburgo laikų, o paskui atgijusi Mintaujoje, kur parašyti pirmieji „Aukštaičiuko atminimai“.

Tačiau nei tada, nei Vadaktėliuose ir Vilniuje, kai Vaižgantas „Viltyje“ bei „Vaivorykštėje“ skelbė vaizdelius, jo dar neturėta tikslo parašyti „vieną didelį kelių tomų kūrinį apie mūsų kovų dėl kultūros laikotarpį su vienu planu, ištisai visame kūrinyje veikiančiais personažais ir iš anksto apgalvota intriga“[4].

Kad rašo didžiulę apysaką, Vaižgantas pasisakė 1916 m., skelbdamas vaizdų ciklą „Svajonės apie Lietuvą“[5], taip pat „Burzdulį“[6]. Fragmentu iš didžiulės apysakos autorius vadino ir „Vilniaus pilies pasaką“, kuri į „Pragiedrulius“ vėliau nebuvo įtraukta[7].

„Pragiedruliai“, kaip kūrinio antraštė, pirmą kartą pasirodė 1916 m. rudenį, skelbiant vaizdų ciklą „Naujakuriai“. Šis ciklas jau turėjo antraštę — „Iš „Pragiedrulių“— didžiulės apysakos“[8]. Tuo tarpu „Lino darbų pasaka“ ir alegoriniai vaizdai „Ilga, smarki Žiema“, „Ūmas Pavasario polaidis“ skelbti 1917 m. be jokių nuorodų į „Pragiedrulius“, nors vėliau ir įėjo į šį veikalą.

Rašydamas kūrinį „gabalais“, Vaižgantas iš atskirų vaizdų norėjo „supinti epopėją“, kaip Prūsų epopėją pynė K. Donelaitis[9]. Peterburge rašytojas jau turėjęs ir veikalo planą: nuo tolimų laikų (matyt, „Alaušo varpo“, „Vilniaus

---

[3] J. Tumo laiškas (1924.XII.26) M. Grigoniui.— VVU BR, F 1, F 562, l. 8.

[4] *Venclova A.* Keli Vaižganto charakterio ir kūrybos bruožai.— Švietimo darbas, 1929, Nr 9, p. 806.

[5] *Tumas-Vaižgantas J.* Svajonės apie Lietuvą. Iš didžiulės apysakos.— Vadas, 1916, kovo 15, balandžio 10, gegužės 27, birželio 3, 10, 17, 24.

[6] *Tumas-Vaižgantas J.* Burzdulis / Iš didžiulės apysakos.— Ten pat, 1916, liepos 27, rugpjūčio 4, 11, 18, 25, rugsėjo 2, 9.

[7] *Tumas-Vaižgantas J.* Visų maloniausias atnašas. Vilniaus pilies pasaka. / Iš didžiulės apysakos.— Ten pat, liepos 20. „Visų maloniausias atnašas“ — irgi turėjo būti vaizdų ciklas.

[8] Rygos garsas, 1916, rugpjūčio 22, 25, 29, rugsėjo 2, spalio 6, 9, 13, 16, 20, 23, 27, 30; Vadas, 1916, sausio 10, 17, 20, 31.

[9] J. Tumo laiškas (1921.IV.30) M. Grigoniui.— VVU BR, F 1, F 562, l. 7.

pilies pasakos", „Kvailių ašarų", „Burzdulio") pereiti prie nacionalinio judėjimo laikotarpio („Žodis", „Naujakuriai" ir kt.)[10]. Vaižgantas, be abejo, kūrė lietuvišką epą, kaip sakė L. Gira, „grandiozinį Lietuvos sunkiausio vargo, priespaudos ir jos atbudimo kovos paveikslą"[11].

Stokholme „Pragiedrulių" sumanymas vėl keitėsi. „Pragiedruliai" vėl „buvo visai kitas dalykas, neg buvau seniau, ypač Petrapilyje, užsimojęs",— aiškino autorius A. Venclovai.[12] Rašydamas naujus epizodus, rašytojas orientavosi ir į klausytojus, stengėsi palaikyti jų dėmesį: sustiprėjo fabula („Sietynietis", „Menkininkai", „Zapadninkų audros"), plačiau paliesta jaunimo ir meilės tema („Sietuva", „Viesulas"). Aplinka buvo palanki vaizduojamųjų dalykų idealizavimui, atitiko autoriaus vidinę būseną: „Keturi mėnesiai gyvenimo savo paties atminimų ir svajonių susidarytame pasaulyje" (VR, I, 26). Kūrinio rašymas Vaižgantui tapo tarsi „tautiniu čiučiuliu — miegeliu, lyg apsiblausimu tautodaile"[13].

Antra vertus, visuomeninė situacija neleido autoriui užmiršti ir politikos dalykų, į kūrinio vaizdus įsiterpė ano meto Vaižganto publicistikos mintys, akcentuojama tautos likimo tema. Sunku nuspėti, kokį užmojį būtų įgijusi politinė tema, jei Vaižgantas Stokholme būtų rašęs „Pragiedrulius" ir toliau, visus septynis mėnesius. Viena aišku, rašytojui atrodė, kad „istorijos tikrenybių" kūrinyje esą per maža. Todėl, leisdamas pirmąją „Pragiedrulių" knygą, autorius siūlė papildomai pasiskaityti jo publicistikos knygelę „Lietuvių tautos valia sudaryti valstybę"[14], į antrąją „Pragiedrulių" knygą įterpė publicistinį straipsnį „Troškų—neužtrokšiu", parašytą Stokholme.

„Pragiedrulių" koncepcija galutinai išsikristalizavo sugrįžus į Vilnių, „montuojant" atskirus „gabalus" ir iš jų sudarinėjant knygas. Ši koncepcija ir veikalo visuomeninis estetinis projektas glaustai išdėstytas alegorijoje „Ilga,

---

[10] *Gira L.* Juozas Tumas-Vaižgantas.— VR, I, 17.

[11] Ten pat.

[12] *Venclova A.* Min. str., p. 807.

[13] Lietuvių balsas, 1917, gruodžio 23.

[14] Šios knygelės Vaižgantas neišleido.

smarki Žiema" ir „Ūmas Pavasario polaidis" ir publicistiniame monologe „Trošku — neužtrokšiu". Skaitytojui paaiškinama pagrindinių veikėjų idėjinė programa, kuri palyginti „siaurutė"; „tautiškai apsispręsti arba, kaip anais laikais buvo sakoma — susiprasti"[15]. Šią programą vykdę tiek dvasiškiai, tiek ir pasaulietinė inteligentija, nors socialiniai uždaviniai abiejų „gurguolių" buvę visai skirtingi. Autorius sakosi socialiniais klausimais nesidomįs, nes jam rūpi kiti dalykai: kaip „troško" Rusijoje įvairios tautos, kaip „troško" ir pati rusų tauta („<...> troško daugybė ir pačių rusų, kuriems jei ne tautinis, tai kitas kuris darbas gresiamas, kurie nuo daug ko kita draudžiami" — p. 16). „Trošku", anot Vaižganto, buvo visame pasaulyje, kad jis nė „piršto nepakrutino, idant daugiau jam būtų dvasinių vertybių. Jam negaili nei kraujo, nei milijonų gyvybių kloti, bet tik laimėjus rinkų ir prekių. Visame pasaulyje dūksta ir šėlsta vieno kapitalo audros" (p. 17). Užsimojęs tyrinėti epochos sąmonę, tačiau atsisakęs socialinių problemų, o konkrečiuose vaizduose apsiribojęs tik kultūros ir lietuvių nacionaliniais reikalais (pasaulio problemos paliko už veikalo ribų), Vaižgantas gerokai susiaurino kūrinio problematiką, kiek vienpusiškai tegalėjo nušviesti ir pačią epochą.

Veikalo ideologinę projekciją nusakė „Pragiedrulių" paantraštė — „Vaizdai kovos dėl kultūros". O kultūros sampratą autorius glaustai taip pat išdėstė skyriuose „Trošku — neužtrokšiu" ir „Saulėgrąžos". Ji kiek skiriasi nuo publicistiniuose straipsniuose, o ypač „Aukštaičių vaizdeliuose" išreikšto Vaižganto požiūrio į kultūrą. „Pragiedruliuose" dabartis yra „raktas į praeitį, praeitis raktas ateities problemai išspręsti" (p. 50). Autorius atsisakė romantiško požiūrio į praeities tradicijas ir kultūrą („...veltui liejama ašaros tų, kurie gedi senovinės lietuvių kultūros ar verkia jai žuvus" — p. 50) ir pripažino, kad daug kas nuėjo ir, deja, dar nueis į praeitį, nes gyvenimas neišvengia-

[15] *Vaižgantas.* Pragiedruliai. / Vaizdai kovos dėl kultūros. V., 1920. Kn. II, III d. Vaduvų kraštas, p. 6. (Toliau cituojama iš šio leidinio, tekste nurodomas tik puslapis.)

mai keičiasi ir keisis. Tad ir senąją kultūrą daug kur pakeitė nauji kultūros sluoksniai. Svarbu išlaikyti saikas, išsaugoti „vidaus dvasią“, kuria domėjosi ir M. K. Čiurlionis (p. 51).

Vaižgantas skatina ieškoti ir naujų tautos kultūros kėlimo kelių, kurie jam pačiam vienaip atrodė „iš vikariato ar net iš savo parapijos: ir vėl visai kitaip, plačiau ją gyvą pažinus“ (p. 50).

Publicistiškai išdėstęs „Pragiedrulių“ programą, autorius atvirai pasisako, kokio pageidauja skaitytojo. Jis nori surasti bendramintį, kviečia į atvirą, net familiarų pašnekesį: „Je, šešėliai tepareiškia šviesą. Ir mes, ano laiko žmonės, juoba mokėjome pasidžiaugti savo vos tik Pragiedruliais, neg dabar mokama džiaugtis jau beauštančia Saule <...> Tai atmindami ir dabar tebečepsime pasigėrėjimu. Tai ir jūs pasidomaukite; duokitės nors lūpas patepami“[16].

Šiaip visada tolerantiškas, mokėjęs išklausyti visokių nuomonių, „pragiedrulių“ atžvilgiu Vaižgantas nekritiškas („... tik paskutinis neišmanėlis ar žmogus tiesiog blogų norų tegali papeikti Pragiedrulius už jų negana vykusią politiką, už jų nestatumą, kompromisus, svyravimą ir kitką tokį. <...> Darėme, ką galėjome, ką reikiant numanėme daryti. Tuo vienu darbu visiems amžiams neįtiksi. Kam gi dabartiniai beūsiai mūsų kritikai pavėlavo gimti? Gal gimę mūsų laikais būtų geriau padarę...“ — p. 11). Autorius neslepia, kad „pragiedrulių“ programa — tai ir jo paties visuomeninės veiklos programa, kad ir jis pats — vienas iš „pragiedrulių“ („... Ak, kad galėčiau dabar aš ir kiti Pragiedruliai atvirai bent patyrinėti... savo kraštą“ — p. 18).

Ieškodamas skaitytojo bendraminčio, Vaižgantas norėjo padėti jam suvokti ir kūrinio ideologiją, ir suprasti kitus jo ryšius su realybe. Skaitytojui viename iš „priedų“ aiškinama: „Vaizdais kovos dėl kultūros“ lietuvių rašytojas duoda daugiau dailės įspūdžių, neg sausų istorijos tik-

---

[16] *Vaižgantas*. Pragiedruliai. Vaizdai kovos dėl kultūros.— V., 1918, kn. 1, d. 1, p. 18.

renybių, nors visa, kas čia paliečiama, yra faktai"[17]. Ir kitais atvejais jis pabrėžė, kad, rašydamas „Pragiedrulius", rašęs kroniką, Lietuvos „ne visos, tik jos dalies, jos provincijos, ar net šeimynos"[18], o faktai Vaižgantui — tai ir yra atsiminimai. Jų ypač daug „Pragiedruliuose". Jie visų pirma ir įtikina skaitytoją vaizduojamo gyvenimo tikrumu, įtraukia jį į kūrinio pasaulį, sukuria tokią atmosferą, kuri skatina pasitikėti autoriumi. „Pragiedruliai" turi didelės sugestijos, nors gyvenimo paveikslas nepilnas, perteiktas gana vienašališkai. Į kūrinio meninį audinį įpintos rašytojo biografijos detalės, „tikri atsitikimai" iš jo visuomeninės veiklos, sutiktų žmonių „fotografijos", autentiškos gamtovaizdžio realijos (Svėdasų, Mosėdžio, Micaičių, Laižuvos) padėjo Vaižgantui sukurti tikrovės iliuziją. „Mano raštų tipai, vietų vardai, aprašymai ir padavimai <...> nepramanyti, — sakydavo Vaižgantas. — <...> ag visa tai ką rašau yra buvę detaliuose; tai galima patikrinti ir dar įdomiau aprašyti" (VR, VI, 115—116).

Kūrinio susitikimas su tikrove, žinoma, tėra vienas iš jo vertės kriterijų. O kartais gyvenimiškos realybės dėsniai estetinei realybei ir visai negalioja. Bet, pabrėždamas objektyvų kūrinio pamatą, akcentuodamas ryšį su tikrove, Vaižgantas ir skaitytoją orientavo lyginti, eiti nuo literatūros prie gyvenimo, nuo tikrovės prie meninio jos pavaizdavimo. Tokia koreliacija praplečia kūrinio ribas, padidina jo erdvę, suteikia kūriniui socialinį skambesį net ir tuo atveju, kai pats autorius socialinių problemų neliečia[19]. „Pragiedrulių" semantinė erdvė daug platesnė už rašytojo idėjinio estetinio projekto ribas.

Faktų „tikrumas" „Pragiedruliuose" visai nereiškia, kad jie adekvatūs realybei. Šių dviejų sferų — meninės ir gyvenimiškosios — verifikacijai negali padėti nė mėgstamas Vaižganto posakis, „kad jis nieko nesąs sukūręs", tik aprašęs („Ag, visa tai, ką rašau, yra buvę detaliuose; tai

[17] Ten pat, p. 4.

[18] Iš Vaižganto atsiminimų.— *Mūsų senovė*, 1921, t. 1, kn. 2, p. 11.

[19] Objektyviojo ir subjektyviojo prado sąveikos svarbą kūrinyje akcentuoja M. Poliakovas. Žr. *Поляков М.* Вопросы поэтики и художественной семантики. — М., 1978.

galima patikrinti ir dar įdomiau aprašyti" — VRR, II, 403). Žmogui, juoba, rašytojui, būdinga tapatinti savo pasaulio modelį su realaus pasaulio modeliu (ir Dikensas buvo įsitikinęs, kad jo sukurtas pasaulis tikrai egzistuoja). „Pragiedruliuose", kaip apskritai literatūroje, tikrovės medžiaga transformuota, įvertinta iš tam tikrų idėjinių bei estetinių pozicijų. Tai nauja tikrovė, kur autorius nužymi veikėjų „trajektorijas" ir vaizduojamo gyvenimo uždavinius.

„Pragiedruliuose" vaizduojamo gyvenimo „taisykles" skaitytojas jau pajunta iš autoriaus pridėtų schemų. Aišku, kad Vaižganto idealizuojami „pragiedruliai" — Dominninkas Gintautas („pažangus tautininkas, gydytojas"), Marytė Šešiavilkiotė („lietuvių seselė"), Rimutis Vizgirda („pažangus tautininkas, kuningas"), Aleksys Taučius („tautininkas, diementininkas"), Jokūbas Niaura („demokratas, svieto lygintojas") ir kt.,— eis tuo pačiu „kovos dėl kultūros keliu".

Prieštaringesni veikėjai — „dora nedorėlė" Ona Knistautaitė, „nelaimingas alkoholikas" Augustinas Virbalas ir kt.— svyruos „į gerą ir į piktą". Labiau objektyvizuoti personažai — Darata Vidmantaitė („normalus, ne partijos žmogus"), Benediktas Šešiavilkis („protas-naujiena"), Šešiavilkių Napalys („nepilno mokslo, dailininko krypsnio"), Algirdas Sviestavičius („atvirtėlis, bajoras nusibaigėlis") — priklauso ir nuo kūrinio fabulos. Pagaliau autoriaus kritikuojami veikėjai — Ansas Vidmantas („negeras karšintojas"), Melchoras Viadorelis („nedorėlis"), Semionas Andrejevas („paprikininkas"), Lifon („lietuvių įdavikas"), Mitrofanas Stepanovičius Aggiejevas („siaurakaktis drąsuolis"), — paaiškina, kodėl „Pragiedruliams" reikia kovoti prieš žiaurumą, išdavystę, sauvaliavimą, kodėl tokie svarbūs žmogui moraliniai principai.

Schemose — 72 veikėjai (po lygiai pirmame ir antrame tome). Be to dalyvauja „policistai, kratikai, miestelio jaunimas, pašvenčių jaunimas, talka, žydai, menkininkai, šeimynos" (I tome) ir „susibaudėliai, sodžiaus luomai, sodžiaus inteligentų kartos, sodžiaus vaikai — makanikai" (II

tome). Veikėjais parodomi ir „Vaduvų krašto“ „milžinai“: Alaušo varpas — „tautos skenduolis“, Valiulis — „tautos vaidila“, Juodžius — „gamtos dievybė“. Vadinasi, „Pragiedrulių“ meninis pasaulis ne tik erdvus, jis ir „kitoniškas“, sukurtas ne tik realizmo priemonėmis. Todėl kai kuriuos Vaižganto pasisakymus apie „Pragiedrulius“ irgi reikia suprasti tik kaip deklaraciją („rašydamas šį raštą, neturėjau galvoje jokių platybių nei siaurybių, neturėjau prieš akis nei pačių skaitytojų, nei noro juos paveikti“[20]).

„Pragiedrulių“ „platybė“ akivaizdi ir apimties požiūriu (virš 800 p.). Orientuotis tokioje „platybėje“ padeda kūrinio konstrukcinė schema. Vaižgantas mėgo ciklus. Pirmojo tomo pirmą dalį jis sudarė iš šešių ciklų, kurių kiekvienas turi po tris vaizdus (tik „Maskolėdros“ — vienas vaizdas; du vaizdai apie Vizgirdą buvo likę Voroneže, ir rašytojas tikėjosi juos atrasti). Visa ši dalis parašyta Peterburge. Pirmojo tomo antroji dalis turi penkis ciklus, o kiekvienas ciklas po tris vaizdus. Visi šios dalies vaizdai (išskyrus „Lino darbų pasaką“) sukurti Stokholme. Rašytojo užrašuose minimi dar epizodai — „Teatras Sakalynėje“, „Gustis artistas“ ir kt.,— kurių gal nebesuspėjo parašyti, o gal jie „įstrigo“ Berlyno stotyje, grįžtant iš Švedijos[21]. Gal todėl pirmame tome visai nepasirodo schemoje paminėti veikėjai (Karolienė, „darbo ir maldos moteris“, „Galva“, „anstolio raštinės vedėjas ir padėjėjas“, „Skirgaila“,— „vaikingas, storaliemenis“).

„Pragiedrulių“ trečioji dalis pradedama alegorija „Alaušo varpas“, po jos „ėjo“ skyriai „Trošku — neužtrokšiu“ ir „Saulėgrąžos“. Likusius tris skyrius sudarė vaizdų ciklai: „Valiulio kalnelis“ („Saulius“, „Bičiuoliai“), „Juodžiaus kelmas“ („Burzdulis“, „Tūtinai), „Prieš pat audrą“ („Kultūringoje srityje“, „Teisėtumo srityje“). Iš pirmųjų dviejų knygų „Vaduvų krašte“ tepasirodė tik keli veikėjai (Vizgirda, Marytė Šešiavilkiotė ir Mendelis, veikiantis slapyvardžiu Žaltvykstis). Ši knyga „sumontuota“ iš

---

[20] Iš J. Tumo-Vaižganto laiškų (1926.X.28) P. Klimui ir B. Mėginaitei-Klimienei.

[21] *Tumas J.* Publicistika.— VVU BR, F 1, F 569, p. 205.

įvairiu laiku parašytų „gabalų". Vilniuje parašyti tik du ciklai — „Saulėgrąžos" ir „Tūtinai — Penkialapiai"[22].

Kuo skiriasi Vilniuje išleisti „Pragiedruliai" ir ankstesnis, ypač Peterburgo metų sumanymas? Be abejo, kad nauja visuomeninė situacija koregavo Vaižganto ankstesnę koncepciją (tiesa, apie ją težinoma iš Liudo Giros komentarų), prisidėjo ir atsitiktinumai (dingo rankraščiai, sugrįžęs į Vilnių, „nieku būdu... gauti negalėjo" kai kuriuose laikraščiuose skelbtų „gabalų", „reikėjo tad rašyti nauji vaizdai", o ankstesnius dalykus „palikti tolimesniems tomams"[23]). Todėl į „Pragiedrulių" pirmą tomą sudėti vaizdai, kurie pagal Peterburgo laikų sumanymą turėjo eiti vėliau („Vaduvų kraštas" turėjo būti užuomazga"[24]).

A. Jakštas, pirmas „Pragiedrulių" recenzentas, pavadino kūrinį „tikra mūsų literatūros pažiba", pagrįstai lygino su V. Reimonto „Kaimiečiais", kuris savo trilogiją vadino „istoriniu montažu". Recenzentas iškėlė ir svarbiausią „Pragiedrulių" kompozicijos principą: „idėja riša juos (vaizdus — *A. V.*) vienybėn, lyg saulė planetas, sukdina juos aplink save sudarydama iš tos vaizdų galerijos dideliai įdomią apysaką..."[25] O „Vaduvų kraštas", recenzento nuomone, neturi nieko bendro su „Pragiedrulių" pirmąja knyga. „Tik skaitant,— aiškino A. Jakštas,— kiekvienam patariam neieškoti tarp tų dviejų knygų sąryšio, nes čia, kad ir vienu vardu, bet ne ta pati apysaka"[26]. Antrai knygai jis pareiškė ir daugiau priekaištų: per daug publicistikos, silpnokai nupiešti „mistiški asmenys" (Valiulis, Juodžius), ne vietoje „Alaušo varpas". Recenzentas linkėjo autoriui, kad kuo greičiau, „pabaigęs tą savo visų didžiausią veikalą", imtų rengti antrą jo laidą, užpildytų

---

[22] *Vaižgantas.* Saulėgrąžos (Iš „Pragiedrulių" 3-sios dalies).— Nepriklausoma Lietuva, 1919, liepos 26, 27. Tūtinai-Penkialapiai (Iš „Pragiedrulių" 3-sios dalies).— Ten pat, 1919, rugpjūčio 13, 15, 17—20.

[23] *Gira L.* Min. str., p. 18—19.

[24] J. Tumo laiškas (1924.XII.26) M. Grigoniui.— VVU BR, F 1, F 562, l. 8.

[25] *Jakštas Ad.* Vaižganto „Pragiedruliai".— Draugija, 1919, Nr 4—6, p. 264.

[26] Ten pat, 1920, Nr 5—6, p. 225.

praleistus skyrius, „patobulintų pačią fabulą“, sutrumpintų visas „otsiebiatinas“, įvestų daugiau dialogų („Reiktų veikiantiems asmenims leisti daugiau kalbėti, o pačiam autoriui kuo mažiausiai. Nes autorius, kad ir gražiausiai mokėtų pasakoti, galop nusibosta, jei per visą knygą beveik pats vienas kalba“[27]).

Faustui Kiršai „Pragiedruliai“ atrodė per daug aptraukti „politikavimo dūmais“, priimtini tik „laikinai“. „Išplaukiant į tyrojo meno jūrą,— rašė recenzentas,— jų ne tai, kad nenori pasiimti, bet nori smarkiai „apkarpyti“[28]. Aštriai apie „Pragiedrulių“ kalbą atsiliepė S. Dabušis. „Šių dienų mūsų literatūros kalbos pažangą Tumas taip pat seka, tik pačios kalbos nemoka ir turbūt neišmoks“,— teigė kritikas[29]. „Pragiedruliuose“ esama „galybės klaidų“. Kituose straipsniuose priekaištavo, kad „maža laiko teturime dėl galybės darbų dirstelėti rašydami į gramatikas, rašybos vadovėlius, į vieną kitą žodynėlį“[30]. O pats Vaižgantas rašė: „Grupė žmonių, pasiryžusi išnaikinti mūsų literatūroje diletantus, sakosi, ir mano „Pragiedrulius“ praleisią per „tokią“ kritiką; dėl to, girdi, aš esąs tiek susirūpinęs kritikos būdu“[31].

„Pragiedrulių“ pasirodymas tapo ne tik žymiu įvykiu, bet ir diskusijų objektu. Veikalą skaitė, kritikavo, recenzavo. Ginti kūrinio kalbos nuo „virškritiko“ stojo K. Būga („Keistavardis kritikas „Du dobilai, penki lapai“ po visą mėnesį trukusių Vaižganto „Pragiedrulių“ kalbos studijų paskelbė jųjų rezultatus Lietuvos visuomenės žiniai. <...> Kritikui šiuo kartu terūpėta vienos kalbos klaidos, kurių „Pragiedruliuose“ ir primeškeriota devynios galybės. <...> Kalbos klaidų skaičiun pakliūta pasirodo ir

[27] Ten pat, p. 226.

[28] *Kirša F.* Vaižgantas — kun. Juozas Tumas.— Lietuva, 1920, gruodžio 24.

[29] *Dabušis S.* Vaižganto „Pragiedruliai“. Kultūros kovos vaizdai.— Lietuva, 1919, birželio 27.

[30] *Du dobilai penki lapai [Dabušis S.].* Vaižgantas. „Pragiedruliai“. Vaizdai kovos dėl kultūros.— Švietimo darbas, 1920, Nr 8—9, p. 76.

[31] *Vaižgantas.* „Skaitymai“, mėnesinis literatūros žurnalas.— Laisvė, 1921, vasario 11.

ne klaidų"[32]). K. Būga pabrėžė, kad Vaižgantas kaip tik „daro mūsų rašomąją kalbą žodingesnę ir įvairesnę. <...> Rašomosios kalbos žodingumo susinimas nepridės jai grožio ir tikslumo"[33].

Plačią „Pragiedrulių" recenziją „Skaitymų" žurnale paskelbė kritikas V. Bičiūnas. Pažymėjęs, kad gyvenimas padarė Vaižgantą „devynių amatų žmogumi", kritikas iškelia literatūrinio „amato" vertę ir „Pragiedrulių" reikšmę. Tiesa, veikalas jam besąs „mišinys" temų, faktų, vaizdų, nes „nepajėgė savęs suvaldyti pilnas energijos ir kuriamosios gyvatos autorius".[34]

Vaižgantą labiau paveikė ne kritikos komplimentai, o priekaištai. Apžvelgdamas 1920 m. literatūrą apie „Vaduvų kraštą", jis pats rašė, kad kūrinys „nei forma, nei turiniu mums nieko naujo nepasakė, nes <...> siužetas praeities laikų arba nykstančių tipų" (VR, IV, 80). O 1921 m. laiške M. Grigoniui irgi aiškino: „Techniškai — „Pragiedruliai" nevykę, epizodiškai jie ko nors teverti. Klydau manydamas, kad epopėją galima nupinti iš atskirų vaizdų. <...> Ir imu abejoti, ar nereikia viskas, ypač 3 tomas, radikaliai perredaguoti."[35].

Vaižgantas pradėjo rengti naują „Pragiedrulių" leidimą. Mažiausiai keitė pirmąsias dvi dalis. Joms abiems davė bendrą pavadinimą — „Gondingos kraštas" — ir išleido 1923 ir 1925 m. Rašytojas tik kiek paredagavo stilių, atsisakė „patarimų" ir prierašų. Nesuradęs dingusių rankraščių, Vaižgantas taip ir paliko neužpildytas pirmojo leidimo spragas.

„Vaduvų krašto" perdirbimas užtruko keletą metų. M. Grigoniui Vaižgantas sakėsi, kad jeigu jis būtų aprūpin-

---

[32] *Būga K.* Kalbos mažmožiai. Dėl Vaižganto „Pragiedrulių" kalbos kritikos.— Švietimo darbas, 1920, Nr 12, p. 43.

[33] Ten pat, p. 44.

[34] *Bičiūnas V.* Vaižganto „Pragiedruliai".— Skaitymai, 1922, kn. 18, p. 144—145.

[35] J. Tumo laiškas (1921.IV.30) M. Grigoniui.— VVU BR, F 1, F 562, l. 7.

tas materialiai, tai atsidėtų tik „Pragiedruliams“: „pirmon galvon visas trejas knygas perkratyčiau ir padaryčiau čielybę...“[36]. „Vaduvų kraštą“ Vaižgantas taisė pribėgomis, atitrūkęs nuo kitų darbų. Rašytojas kiek per daug paisė kritikos priekaištų (kad „grynajai“ literatūrai kenkianti publicistika ir kt.). Kai kitose literatūrose pasigirsdavo net balsų, jog vienintelis perspektyvus kelias romanui — reportažas, jog išnyks riba tarp tikrai gerų romanų ir gerų dokumentikos darbų, ano meto lietuvių literatūros kritika skeptiškai žiūrėjo ne tik į „istorines gadynes“ literatūroje, bet ir apskritai į dokumentiką bei žurnalizmą beletristikoje. Vaižgantas antrame „Vaduvų krašto“ leidime, matyt, todėl atsisakė pirmųjų knygos skyrių „Trošku-neužtrokšiu“, „Saulėgrąžos“ (tik vieną kitą epizodą „įmontuodamas“ į kitus skyrius),— sumažino ir kitą „publicistiką“. „Vaduvų kraštas“ įgijo daugiau vidinio vieningumo, kompoziciniais principais priartėjo prie „Gondingos krašto“ struktūros, bet prarado teminį visuomeninį užmojį.

„Vaduvų krašto“ vaizdus, kaip ir „Gondingos krašte“, Vaižgantas grupavo apie šeimas (Taučiai ir Niauros, Norvilai ir Iešmantai), labiau motyvavo „praeities tradiciją“ („Valiulio pasaka“, „Alijaušo pasakos“, „Alaušo varpas“). Štai pirmos (1920) ir antros (1926) „Vaduvų krašto“ redakcijų palyginimas.

I REDAKCIJA	II REDAKCIJA
Būdinamieji asmens	Vaduvų krašto schema
Alaušo varpas	Nukeltas į epilogą
Trošku — neužtrokšiu	Išimtas. Vienas epizodas apie Agejevą įjungtas į vaizdą „Tūtinai“
Saulėgrąžos	Išimtas. Kai kurios pastraipos pakartotos vaizde „Tūtinai“

[36] J. Tumo laiškas (1924.XII.26) M. Grigoniui.— VVU BR, F 1, F 562, l. 8.

Valiulio Kalnelis	Perkeltas į skyrių „Lietuvos žodis“, pavadintas „Valiulio pasaka“
Saulius	Suskirstytas į skyrius „Nečionių Iešmantai ir Norvilai“, „Valiulio pasaka“
Bičiuoliai	Pakartotas
Juodžiaus kelmas	Pakartotas
Burzdulis	Pakartotas
Tūtinai	a) Iškelta į pirmą skyrių „Denionių Taučiai ir Niauros“; b) dalis palikta skyriuje „Tūtinai“, „įjungiant Aggejevo istoriją (iš „Troškų — neužtrokšių“)
Prieš pat Aldrą	Tokio skyriaus nebėra
Kultūringoje srityje	Iškelta į skyrių „Denionių Taučiai ir Niauros“
Teisėtumo srityje	a) Iškelta į skyrių „Denionių Taučiai ir Niauros“; b) sudarytas atskiras skyrius „Alijaušo pasakos“. Epilogas „Alaušo varpas“.

„Vaduvų krašto“ antras leidimas pasirodė 1926 m., tais pat metais ketvirtą kartą išleistas „Gondingos kraštas“. Šis leidimas ir tapo mūsų literatūroje kanoniniu tekstu, jis pakartotas ir tarybiniais metais.

Žanro savitumas

„Pragiedrulių“ žanras kėlė ir tebekelia įvairiausių nuomonių. Viena iš priežasčių ir paties autoriaus duotas neįprastas žanrinis apibūdinimas — „V a i z d a i kovos dėl kultūros“ (išskirta cituojant) bei jo pasisakymai apie šį kūrinį („konglomeratas“, „vaizdų rinkinys“, „ne ištisinis kūrinys“, „techniškai“ nevykęs...). „Vaizdai“, kaip ir „paveikslai“, mūsų literatūroje neturėjo reputacijos, dar ir

šiandien kai kurių tyrinėtojų laikomi literatūros nebrandumo ženklu.

Tiesa, Vaižgantas pradžioje „Pragiedrulius“ vadino apysaka. Ano meto lietuvių literatūroje apysakomis buvo vadinami vos ne visi ilgesnio metražo kūriniai. Taip vadino Lazdynų Pelėda „Klaidą“, V. Pietaris „Algimantą“, I. Šeinius „Kuprelį“. Šiuos kūrinius į romano rangą vėliau pakėlė literatūros kritika. Ir tik Dobilas „Blūdą“ linko vadinti romanu. Vaižgantas tačiau su ironija rašė, kad „Blūdas“ tiek tėra romanas, kiek, sakysime, Dantės „Dieviškoji“ yra komedija“[1]. Matyt, rašytojai drovėjosi romano vardo ar bėgo nuo jo reikalavimų. Kad „Pragiedruliai“ ne romanas, jų autorius primygtinai pabrėždavo: „Aš visai ne romaną rašyti buvau sumanęs <...> Aš tebuvau pasiryžęs to duoti, ko tesiu iš savo pusės specialybės — atskirų, ne ankštai susirišančių vaizdų — miniatiūrų“ (P, I, 372). Romanui, anot Vaižganto, būtina meilės intriga (romanu vadiname „meilingą, būtent meilės pilną veikalą; tokį, kur didžioji sudėjimo dalis ar net visas apmatas — meilė ir iš jos kylą veiksmai; kur kiti, pašaliniai dalykai tevartojami ataudams, išdabinti, išvarsinti, išįvairinti, skaistumams ir šešėliams padidinti“[2]). O „tokios meilės „Pragiedruliuose“ irgi nėsą („Kam romano, kad ir taip įdomu? Kam lytinės meilės, kad Tėvynės meilė gaubė ano meto veikėjus, be jokio politikos krypsnių skirtumo...“ — P, I, 372). Tuo tarpu A. Jakštui atrodė, kad kūrinyje ir meilės, ir net „natūralizmo (à la Zola) ypač lytiškos meilės apsireiškimų piešime“ net per daug[3]. Tai, be abejo, kraštutinė, „druskiška“ nuomonė.

„Pragiedrulius“ galima vadinti romanu, taip juos vadino ir vadina ne vienas literatūros tyrinėtojas. Ir ypač tais atvejais, kai akcentuojami tokie veikalo konstrukcijos bruožai, kaip metražas, siužeto bei kompozicijos daugia-

[1] *Tumas J.* Dobilo „Blūdas“ arba Lietuva buvusios Rosijos revoliucijos metu“.— Vairas, 1914, Nr 3, p. 18; taip pat: Lietuvių literatūros kritika, t. I, p. 548.

[2] Ten pat.

[3] A. Dambrausko-Jakšto laiškas (1919.VI.3) J. Tumui-Vaižgantui.— Naujoji romuva, 1934, Nr 168, p. 267.

planiškumas, vieninga gyvenimo koncepcija („matymo taškas"). Deja, išlygos, paprastai, persveria „romanines" „Pragiedrulių" savybes. Pavyzdžiui, J. Žekaitė, sugretinus „Pragiedrulius" su socialiniu romanu, nurodo ir „padriką kompoziciją, ir vos šiaip taip sumegztą siužetą (kurio žymės visai išnykstą „Vaduvų krašte"), veikėjų paveikslai taip pat esą nebūdingi romanui („neturėjo vystymosi perspektyvos ir psichologinės gilumos"), todėl ir belieką vienas bruožas, siejantis kūrinį su romanu,— sintetinis mąstymas"[4]. Panašios išvados būtų, jei „Pragiedrulius" pavadintume daugiaplaniu ar „auklėjimo" romanu (Bildungroman)[5]. Pagaliau biografinio romano terminas „Pragiedruliams" aiškiai per siauras jau vien todėl, kad labai supaprastintų kūrinio suvokimą[6].

Vienu kitu bruožu „Pragiedruliai" siejasi ir su poema; „pirmutinė mūsų grynai tautiška poema, kad ir prozoj",— vadino juos A. Jakštas[7], neeiliuota poema — kiti kritikai. O V. Mykolaičiui-Putinui atrodė, kad „Pragiedruliai", kaip ir apskritai Vaižganto kūriniai, į jokią tradicinę formą nesiduos įsprausti[8].

Ar literatūros kūrinys būtinai turi priklausyti kuriam nors žanrui? Yra įvairių nuomonių. Tačiau gerai organizuotas kūrinys, be abejo, implikuoja ir meninę vertę. Literatūrinis žanras ne fikcija jau ir todėl, kad kūrinio stilistiką dažniausiai ir lemia žanras. Literatūros žanru paprastai ir vadiname struktūrines kompozicines taisykles, kurias pasirenka autorius, atsižvelgdamas į santykį su realybe ir savo meninę individualybę. Vaižgantas taip pat rinkosi tokias taisykles, nors labiau orientavosi ne į teorijas, o savo rašymo būdui artimesnį vaizdavimą. Jo ra-

[4] *Žekaitė J.* Lietuvių romanas.— V., 1970, p. 85, 90—91, 94.

[5] Terminas iš *Köhn* L. Entwicklunge und Bildungroman.— Stuttgart, 1968, s. 7, 16, 34, 35.

[6] Biografiniu romanu „Pragiedrulius" siūlė vadinti V. Bičiūnas. Žr.: *Bičiūnas V.* Vaižganto „Pragiedruliai".— Skaitymai, 1922, kn. 17, p. 114.

[7] *Jakštas A.* Mūsų naujoji prozos literatūra (1904—1923).— K., 1923, p. 37.

[8] *Mykolaitis V.* Vaižgantas sintetikas.— Vairas, 1933, Nr 6, p. 144.

šymo būdą iliustruoja M. Katkaus žodžiai: „Laikaus Tamstos patarimo: „Rašydamas ką, nebijok nusklysti nuo temos, rašyk, kas iš eilės ateina į galvą, tegul mintis teka savo ruožtu. Kai pabaigsi, paskirstysi į dalis, ir pamatysi, kad kiekviena dalis ar čia, ar ten tiks“[9].

Pagaliau žanrinės struktūros ir požiūris į jas taip pat kinta, todėl tiek Vaižganto, tiek ano meto kritikų pasisakymai nedaug ką tegali paaiškinti. „Pragiedrulių“ atveju, atrodo, perspektyviausia pažvelgti, kaip vieno ar kito žanro estetiką transformavo Vaižganto meninė individualybė, su kuriuo žanru išliko daugiausia sąlyčio taškų, t. y. mažiausias skirtumų koeficientas. Reikia neužmiršti, kad veikalas netelpa ir vienos literatūrinės srovės ribose, kad jame kryžiuojasi ir beletristika, ir publicistika.

Vaižgantas yra vienas iš nedaugelio XX a. pradžios lietuvių rašytojų, kurie kūryboje sąmoningai išreiškė ideologinę programą. (Kitas dalykas, kad ta programa susijusi su buržuazijos interesais.) Vaižgantas ideologas ir Vaižgantas menininkas akivaizdžiausiai ir susijungė „Pragiedruliuose“. Rašytojo ideologinė nuostata — nacionalinės kultūros koncepcija — tapo centru, kuris vienija visą kūrinį. O platus epinis žanras ir atsiranda tada, kai atskiri tikrovės bruožai kūrėjo sąmonėje pradeda jungtis į visumą[10]. Todėl „Pragiedruliai“ ne atskirų vaizdų rinkinys; visumos suvokimas tapo veikalą formuojančiu elementu, sujungė vaizdus ir personažus. Kaimynystės „Pragiedruliams“ reikia ieškoti plačių epinių žanrų — epopėjos ar epo — tarpe.

Teminis užmojis, plati ir apibendrinta problema, reikšmingų epochos įvykių atspindžiai sieja „Pragiedrulius“ su epopėja. Taikant klasikinį epopėjos modelį, kuris projektuojamas pagal L. Tolstojaus „Karą ir taiką“, V. Hugo

---

[9] M. Katkaus laiškas (1929.III.5) J. Tumui.— VVU BR, F 1, F 10, l. 91.

[10] Svarbiausiu stambaus literatūros kūrinio struktūros elementu M. Poliakovas vadina pasaulėžiūrą, o į rašytojų teiginius, kad jie rašą be jokių idėjų („...Idėjos... o aš jų nežinau... aš be jokių idėjų rašau...“ — J. Slovackio žodžiai įdėti į Šekspyro lūpas), vertina tik kaip deklaraciją. Žr.: *Поляков М.* Вопросы поэтики и художественной семантики. — М., 1978, с. 23.

„Vargdienius" bei analogiškus pavyzdžius, „Pragiedrulius" įsprausti į epopėjos rėmus, kaip jau pastebėjome ir anksčiau, negalima, nes juose stokoja epochos vaizdo pilnumos ir liaudies vaidmens suvokimo epochos idėjiniame gyvenime[11].

„Pragiedrulių" įvykiai prasideda XIX a. paskutiniame dešimtmetyje („...189... m. kovo 24 d." Iš licitacijos grįžtant" — P, I, 50) ir baigiasi prieš pat Rusijos—Japonijos karą bei 1905 m. revoliuciją („Tai buvo sutirštėjimas oro prieš aldrą, kuri sparčiu viesulu atūžė, tratėdama nelaimingojo karo griausmais Mandžiūrijoje"— P, II, 295). Tuo laiku Lietuvoje įsisiūbavo nacionalinis judėjimas. „Progresyvus yra masių nubudimas iš feodalinio miego,— rašė V. Leninas,— jų kova prieš bet kokią nacionalinę priespaudą, už tautos suverenumą, už nacijos suverenumą".[12] „Pragiedruliuose" tarpais išryškėja visas nacionalinio judėjimo sudėtingumas, nors vyrauja vaizdai, kurie atskleidžia vieną, siauresnę nacionalinio judėjimo sritį — lietuviškų raštų platinimą, rūpinimąsi liaudies švietimu, gimtosios kalbos teisėmis. Remdamasis nacionalinės kultūros koncepcija, Vaižgantas į pirmą planą iškelia buržuazinės lietuvių inteligentijos atstovus. Visų įvykių centras „Gondingos krašte" yra Domininkas Gintautas, o „Vaduvų krašte" pasakojimo idėjinės ir iš dalies meninės koordinatės — Aleksys Taučius ir Jokūbas Niaura.

„Gondingos krašto" fabulą stimuliuoja Gintauto akcija rūpinantis lietuvių spauda ir „materialine kultūra", t. y. ekonominiais krašto reikalais, pagalba „protams-naujienoms". Taip suartėja daktaras su Vidmantais, Šešiavilkiais ir kitų visuomenės sluoksnių atstovais ir ima konfliktuoti su caro valdžios rėmėjais (antstoliu Semionu Andrejevu, žandaru Rudyj) bei talkininkais (aptiekininku Melchio-

[11] Pvz., A. Saburovas, analizuodamas L. Tolstojaus „Karą ir taiką", iškelia tokius epopėjos bruožus: būdingų epochos įvykių vaizdavimas, liaudies žygdarbių herojika, liaudies, kaip svarbiausio epochos herojaus, iškėlimas, moralinė pasakotojo vienybė su liaudimi, liaudies, kaip išminties simbolio, iškėlimas. — *Сабуров А. И.* «Война и мир» *Л.* Н. Толстого. — М., 1954, с. 347—348.

[12] *Leninas V.* Raštai.— V., 1953, t. 20, p. 18.

ru Viadoreliu, felčeriu Lifonu). Įvykiai išsišakoja, ir siužetas plėtojamas atskiromis linijomis: Šešiavilkių ir Vidmantų šeimų istorijos, Sviestavičiaus „likimas", Vizgirdos veikla, Onos Knistautaitės drama, Šumacherio ir Zeligmanto, Mendelio ir kitų veikėjų akcija. Fabulos epicentras — menkių epizodas (susitelkia daugiausia veikėjų, intriga pasiekia aukščiausią tašką). Į įvykius įsipina bei jų atomazgą pagreitina „meilės audros" (Gintauto meilė Marytei Šešiavilkiotei, draugystė su Darata Vidmantaite, sukelianti Onos Knistautaitės pavydą ir kerštą). „Gondingos krašto" atomazga — dramatiška: Domininkas Gintautas, Darata Vidmantaitė ir Napalys Šešiavilkis suimami ir išsiunčiami iš Lietuvos, Ona Knistautaitė nusižudo, Gustis Virbalas padega išdaviko Vėdarėlio vaistinę ir pats žūva.

Kiek siauresnė veikėjų Aleksio Taučiaus ir Jokūbo Niauros kompozicinė funkcija „Vaduvų krašte". Nors jie irgi susieti su kitais šio krašto veikėjais (dalyvauja slaptose draugijose, platina knygas ir kt.), pasirodo vos ne visuose kūrinio skyriuose (nevaizduojami tik „Lietuvos „Žodyje" ir epizode „Valiulio pasaka"), bet dažnai yra tik stebėtojai, žiūrovai („Burzdulis", „Alijaušo pasakos"). Pagaliau ten, kur jie plačiausiai pavaizduoti („Denionių Taučiai ir Niauros"), mažai įvykių, todėl ir nėra akstino fabulai. Apskritai, įvykiai „Vaduvų krašte" didesnį vaidmenį tevaidina atskirų vaizdų rėmuose, o tarp savęs mažai tesusieti, neturi priežasties ir pasekmės ryšio. Tad ir pagrindinių veikėjų Aleksio Taučiaus ir Jokūbo Niauros (kaip ir kitų „keturiolikos žmonių") areštas suvokiamas kaip idėjinis, o ne meninis, siužetinis „Vaduvų krašto" finalas.

Fabula jungia tik dalį „Vaduvų krašto" vaizdų. Kiti vaizdai neiškrenta iš kūrinio visumos, nes palaikomi bendros koncepcijos, susieti su konfliktu, kurį sudaro įvairių lietuvių tautos sluoksnių (net kitataučių Lietuvos gyventojų) opozicija caro valdžios nacionalinei politikai. Į šį konfliktą įjungtos net mitinės būtybės ir gamtos gaivalai (Juodžius, Valiulis, Alijaušas). Nors siužetiškai konfliktas plačiau ir neparodytas, jis juntamas visų vaizdų potekstėje. Konflikto, kurį galėtume pavadinti gilumininiu, sugestija itin stipri dar ir todėl, kad jis paimtas iš konkrečios, istoriškai apibrėžtos epochos.

Giluminis konfliktas, rašytojo nacionalinės kultūros koncepcija, t. y. „vidinė forma", ne vienu atveju palaiko ir „Gondingos krašto" sandarą (pvz., į kūrinį padeda įjungti vaizdus „Molė", „Lino darbų pasaka"). Tuo tarpu „Alijaušo pasakos", atskirai paėmus, itin įtaigūs ir sociališkai prasmingi vaizdai, iškrenta iš „Pragiedrulių" visumos, nes su pagrindine problema jų nejungia nei istorinio proceso, nei kiti ryšiai.

„Pragiedruliai" — sudėtingos konstrukcijos kūrinys, pasižymintis siužeto ir kompozicijos išsišakojimu į kelias, tiesa, kiek fragmentiškas, atšakas. Ir jeigu epopėją ženklina kūrinio kompozicijos sudėtingumas, tai, turint galvoje dar ir kūrinio temos bei problemos pobūdį, bendrą užmojį, su kai kuriomis išlygomis veikalą galima pavadinti epopėja. „Pragiedruliai", žinoma, vaižgantiška epopėjos žanrinė modifikacija.

Samprotaujant apie „Pragiedrulių" žanrinį savitumą, nurodytos ir kai kurios epo asociacijos. Chronologiškai epas — senesnės literatūros struktūra, o lietuvių literatūroje ir visai neturėjo pavyzdžių. Tačiau epo „ilgesys" buvo pavirtęs savotišku XX a. pr. lietuvių literatūros kompleksu. Vaižgantas, labai vertinęs Homerą ir suomių „Kalevalą", egzaltuotai žavėjosi epu[13].

Su epu (pvz., „Kalevalos" sandara, „runų" sugrupavimu) „Pragiedrulius" sieja paralelių ir kontrastų principas, kuris tiek atskirų vaizdų, tiek viso kūrinio žanrinėje sistemoje vaidina svarbų vaidmenį. Antai jau pirmame „Gondingos krašto" skyriuje „Iš licitacijos grįžtant" rašytojas gretina veikėjus, gretina šeimas. Paralelės ir kontrastai valdo pasakojimą skyriuje „Sietynėlis", kur gretinama veikėjas ir aplinka („Kunigo tėvas"), atskiri veikėjai (Šumacheris ir Zeligmanas). Toks vaizdų komponavimo būdas ir skyriuje „Maskolėdros" (Kumstevičius ir Vizgirda). Gretinimas ypač svarbus „Vaduvų krašte". Paralelės ir kontrastai čia dažnai vienintelė „išorinė forma", t. y. vaizdų jungimo gija (Denionių kaimas ir Ne-

---

[13] Žr. *Tumas J.* „Gilšė"— V. Krėvės raštų prototipas.— Pradai ir žygiai, 1926, Nr 7, p. 158—159.

čionys; Taučiai ir Niauros; Iešmantai ir Narvilai). Pagaliau sugretinama Žemaitija („Gondingos kraštas") ir Aukštaitija („Vaduvų kraštas"). Paralelės ir kontrastai, ne tik fabula, yra svarbi „Pragiedrulių" struktūros ašis.

Vaižgantas nebuvo „grynas" epikas. Jis ir gyvenimo vaizduotojas, ir interpretatorius, kuriam būdinga čia pat išsakyti savo samprotavimus, išlieti emocijas. „Pragiedrulių" tekste gausu komentarų, lyrinių digresijų, kurias A. Jakštas vadino „otsiebiatinomis". Vaižgantas turėjo didelę improvizacijos dovaną, ir pats, kaip pasakotojas, konkuruoja, o tarpais net užgožia savo personažus. Svarbus autoriaus-pasakotojo vaidmuo kūrinyje irgi yra „Pragiedrulių", epopėjos žanrinio varianto, savitumas.

Autorius-pasakotojas „Pragiedruliuose" ir „iš vidaus", ir „iš išorės" centralizuoja vaizdus. Toks pasakotojo vaidmuo kūrinyje lėmė monologinės kalbos vyravimą. Tuo požiūriu „Pragiedruliai" turi asociacijų su publicistika.

Žurnalizmo poveikis „Pragiedrulių" struktūrai, pasireiškęs ir epinei prozai neįprastu fragmentiškumu, susilaukia dar ir šiandien daugiausia priekaištų. Kai kurie kritikai įžvelgia meistriškumo stoką ar apskritai „vaižgantišką netvarką". Ši „Pragiedrulių" žanrinė savybė glaudžiai susijusi su rašytojo asmenybe ir kūrybos maniera, atspindi Vaižganto meninį mąstymą, kuris netelpa schemose, išankstinėse loginėse ar kompozicinėse konstrukcijose. Autorius tiesiogiai veržiasi į kūrinio tekstą, išsklaido ir vėl jungia pasakojimo elementus, epizodus, vaizdus. Tuo požiūriu „Pragiedruliai" artimi XX a. pasaulinei literatūrai. Juk praeito amžiaus literatūros esmę sudarė pasaulio vaizdavimas, o XX a. literatūra pakrypo į pasaulio interpretavimą.[14]

Iki „Pragiedrulių" Vaižgantas nebuvo parašęs stambesnių kūrinių (ilgesnio metražo tik „Rimai ir Nerimai"). Tad „Pragiedruliai" brendo rašytojo smulkiosios prozos atmosferoje. Beje, ir visoje lietuvių literatūroje vyravo no-

---

[14] *Baumgart R.* Aussichten des Romans oder hat Literatur Zukunft? — Bernen, 1968, S. 12.

velės. Visos anksčiau rašytojo praktikuotos smulkiosios prozos žanrinės formos — buities scena, publicistinis monologas, reportažas, etnografinis bei atminimų vaizdelis, lyrinė impresija, alegorija, pasaka — savaip susilydė „Pragiedruliuose" į vaižgantiškus „vaizdus kovos dėl kultūros". Būdamas visumos dalis, toks atskiras vaizdas turi ir savotišką autonomiją. Todėl rašytojas ateityje iš „Pragiedrulių" vėl sudarinės naujas knygas[15].

„Pragiedrulių" savitumas, jų nepriklausomybė vienai žanrinei konvencijai dar neįrodo, kad Vaižgantas „išrado" naują žanrą. Nepakartodami kurios nors vienos kanoninės struktūros, „Pragiedruliai" vis dėlto yra stambiosios epinės prozos žanrinė modifikacija, kuriai nusakyti tinka epopėjos ar stačiai monumentalios formos vaizdų terminai.

Nacionalinės kultūros ir nacionalinio charakterio problema

Klasiniu atžvilgiu nediferencijuotas Vaižganto požiūris į nacionalinę kultūrą uždėjo antspaudą „Pragiedrulių" problematikai, kuri gerokai pasvirusi „tautinės vienybės" pusėn. Tačiau ideologinių intencijų perkėlimas į meninį pasaulį — sudėtingas procesas. Ir „Pragiedruliuose" yra prieštaravimų tarp autoriaus išankstinių idėjų bei jų skambesio kūrinio kontekste. Antra vertus, Vaižganto nacionalinės kultūros samprata, meniškai įprasminama nacionalinio judėjimo situacijoje, turėjo ir pozityvių pradų.

„Pragiedruliuose" vaizduojami pirmieji Lietuvos nacionalinio judėjimo žingsniai. Jau tada judėjimas nebuvo vienalytis: išsiskyrė valstietiškoji demokratija, reikalavusi panaikinti dvarininkų žemėvaldą, kėlusi balsą prieš politinę carizmo sistemą. Liberalinių pažiūrų veikėjai, dažniausiai ėję legalios, įstatyminės veiklos keliu, irgi rodė priešiškumą caro režimui, pasisakydavo prieš nacionalinių

[15] Be „Vaižganto gyvulėlių" (1933) rašytojas buvo numatęs atskirose knygose sutelkti „Pragiedrulių" gamtos vaizdus, pasakas ir kt.

teisių varžymą. Balsą kėlė ir konservatyviajai krypčiai atstovaujanti kunigija. Pagaliau brendo socialistinė mintis, kuri telkė į kovą už laisvos, be išnaudojimo visuomenės idealą. „Pragiedruliuose" tarpais išryškėja visas nacionalinio judėjimo sudėtingumas. Ir Vaižganto mintis, kad nacionalinis judėjimas yra būtinas, norint išsaugoti ir toliau vystyti nacionalinę kultūrą, neprasilenkia su istorine tiesa.

„Pragiedruliuose" vaizduojamo nacionalinio judėjimo pamatą sudaro „dvikamienė kultūra". Šis vaižgantiškas įvaizdis reiškia dvasininkijos ir pasaulietinės inteligentijos, romantiškai („Aušros" tipo) ir pozityviškai („Varpo" orientacijos) nusiteikusios inteligentijos veiklą nacionaliniame judėjime. Rimutis Vizgirda atstovauja dešiniosios inteligentijos laikysenai „kovoje už kultūrą". Jis rūpinasi raštų platinimu, gimtosios kalbos teisėmis, svajoja apie „tvaną", kuris „senovinį raugą", t. y. carinį režimą, „nuplautų", apie „audrą", kuri „nugriautų nuo visuomenės tamsios nakties slogutį" (P, II, 151). Bet svajonės ir lieka svajonėmis, o veiklos plotas — knyga, švietimas. Mat „tvano" laikas dar neatėjo („...kad susidarytų tvanas, reikia daug daug lašų, kad ilgai ilgai lašėtų..." — P, II, 151). Šis veikėjas, kuriam būdingi paties Vaižganto ideologijos ir biografijos bruožai, vis dėlto nėra centrinė kūrinio figūra, o tik „vienas atskiras epizodas". Nesuteikdamas Vizgirdai pagrindinio vaidmens, rašytojas sukūrė istoriškai realų nacionalinio judėjimo idėjinių krypčių vaizdą.

„Pragiedruliuose" į pirmą planą iškyla pasaulietinė inteligentija. Tai veikėjai „piliečiai". Domininkas Gintautas, anot kūrinio autoriaus, „naujalaikio žmogus, pasiilgimų žmogus, gyvumo žmogus" (P, I, 102). Veiklios prigimties Gintautą sunkumai tik skatino darbui. Gydytojas psichiatras, universiteto lektorius Gintautas, nacionalinio judėjimo idėjų pagautas, tapo paprastu kaimo gydytoju ir visas jėgas skyrė tam, kad prikeltų žmones, kurie „baigia praguleti šonus" (P, I, 110).

Gintautas susirūpina ekonominiais krašto reikalais. Šio veikėjo paveikslu rašytojas atskleidė buržuazijos kovą už įsitvirtinimą. Gintauto paskatinti, iš Prūsų į Paventį atvyksta Darata Vidmantaitė ir jos tėvas Vilius Vidmantas.

Jie nusiperka Sakalynę, įkuria pavyzdingą ūkį. Gintautas remia ir iš Aukštaitijos persikėlusius Šešiavilkius, naujuosius Santaklių dvaro savininkus, padeda ir kitiems, einantiems ekonominės pažangos keliu, ieškantiems naujų „materialinės kultūros“ formų. Jis kritikuoja seno tipo dvarininkus, neveiklius, nutolusius nuo krašto nacionalinės kultūros dirvos, nors irgi nori išgelbėti tą irstančią „bajorų gūžtą“. Gintauto veikla artima liberalinio laikraščio „Varpas“ skelbtai programai.

Politiniai Gintauto idealai kūrinyje mažiau apibrėžti. Apie juos rašytojas tik retkarčiais užsimena bendrais bruožais („<...> iš kiek tiek prasišvietusios jaunuomenės reiks pinti politikos organizacijos vainikėliai. Gal teks visos autonominės Lietuvos valdžią pasiimti į savo rankas“ (P, I, 449). Už politinius idealus daktaras, kaip ir Vizgirda, irgi nekovoja, manydamas, kad neatėjo laikas, kad reikia palaukti. Svarbiausias Gintauto tikslas — pasiekti, kad carinė administracija laikytųsi įstatymų ir duotų teisių lietuvių kalbai, mokyklai bei spaudai. Tai būdinga to meto lietuvių buržuazinei inteligentijai, artima ir paties Vaižganto ideologijai. Gintauto paveikslas atspindi liberalinės nacionalinio judėjimo idėjinės krypties programą ir „Pragiedrulių“ autoriaus pasaulėžiūrą.

Veikėjų „piliečių“ Aleksio Taučiaus ir Jokūbo Niauros idėjinė programa platesnė už nacionalinio judėjimo programą. Tai išryškėja jų diskusijose apie ekonominius ir socialinius žmonių santykius. Dažni žodžiai jų ginčuose „socialistas“, „proletaras“, „luomas“, „buržujus“, „revoliucininkas“. Tos sąvokos kūrinyje ne tokios kaip dabar jas suprantame, bet jos jau atspindi XX a. visuomenines nuotaikas, aštrių socialinių lūžių epochą.

„Vaduvų krašto“ veikėjus „piliečius“ su nacionaliniu judėjimu sieja „kovos už kultūrą“ formos (dalyvauja slaptose sueigose, slepia ir platina spaudą) bei vertybinė orientacija. Aleksys — „Smulkius“, „blizgučių“, „poezijos diemančiukų ieškotojas“, gyvenimo „auksintojas, sidabrintojas“, artimas romantikams. O Jokūbą jaudino sodžiaus buities negerumai, neteisybės, žmonių materialinė nelygybė. Jis pozityvistinės orientacijos, labiau pasikliaujantis lo-

gika, protu, o ne jausmu. Abiejų veikėjų paveikslais — studento humanitaro Aleksio ir studento teisininko Jokūbo — Vaižgantas išsakė nacionalinio judėjimo epochai būdingas visuomeninės sąmonės skirtybes, kurios buvo tos pačios „dvikamienės kultūros“ šakos.

„Pragiedrulių“ veikėjai „piliečiai“— epochos idėjų ir visuomeninės minties įkūnytojai, — išreiškė ir Vaižganto propaguojamą inteligento bei apskritai žmogaus idealą. Vaižgantas vienas pirmųjų lietuvių literatūroje iškėlė žmogaus visuomeninio aktyvumo būtinybę. Ir nors „Pragiedruliuose“ visuomeninės veiklos samprata siaura, apsiriboja tik šviečiamaisiais ir minimaliais nacionaliniais interesais, pats principas kelti žmogui aukštesnius reikalavimus, skatinti jo visuomeninį aktyvumą lietuvių prozai buvo naujas ir reikšmingas.

„Pragiedrulių“ visuomenininkai — buržuazinės inteligentijos atstovai. Jų paveikslai, įdomūs visuomenine prasme, meniniu požiūriu silpnoki, stokoja individualumo. Ryškesnis Aleksys Taučius; jis turi daug ir paties Vaižganto biografijos bei pasaulėjautos bruožų. Tai „Aukštaičių vaizdelių“ Aleksiukas, visų mylimas ir mėgstamas, užaugęs Rytų Lietuvos gamtos ir papročių atmosferoje. Tuo paveikslu Vaižgantas parodė labai savitą nacionalinės sąmonės pasireiškimo atvejį, išryškindamas, kad tautiniai daigai, tautinių interesų paskaitos yra susijusios su liaudies tradicijomis, istorine atmintimi, kad prisirišimas prie gimtojo krašto turi turėti realią atramą tikrovėje. Kūrinyje pavaizduotas Aleksiuko brendimas, jausmų pasaulis suteikia šiam personažui meninės gyvybės. Ir Aleksys ne tik ryškiausias iš „Pragiedrulių“ inteligentų, jis išsiskiria visoje XX a. pr. lietuvių prozoje, kurioje inteligentijos paveikslai tebebuvo gana blyškūs. Išimtį sudarė gal tik A. Vienuolio personažai.

Sąmoningo pilietinio aktyvumo etapą „Pragiedruliuose“ yra pasiekęs ir Napalys Šešiavilkis. Tai vienas iš sudėtingiausių kūrinio veikėjų. Jis ne tik „programinis“ personažas, nors Napalio požiūriu autorius dažnai vertina situaciją Lietuvoje, valdant carizmui, pasisakydamas prieš sauvalę, nacionalinių teisių suvaržymus („Visa savo jau-

na, karšta siela protestavo prieš sauvaliavimą Lietuvos valdininkų, prieš siaurinimą lietuvių teisių bažnyčioje, mokykloje, valsčiuje, teisme, visur — Tėvynėje“ — P, I, 235—236). Kultūriniai interesai, mokslas rodo Napalį stovint aukščiau už eilinį valstietį. Tačiau tik kaime, jo darbuose, gamtoje Napalys atrado tikrąjį savo pašaukimą: imti ir kitiems teikti kultūros „trupinius“.

Napalio paveikslu autorius atskleidė veiklaus būdo žavesį. Napalys — devynių amatų žmogus. Fantazija, išmonė, energija veržte veržėsi, kai jis mokėsi amatų, kai realinėje mokykloje sėmėsi „grynojo mokslo“, o dailės mokykloje žavėjosi tapyba, pūtė fleitą, skripkavo. Ypač moka džiaugtis Napalys žemės darbu, laisvai ir žaismingai reikšdamas savo vitalines galias („Napalys darbus dirba“).

Sodrus, meniškai ir gyvenimiškai turtingas Napalio paveikslas praplečia „Pragiedruliuose“ vaizduojamo pasaulio horizontus, praturtina nacionalinės kultūros klausimams spręsti sutelktą kūrinio problematiką atskiro žmogaus likimu. Mat Napalys gyvena ne tik pagal „kovos dėl kultūros“ „įstatymus“, o turi ir savo individualų pasaulį.

Sąmoningą pilietinį aktyvumą laikydamas aukščiausiu „kovos dėl kultūros“ ir apskritai nacionalinės kultūros požymiu, Vaižgantas neatmeta materialinio, ekonominio pamato. Kūrybišką gerą ūkininkavimą, sumanumą ir aktyvumą ekonominėje srityje autorius iškelia net kaip būtiną „kovos dėl kultūros“ veiksnį, kaip vieną iš šakų tos pačios „dvikamienės kultūros“.

Veikėjai „protai-naujienos“, kaip ir veikėjai „piliečiai“, projektuojami į nacionalinio judėjimo situaciją. Darata Vidmantaitė atstovauja pozityviškai nusiteikusiai inteligentijai. Mokydamasi „Prūsuose“, ji brendo Vakarų Europos kultūros veikiama. Tiesa, Daratą labiau traukė ne tos kultūros dvasinės vertybės, bet ekonominiai pasiekimai, praktinė veikla. Gintautas kelia ekonominio įsitvirtinimo idėją, o Vidmantaitė praktiškai kuria tos ekonomikos pągrindus. Baigusi aukštuosius mokslus, ji atvyksta į Žemaitijos užkampį ir tampa svarbiausia „protų-naujienų“ programos vykdytoja. Darata Vidmantaitė — visai naujas

moters tipas ano meto lietuvių literatūroje, gal kiek nusižiūrėtas iš švedų ir lenkų literatūrų.

Lietuvos gyvenimo realybė pereinamojo istorinio laikotarpio sąlygomis taikliai užfiksuota Viliaus Vidmanto ir Benedikto Šešiavilkio paveiksluose. Jie tipiški aplinkos pagimdyti veikėjai, „dvikamienės kultūros" šakos. Plačiai pateiktos kūrinyje jų biografijos rodo, kad tokį valstietijos tipą formavo socialinė aplinka. Antai Vidmantas, šalto, blaivaus proto valstietis, moka išnaudoti visas progas, kad praturtėtų. Piešdamas Vidmanto portretą ar vaizduodamas jo aplinką, autorius visur pabrėžia tvirtumą, ilgalaikiškumą, apskaičiavimą. Pats Vidmantas didelis, storas, riebus, „lyg iš molio nudrėbtas", o jo pypkė — „sviestinė, kur iš visos pusės gorčiaus grietinės buvo galima sviesto suktis" (P, I, 75). Vidmanto „brikas" naujas, švarus, „visas tamsiai raudonai į juodbėrio plauką nudažytas", „briko" ašys „patentuotos", „pakinktai, pavalkai, šlajai, pakanktės, kamanos, atvarslai — visa nauja, plačių, storų šikšnų, juodai nudažytų ir minkštai išteptų, skaisčiai spindinčiomis nikelinėmis grandinėmis ir žąslais" (P, I, 260). Daiktai čia įgyja išorinę plastiką, jie charakterizuoja ir patį žmogų.

Viliaus Vidmanto ir Benedikto Šešiavilkio paveiksluose prieštaringai susipina realybė ir Vaižganto išvados. Teigiamai vertindamas pasiturinčių valstiečių ekonominį įsitvirtinimą kaime, „kaimo buržuazėjimą", jis — menininkas — mato, kad turtiniai interesai užgožia žmogų, nuskurdina jo asmenybę. Žmogus morališkai sunyksta. Vidmantas pasidarė „šykštus saunora ir juo seno, juo šykštesnis darėsi" (P, I, 270). Turtas nei jam, nei Šešiavilkiui neatnešė laimės: „surumbėjo Benediktas toje vienapusystėje. Įtilžo it kaladė pelkėje. Buvo bjaurus savo šykštumu, savo tiesiog sirgimu, kad tekdavo kokis rublis išleisti ne savo sumanymams" (P, I, 88).

Benedikto Šešiavilkio paveikslu Vaižgantas parodė, kaip turto vaikymasis iškreipia net šeimos ryšius. Vaikai jam buvo „toks pat turto padidėjimas, kaip ir veršiukai, palauksi — užaugs ir ims tau dirbti", artimuosius išnaudojo, kaip „išnaudodavo ašvienio pajėgą" (P, I, 88—89).

Tikrovės neatitinka Vaižganto išvada, kad Vidmantai ir Šešiavilkiai praturtėjo per savo energiją, sumanumą bei darbštumą. Nepagrįsta ir Daratos Vidmantaitės idėja išspręsti „socialinį klausimą“, gyvenant „be tarnų ir tarnaičių“. Iliuzorinė pagaliau yra ir Napalio Šešiavilkio sukurta „bendrovė“ („tikras darbininkų rojus“): kartu su Statiku ir Tupiku, „miestelio proletarais“, jis pastato malūną, kartu dirba ir dalijasi pelną. Tačiau šie „bendrovės“ dalininkai daugiau tik autoriaus idėjų reiškėjai. Miražas tėra Sviestavičiaus samprotavimas apie „klasių vienybę“ („Vis labiau kalbama apie priešybes ekonominių reikalų. Gal kame ir yra...“ — P, I, 312). Tokių „klasių santaikos“ pavyzdžių prireikė Vaižgantui, nes norėjo įrodyti, kad kova už nacionalinę kultūrą galima tik esant tautinei vienybei.

Vaižgantas savo veikėjų paprastai nepalieka kurioje nors vienoje sąmonės pakopoje. Pakitus aplinkybėms, jie keičiasi, tampa „piliečiais“, „protais-naujienomis“ ar kaip kitaip pasitarnauja „kovai dėl kultūros“ bei nacionalinei kultūrai[1]. Jo veikėjai nėra tapybiškai statiški. Rašytojas parodo ir jų dvasinę raidą, parodo jų dvasios „metamorfozę“. Ryškiausią „metamorfozę“ patiria nusigyvenęs dvarininkas Algirdas Sviestavičius.

Sviestavičius labai panašus į Gončiarovo Oblomovą. Autorius ir pats nuolat primena tą analogiją. Šis „Pragiedrulių“ veikėjas, kaip ir Oblomovas, visiškas bevalis: „Bočius — lepšis, tėvas — lepšis, sūnus — dar lepšesnis“ (P, I, 109). Kūrinyje plačiau neparodoma, kaip Sviestavičiaus valia sunyko, bet iš atskirų detalių („... aniems mužikai duonos pelnė...“) aišku, kad tai socialinės santvarkos padarinys. Tos pačios priežastys sąlygojo ir Oblomovo charakterį. Tačiau tolesnis jų gyvenimas skiriasi: Oblomovo dvaras nebeturi jokių perspektyvų ateičiai, o Vaižgantas leido dvarininkui Sviestavičiui atgyti, tapti Sviesčium, įsikurti po licitacijos likusioje Varliuvkoje, atnaujinti ją. Gin-

[1] Šį ir kai kuriuos kitus Vaižganto „Pragiedrulių“ problematikos ypatumus iškėlė A. Radzevičius straipsnyje „Pragiedrulių“ problematikos ypatumai“.— Pergalė, 1971, Nr 11, p. 115—125.

tauto padedamas, jis sėkmingai „gydosi“ toje „Ventos gydykloje“, t. y. imasi darbo, pradeda šeimininkauti, atgauna psichinę pusiausvyrą, energiją, pasidaro net nacionalinio judėjimo šalininkas ir „kovos už kultūrą“ dalyvis.

Kūrinio pradžioje dvarininko Sviestavičiaus elgesys tikroviškai ir psichologiškai pagrįstas: ypač įtikinamai atskleistas jo tuščias pasipūtimas, didžiavimasis garsia kilme („Olgierd kniaź Swiestowicz herbu Saffandułło, dziedzic na Sonteklach z przylegościami“) ir būsena po dvaro licitacijos („Dabar jis štai vienas, lyg iš tvoros išlaužtas ir skiedryne pamestas baslys“ — P, I, 54). Tačiau vėliau, kai prasideda „atgimimas“, Sviestavičius darosi vis blankesnis, jo poelgiams pritrūksta psichologinių premisų.

Iš vienos visuomeninės sąmonės pakopos į kitą „Pragiedruliuose“ pereina ir tokie veikėjai kaip Šumacheris ir Zeligmanas. Šie Gondingos miestelio gyventojai irgi įsijungia į „kovą dėl kultūros“. Gondingiečiai juos vadino „daktaro giminėmis“, nes šventadieniais vis matydavo abu sėdinčius „daktaro gonke“. Su Gintautu juos siejo ne tik bičiulystė, bet ir priešiškumas caro režimui. O kai daktaras atsidūrė pavojuje — artėjo didelė krata — Šumacheris ir Zeligmanas pirmieji atėjo į pagalbą.

„Daktaro giminių“ paveikslai ypač spalvingi, Vaižgantas sukūrė įspūdingą, kontrastišką porą, prilygstančią Rimams ir Nerimams. Galanterininkas Zeligmanas, žmonių trumpai šaukiamas Zelika,— mažutis, smulkus, ramus, o mėsininkas Šumacheris (vadinosi jo amatui netinkama pavarde) — didelis, labai išsigandęs storapilvis stipruolis, rėksnys ir didžiausias plepys. Jie, atrodė iš šalies, „riejos... visam miesteliui skandalą keldami“, o iš tikrųjų tai buvo „prieteliškos šnekos“, apžvelgiant „apylinkių kroniką“, „plačiąją politiką“, visuomenės reikalus.

Meniškai gerai motyvuotas „caro kareivio“ Valero Burzdulio perėjimas iš vienos visuomeninės sąmonės pakopos į kitą. Valeras atsiduria tarp „susibaudėlių“ ir net tampa „keršytoju“ žmogiškumo ir teisybės instinkto vedamas. Jis vaizduojamas kaip žmogaus primityvas, nuo neatmenamų laikų gyvenęs Tošynėje, dūminėje trobelėje, šalia Juodžiaus kelmo. Už tai jį ir vadino Burzduliu, „Juo-

džiaus žyniu". Gamta teikė Valerui džiaugsmą, prieglobstį ir maistą, o iš beržų tošių jis gamino namų rakandus, pynė dėžutes. Šis amatas ir tesiejo Valerą su kaimu. Jis atrodė užmiršęs žmones, kaip ir žmonės jį užmiršdavo, jeigu neatsirasdavo kokio reikalo. Bet, pasirodo, jis nebuvo svetimas žmonėms ir, gelbėdamas kaimynus, rusų-turkų karo metu išėjo į „stoikininkus", pateko į caro armiją ir į Tošynę sugrįžo tik po daugelio metų.

Valeras, tas vienišas „gamtos žmogus", neliko abejingas caro savivalei. Pamatęs sumuštą Žaltvykstį, sužinojęs apie žandarų viršininko Agejevo kėslus suimti apylinkės slaptų draugijų narius, ir, susitikęs su juo akis į akį, Valeras Burzdulis įmeta žandarą į Juodžiaus pelkių akivarą. Agejevo mirtis įgyja kūrinyje simbolinę prasmę. Valerui Agejevas — caro armijoje patirtų skriaudų įsikūnijimas, caro savivalės, visokeriopo blogio ir net pražūties simbolis. Todėl Valeras, gyvenime nenuskriaudęs nė mažiausio vabalėlio, su netikėta jėga puola Agejevą ir nugramzdina kemsynėje. Toks gaivališkas priešinimasis carizmui irgi padeda įsijungti į „kovą dėl kultūros".

Ši liaudyje slypinti jėga rašytoją džiugino ir baugino. „Pragiedruliuose" Vaižgantas nukreipė ją nacionalinės sąmonės linkme, pastarąją suprasdamas kaip nepriklausomą nuo klasinės padėties bei kitų visuomeninės būties formų. Tokią jėgą kūrinyje įprasmina ir personifikuotos gamtos būtybės — Alaušas, Valiulis, Juodžius. Pasak autoriaus, čia yra pirmoji pakopa, iš kurios išsikristalizuoja nacionalinė sąmonė, kuria remiasi visa nacionalinė kultūra. Šioje pirmykščio žmogaus pasaulėvaizdžio, liaudies kūrybos ir romantizmo pasaulėjautos dirvoje Vaižgantas parodo ne tik Burzdulį — Juodžiaus „žynį", bet ir Saulių — Valiulio „žynį". Tik Valerui prireikė daug metų, kol jis pakilo į aukštesnę pakopą, o Saulius iš pat vaikystės ieško „Lietuvos „Žodžio".

Saulius — Zigfrydis Iešmantukas — retas atvejis kaimo buityje. Saulių Vaižgantas lygina su jautriausiu reflektoriumi, kuriame atsimušė „vaizduotės svajonės, gamtos slėpiniai ir grožybės" (P, II, 95). Iš saulės jis išmoko ieškoti šviesos, iš Popšutės ir kitų slėpiningų kalne-

lių — ilgėtis laisvės, iš pasakų ir padavimų — drąsos ir užsispyrimo. Šis personažas primena aušrininkus, kuriems būdinga romantinė pasaulėjauta, emocinių motyvų iškėlimas, praeities garbinimas. Apskritai Saulius yra nerealistinis personažas.

Antra vertus, net ir Saulius susiejamas kūrinyje su realia aplinka. Jį matome kaimo kasdienybės ir šeimos atmosferoje, kuri irgi prisidėjo prie nacionalinės sąmonės ugdymo. Vaizduodamas Iešmantų šeimą, kaip ir kitas šeimas, rašytojas žvelgė į jas per nacionalinės kultūros prizmę. Šeima jam — nacionalinės kultūros sargas, savotiškas nacionalinių tradicijų, etinių vertybių transformatorius. Čia dedami žmogiškumo ir nacionalinio charakterio pamatai.

Nacionaliniu charakteriu, vadinamąja „tautos dvasia", lietuvių literatūroje itin susidomėta po 1905—1907 metų revoliucijos. Tokia problema būdinga neoromantizmui. „Tautos dvasios" ir tautos dvasinės kultūros apraiškų vieni ieškojo tautosakoje (S. Kymantaitė-Čiurlionienė, J. Lindė-Dobilas), kiti — primityviame žmogaus pasaulėvaizdyje (V. Krėvė).

Meno nacionalumo klausimą kėlė ne tik neoromantizmo atstovai. Jau V. Belinskis teigė, kad nacionalumas yra būtina meno savybė, kad žmogus be tautybės yra ne tikra būtybė, o tik abstrakti sąvoka. Žmogus neizoliuotas nuo tautos ir Žemaitės, A. Vienuolio, ypač J. Biliūno prozoje, nes pats istorinis metas kėlė literatūrai uždavinį žadinti ir stiprinti lietuvių liaudies nacionalinį sąmoningumą. Lietuvių tautai, kovojančiai už teisę būti savimi, siekiančiai kultūrinio ir politinio savarankiškumo, realistinė lietuvių literatūra irgi padėjo ugdyti savimonę.

Vaižganto „Pragiedruliuose" nacionalinio charakterio problema itin pabrėžta. Vaizduodamas Šešiavilkių ir Vidmantų, Iešmantų ir Narvilų šeimas, rašytojas pirmą kartą lietuvių prozoje tiek dėmesio skiria etniniam ryšiui atskleisti. Vaižgantą domina, kaip šeimos, susietos bendra nacionaline kultūra, jungiasi į stambesnius etninius vienetus (žemaičius, aukštaičius), iš kurių ir susidaro tauta. „Pragiedruliuose" jungiamas individas, šeima ir tauta,

per šeimą sprendžiamos tautinės problemos. Atskira šeima, kad ir kaip plačiai būtų rodoma, vis dėlto yra ne vaizdavimo tikslas, o priemonė tautos vaizdui kurti. Todėl ir „Pragiedrulių“ veikėjai ne tik visuomeninių idėjų reiškėjai, valstiečiai ar inteligentai, bet ir nacionalinio charakterio atstovai.

Ryškindamas „lietuvio tipą“, t. y. nacionalinį charakterį, Vaižgantas, kaip ir publicistikoje, vadovavosi idealistine samprata, atskyrė nacionalinį charakterį nuo socialinių šaknų. Tačiau visuomeninės psichologijos ir etinių savybių meninė analizė padėjo autoriui atskleisti ir kai kuriuos būdingus „lietuvių būdo“ bruožus.

Prie „pastovių“ lietuvio savybių Vaižgantas, pavyzdžiui, priskiria dorą, kuri persmelkia visą „lietuvių būdą“, „švelnumą ir širdies gerumą“. Lietuviai yra balsiakalbiai — tai irgi „jų atviros, neveidmainės širdies ženklas“. Štai „doro lietuvio“, „sveikaširdžio“ charakteristika: „Darbštus, sumaningas, blaivus ūkininkas, pavyzdingas šeimininkas, didžiulio būrio vaikų tėvas, <...> nesusitepęs jokiomis neteisybėmis“ (P, II, 44—49). Lietuvio doros tvirtovė Vaižgantui ir yra šeima. Šeimoje įgytais vertės matais gyvenimą vertina Aleksys Taučius, Jokūbas Niaura, Petras, Napalys ir Marytė Šešiavilkiai, Darata Vidmantaitė. Rašytojas pabrėžia tėvų ir vaikų vidinį panašumą, kuris kartais esti ir konfliktų priežastis (Viliaus ir Anso Vidmantų, Benedikto ir Petro Šešiavilkių), bet dažniau tėvų ir vaikų santykiai itin darnūs (Taučių, Iešmantų, Narvilų šeimos).

Vaižganto vaizduojamoje lietuvių šeimoje garbingą vietą užima moteris. Požiūriu į moterį rašytojas matuoja ir vyro, ir visos tautos moralinį ūgį. „Namų karalienė“ „Pragiedruliuose“ yra Taučiuvienė („Buvo ji grynas senovės moteriškių tipas, per visą amžių nesimainančių savo jausmais“ — P, II, 25). Tokios Iešmantienė ir Narvilienė, o Šešiavilkių namuose šis vaidmuo tenka Petro žmonai Verutei, kuri buvo „vyrų taikintoja, riejesčių stabdytoja“ (P, I, 93). Todėl Vaižgantui šeima natūrali ir būtina kiekvienos meilės intencija. Ir tai labai svarbu kaip tik moteriai, net jos vaidmeniui visuomenėje („Meilė moterišką ne tik

griuvėsiais apkrauna, dar ją visą sugriauna ir atstato jau visai kitą asmenį, skiriamą šeimynoje gyventi"— P, I, 148). Oną Knistautaitę meilė „virte suvirino", nes ji neįveikė savo gaivališkos prigimties, o „kovoje su savim sąjungininkų nerasi: reikia pačiam vienam ištesėti". Todėl nieko nepadėjo Onai ir „kova už kultūrą". Tik padarė ją išdavike. Ona Knistautaitė — dramatiškiausias moters paveikslas „Pragiedruliuose".

Vaižgantui žmogus ne tik visuomenės, bet ir gamtos dalis. Rašytojas mėgsta gretinti žmogų su kitais gyviais, pavyzdžiui, Aleksį ir žiogą („Taip ir gyventų Aleksys ištisą dieną viename paantvalnyje ir gyventų pilnu gamtos motinos gyvenimu; nei jam nusibostų, nei pakyrėtų, nei jis pasijustų pats vienas beesąs draugėje brolių žiogelių"— P, II, 64), Napalį ir buliuką Murzą (Napalys „kaip Murza"— P, I, 399), Saulių ir Laukį („... tarp Sauliaus ir buliaus buvo vienodumas ne tiktai burnų baltumo, bet ir lyg sielų bendrumo. Panašumas gėdos nedaro"— P, II, 125).

Vaižganto vaizduojamam žmogui ypač sunku apvaldyti instinktyvųjį „meilės šauksmą", kuris su begaline jėga užvaldo („Paties gamtos tikslingumo dėsnio niekas neatmainė ir neatmainys iki pabaigai mažiausios gyvybės" — P, I, 396). Tuomet gali padėti taip pat tik šeima, kur glūdinasi ir doros apvalkalą įgyja instinktai. Šeimos moralinė atmosfera išryškina „dvasiškumo kibirkštis". Vaižgantiška šeimos, kaip etninės ir nacionalinės vertybės, samprata artima Vydūnui („Namų ugnelės" įvaizdis pakartojamas ir „Pragiedruliuose").

Lietuviai Vaižgantui — jausmo žmonės. Protas pajungiamas įspūdžiui, mintis — instinktui. Rašytojui atrodo, kad žmogų valdo „omė". Antai Marytė „negalvojo, nieko nemokėjo galvoti. Ji — jautė, ir gana". „Omė" daug ką suvokia Saulius, tik ja vadovaujasi Valeras Burzdulis („Jis nemokėjo galvoti, nežinojo, kam ir ko"— P, II, 183).

Lietuvių jausmingumą Vaižgantas vadina lyriškumu. Tai pats svarbiausias „lietuvių būdo" bruožas. Su šia „būdo" savybe susijęs, pasak Vaižganto, ir lietuvių kūrybingumas („Tu tik stebėkis gausybe artistinės lietuvių kūry-

bos“— P, I, 385). Kūrėjais rašytojas vaizduoja Saulių, giedantį himnus saulei ir „Lietuvos žodžiui“, Valerą — Tošynės meistrą, Aleksį Taučių, Petrą ir Napalį Šešiavilkius. Jiems visiems būdingas vidinis nerimas, kuris ir pagimdė ilgesingas dainas, tautosaką ir tautodailę.

Vaižgantas pabrėžė ir kultūros tradicijų vaidmenį tautos „būdui“. „Pragiedrulių“ veikėjai dainuoja, eiliuoja ir perfrazuoja liaudies dainas, domisi tautodaile, nes, Sviestavičiaus žodžiais, liaudies kūryboje atsispindi tikroji dvasinė kultūra, ne ta, kuri „skaisčiai blizga“, o ta, „kuri stengia tokių švelnių jausmų žmones padaryti“ (P, I, 385). Ši tradicija irgi ugdo kitokios buities prošvaisčių, pragiedrulių ilgesį.

„Pragiedruliuose“ „lietuvio būdą“ sąlygoja aplinka. Todėl etninėmis savybėmis skiriasi aukštaičiai — vaduviškiai ir žemaičiai — gondingiškiai. Aukštaičių „sumanymai, dažnai labai talentingi, kaskadomis purkščia aukštai aukštai, o kol nukrenta papraston prozinėn „žemėn“, išdulka smulkiais lašeliais, maža kiek bedrėkindami“ (P, I, 269), o žemaičiai — „žemės sanitarai“, „gyvenimą gyvena, vargą vargsta, seka kurmius ir sliekus — vaikštinėja žemai“. Vaižgantas pabrėžia, kad laikas daro savo korektyvas. „Kova dėl kultūros“ daug ką išjudino, „nebetilpo piliečiai kailyje“, ėmė nerimauti. „Nauji rūgimai“ savaip palietė visus „Pragiedrulių“ veikėjus. O juk lietuviai, pagal rašytojo koncepciją,— tinginio žmonės (visiems žinomas „nedovanotinas lietuviškas nerangumas, apsileidimas, ištižimas. Vadinkite, kaip sau norite“— P, I, 182). Jie linkę daug gera norėti, bet nieko neveikti, dėl to dažnai ir „šliaužioja per amžius ištrintais keliais“ (P, I, 81).

Kaip antitezė „lietuviškam tinginiui“ „Pragiedruliuose“ parodomas veiklaus lietuvio idealas. Svarbiausiais veiklumo pradais rašytojas laiko darbštumą, vitalinę kaimo žmogaus jėgą. Žmogaus veiklumą rodo ir vidinis nerimas. Rašytojas simpatizuoja tiems personažams, kurie „nori pažvelgti už horizonto“, „smelkia žvilgsnį į tolumą“, į „anapus“. O aukščiausia žmogaus veiklumo pakopa yra visuomeninė veikla: žmogus tampa „sau žmogumi“. Įsitraukęs į visuomeninę veiklą, žmogus praturtėja nau-

ju — pilietiniu — jausmu. Antai Napalys „kūnu jis jautės esąs neatskiriama gamtos dalelė, taip ir siela kažin ko tokia pat dalelė. Dabar jis žinojo, tai visuomenės, ir įsimylėjo ją, kaip buvo įsimylėjęs gamtą..." (P, I, 247). Toks žmogaus visuomeninis aktyvumas Vaižgantui — naujas „lietuvių būdo" bruožas, o visai lietuvių prozai apskritai visiškai nauja žmogaus savybė.

Apibendrindamas ankstesnes lietuvių literatūros išryškintas lietuvio etnines savybes ir atskleisdamas naujų nacionalinio charakterio bruožų, „Pragiedruliuose" Vaižgantas sukūrė savitą veikėjo nacionalinį atvaizdą. Jis nėra sutelktas vieno veikėjo paveiksle. Akcentuojami įvairūs nacionalinio charakterio bruožai išsklaidyti po didžiulę kūrinio erdvę. Nacionalinis charakteris, kaip ir kovos už nacionalinę kultūrą vaizdas, susiklosto iš gausių personažų paveikslų ir fono. Čia dar reikia pridurti, kad nacionalinio charakterio apibūdinimas apskritai yra silpna „Pragiedrulių" problematikos vieta, nes rašytojo meniniam mąstymui dažnai pritrūksta dialektiškumo (neįžvelgiama jokių prieštaravimų tarp moralinių, psichologinių, istorinių ir nacionalinių savumų), stokoja vaizduojamų dalykų socialinio įvertinimo.

„Pragiedruliai"— sudėtingos problematikos kūrinys, ir savo pasirodymo metais, ir dabar dominantis daugiau keliamais klausimais. Vaižgantas lietuvių prozoje vienas pirmųjų palietė ne vieną kardinalinę epochos problemą, svarstė, kokie galimi atskiro žmogaus ir visos tautos ateities keliai.

Poetikos ypatumai

Plataus užmojo žanras, noras sukurti epopėjiškai didingą epochos paveikslą turėjo įtakos, pasirenkant vaizdavimo būdus. „Pragiedruliuose" Vaižgantas piešė epiškai platų, panoraminį Lietuvos gyvenimo vaizdą, reljefiškai ir plastiškai kūrė kaimo buities, papročių ir tradicijų scenas, portretavo veikėjus. Epiniai „Pragiedrulių" vaizdai, ypač

jų dideli mąstai, nebuvo lietuvių prozai įprasti tradiciniai aprašymai, bet skaitytojams imponavo kiek kiti kūrinio poetikos principai.

Epopėjos žanras reikalavo pakilaus stiliaus, daugiaprasmio vaizdo, ir Vaižganto žvilgsnis krypo į išskirtinius reiškinius, o ne į buitį. Ypatingumas, išskirtinumas tapo kūrinio poetikos dominante.

Reiškinio ar žmogaus dvasios ypatingumą Vaižgantas dažniausiai užčiuopdavo, kai keliskart sugrįždavo prie tų pačių veikėjų, motyvų, įvaizdžių. Toks grįžimas ar pakartojimas apskritai būdingas Vaižgantui, linkusiam į asociatyvų mąstymą. Tai rezultatas labai savitos pasaulėjautos ir meninio suvokimo, kai esminiai dalykai išsikristalizuoja tik remiantis ilgalaikiu patyrimu. Pavyzdžiui, viename pirmųjų scenos vaizdelių („Nepadėjus nėr ko kasti") pasirodė veikėjas Aleksys. Juo rašytojas išsakė doro valstiečio siekimą pasikliauti savo darbu, neieškoti gyvenime lengvų kelių. Antroje šio kūrinio redakcijoje (1916) Aleksys įgijo idealaus veikėjo bruožų, „dvasingumo kibirkštį". O jau „Aukštaičių vaizdelių" Aleksiukui, pakartodamas ir pratęsdamas jo paveikslą „Pragiedruliuose", rašytojas suteikė aukščiausią įvertinimą — padarė „piliečiu".

Iš pirmųjų Vaižganto kūrinių į „Pragiedrulius" atėjo ir senieji Taučiai. Scenos vaizde „Namai — pragarai" Taučiai — dori valstiečiai, skaudžiai pergyvenantys sūnaus nutolimą nuo kaimo etninio moralinio kamieno. „Aukštaičių vaizdeliuose", ir ypač „Pragiedruliuose", jie jau nacionalinės kultūros reprezentantai.

Daugelyje Vaižganto kūrinių pasikartojo personažas Alijaušas. Jis pradžioje vaizduojamas ne kaip aktyvus veikėjas, o tik įvykių stebėtojas. „Pragiedruliuose" jis tapo liaudies ilgamečio patyrimo ir išminties, tautos istorinės atminties reiškėju. Alijaušo lūpomis pasakojamas ir šiurpus atsitikimas iš baudžiavos laikų — „Kvailių ašaros".

Ir pakartodamas ankstesnių kūrinių veikėjus, ir kurdamas naujus personažus, Vaižgantas labiausiai domisi žmogaus „kitoniškumu", kuo jis išsiskiria iš kitų tarpo, kuo „ypatinga jo sielos mechanika". Visi „Pragiedrulių" personažai — tarsi aukštesni medžiai miške; visi jie „savotiš-

ki" („Ag ir toje pat lygioje pievelėje ne visos žolės lygios" — P, II, 47). O yra veikėjų, kuriuose sutelktos tik retos, išskirtinės žmonių ypatybės. Tiesa, skirtumas tarp literatūros ir gyvenimo paprastai ir yra tas, kad knygose išskirtinių, neeilinių žmonių procentas gana didelis, tuo tarpu gyvenime — tai nėra ryšku. Vaižgantas šį literatūrai būdingą bruožą pasirenka kaip poetikos principą. Jis sutelkia savo vaizduojamų žmonių paveiksluose aukščiausio laipsnio ypatybes, nemėgsta vidutinybės ar bent ja nesidomi. Koncentruodamas aukščiausio laipsnio ypatybes, rašytojas dažnai pereina į romantizmo stilių (Valeras Burzdulis, Saulius ir kt.).

„Pragiedruliuose" pasikartoja ir ankstesnių Vaižganto kūrinių atskiri motyvai bei įvaizdžiai. Vienas iš dažniausių — medžio įvaizdis. Jau monologe „Paskutinį kartą" ąžuolas — senmedis simbolizavo istorinę atmintį. Senmedžio variantas „Pragiedruliuose"— Juodžiaus kelmas, kuris iš Vaduvų kraštovaizdžio realijos išauga į plačiaprasmį sąlygišką vaizdą. Juodžius, kaip ir Valiulis, Alaušas — „veikėjas milžinas", fantastinė būtybė, sauganti tautos praeitį, ginanti jos teises. Ąžuolas — Juodžiaus senmedis — irgi tapo Lietuvos atsparumo simboliu.

Medžio simbolika ir „Pragiedruliuose", ir apskritai Vaižganto kūriniuose atremta į lietuvių tautosakos tradiciją, turi ryšį su indoeuropiečių folkloru. Indoeuropiečių tautoms medis, ypač ąžuolas, yra gyvybės simbolis. Iš medžio ar augalo kildinama visa žmonija, o mirtis vėl atnaujina kontaktus su gyvybės medžiu. Be šios mitinės reikšmės, Vaižgantas suteikė medžiui naujų prasmių, kurios atitiko nacionalinio judėjimo atmosferą.

Ne vieną prasmę „Pragiedruliuose" turi ir dažnai pasikartojantys saulės, žemės, vandens įvaizdžiai, kurie paprastai irgi tampa simboliais[1]. Saulė „Pragiedruliuose" ne tik gamtos realija, o įgyja vertybinės reikšmės. Ji nacionalinę sąmonę skatinanti jėga („Ilga, smarki „Žiema" ir

[1] Vaižgantas, aptardamas Vydūno kūrybą, pastebėjo, kad simboliai gali būti ištisos scenos ir atskiri žodžiai, padedą susidaryti bendresnes sąvokas.— Iš J. Tumo archyvo. VVU BR, F 1, F 299, p. 102.

ūmas „Pavasario“ polaidis“), nacionalinio atgimimo simbolis. Todėl ir Zigfrydis Iešmantukas vadinamas Saulium. Saulės sinonimai veikale to paties semantinio lauko „Pavasaris“, „Vasara“, šviesa, pragiedrulis, o opozicija — „Žiema“, šiaurys.

Saulė „Pragiedruliuose“ atspindi ir vaizduojamų žmonių mitinį mąstymą. Vaižgantas ją sieja su ugnimi su viskuo, kas šventa, su pačios žmogiškosios egzistencijos paslaptimi. Toks ryšys tarp Taučiuvienės ir ugnies, Taučiuvienės ir saulės. Ugnis paslapties ryšiu jungiama ir su pačia žeme. Todėl taip stipriai rašytojo vaizduojamų vaduviečių atmintyje įsirėžė padavimas apie Gaidžkalnį, kur dega pinigai (P, II, 103), o į vaikų sąmonę — pasaka apie bernaitį — gyvačių karalių (P, II, 40). „Pragiedrulių“ žmonių pasaulėjautoje nenutrūkęs mitinis ryšys tarp žemės ir žmogaus, saulės, ugnies ir žmogaus, moters ir žemės. Tokia pasaulėjauta yra vienas iš Vaižganto metaforikos šaltinių, iš tokios mąstysenos išaugo daugelis „Pragiedrulių“ alegorijų ir simbolių.

Vaižgantas nesitenkina vizualiniu gamtos vaizdu: gamta ne peizažas, o veikėjas. Per jį dažnai autorius ryškina kitą prasmę. Ąžuolas — Juodžiaus kelmas — rašytojui ir Lietuva, jos praeitis, Saulė taip pat Lietuvos laisvės simbolis. Šitų vaizdų negalima laikyti lygiareikšmiais su ankstesnėmis Vaižganto alegorijomis (pvz., „Vebronių buitis“), kur aiškiai atskirta tiesioginė prasmė nuo netiesioginės. Ankstesnėse alegorijose abi prasmės neverifikuotos („žiemkentės“ ne lietuviai, tik juos reiškia, Lapinas — ne carizmas, o tik reiškia carizmo sauvaliavimą). Tuo tarpu „Pragiedrulių“ alegorijos paprastai turi esminio tapatumo, tikrumo: Juodžiaus senmedis ne tik reiškia Lietuvą, bet yra pati Lietuva, būtent jos gamta.

Vaižgantas sukūrė labai savitų ir originalių alegorijų. Tai Napalio sapnas, „Lietuvos „Žodis“, „bitės“ ir „bičiuoliai“. Savo „mechanizmu“ tos alegorijos yra metaforos, iš dviejų gretinamų narių tepasakomas vienas ir jam suteikiama apibendrinanti reikšmė. „Pragiedrulių“ alegorijos-metaforos kartais turi atskirą siužetą, kuris irgi slepia

perkeltinį, paprastai visuomeninį turinį. Skaitytojas orientuojamas giliau skverbtis į tekstą, jam siūlomos sudėtingesnės „žaidimo taisyklės“ („...ne viskas yra, ką žmonių akys temato; kad dar yra, ko žmonės nemato ir reta kas tejaučia“— P, II, 123).

Asociacijomis pagrįstas Vaižganto meninis mąstymas leido jam sėkmingai kurti alegorijas ir simbolius. Rašytojui atrodė, kad alegorija paprastesnė už simbolį. Bet „Pragiedruliuose“ jos irgi sudėtingos, dažnai virsta simboliais. O simboliai, gerokai abstrahuoti, irgi neatitrūksta nuo realybės. Alegorijos ir simbolio sintezę reiškia kūrinyje ir tokie įvaizdžiai kaip *tvanas, žiema, pavasaris, pragiedrulis,* kurie turi didelę meninę sugestiją.

„Pragiedrulių“ meniniams vaizdams apskritai būdinga polisemija, kūrinyje vyrauja metaforinis vaizdavimas. Vaižgantas mėgsta suartinti ir sugretinti reiškinius iš pačių tolimiausių bei skirtingiausių sričių. Ir vaižgantiškoje metaforoje ypač stiprus nepanašumo santykis tarp tikrovės realijų. Užtat jos — įsimenančios ir įspūdingos. Jau Aristotelis, apibrėždamas metaforą kaip vieno daikto žymių perkėlimą kitam, pagrįstą panašumu, iškėlė, kad didelį efektą duoda būtent skirtingų požymių sugretinimas, Nesant metaforoje skirtingų polių, įspūdis visada susilpnėja.[1]

Kurdamas metaforą, Vaižgantas retai tepasitelkia spalvą (ir apskritai kūrinio vaizduose spalva nevaidina didesnio vaidmens, vyrauja balti ir juodi tonai), nedaug ir garsinių metaforų. Vaižgantas linkęs į veiksmo ir būsenų polisemiją, kuri ir suteikia rašytojo metaforoms originalumo, o vaizduojamiems reiškiniams išskirtinumo. „Pragiedrulių“ metaforoms būdinga judesio, emocijų kaita, o metaforų širdis — veiksmažodis. Ypatingą vietą tarp šių metaforų užima įspūdžio metaforos.

Metaforos „Pragiedruliuose“ dažniausiai apima ištisą epizodą ar net skyrių („Menkių gabenimas“, „Tūtinai“ ir kt.)[1] Lyginimas išsišakoja į atskiras vizualines ir prasmines atšakas, kurios savo ruožtu vėl išreiškiamos metafo-

[1] *Асмус В.* Вопросы теории и истории. — М., 1968, с. 34.

romis. Pagaliau pats faktas, kad veikėjai kultūros darbą dirba slapukaudami, gudraudami, irgi yra metaforiškas. Skaitytojui kartais net sunku susigaudyti toje gausybėje „kitoniškumų“ bei „ypatingumų“, suprasti vaizdines ir prasmines skirtybes, ir pats autorius kaip pasakotojas ateina į pagalbą: „Ką reiškia atskiras žmogus mūsų ar mūsų krašto smaugėjų visuomenėje? Reikia keršto iš visos tautos, iš viso pavergtojo krašto, kurs pačiame šaltinyje užtvenktų nedorybės srovę. Reikia ištiso tvano, kad visą senovinį raugą nuplautų. Reikia smarkios audros, kuri nugriautų nuo visuomenės tamsios nakties slogutį. Tik kad susidarytų tvanas, reikia daug daug lašų, kad ilgai ilgai lašėtų; vienas, dešimt, šimtas čia neprilašins. Tai gali padaryti tik šimtai tūkstančių. Ir audros vienas neįpūsi: taip pat reikia daugelio pūtėjų; juo daugiau bus, juo didesnę audrą sukels. Lašintojai ir pūtėjai — tai tie suimtieji; tai tie, kurie jums šį „prūsinių bičių“ spiečių siunčia.“ (P, II, 150—151).

Metaforiška „Pragiedrulių“ vaizdų prigimtis reikalauja nuolatinės kaitos. O tai labai artima Vaižgantui, kurio meninis mąstymas nėra izoliuotas, imanentiškas dvasios vyksmas, o nuolatinis bendravimas su išoriniu pasauliu. Vaižganto monologas nuolat pereina į autodialogą, poetinė metafora skverbiasi į daiktų ir reiškinių tarpusavio ryšius. Metafora apskritai priešiška negyvam, statiškam tikrovės atkūrimui ir yra labai išsivysčiusio meninio mąstymo savybė. Tokios meninės mąstysenos rezultatas gausios reminiscencijos, ypač literatūrinės, kurios dažnai taip pat yra savotiškos metaforos. Tai V. Kudirkos, Vydūno, A. Baranausko motyvai, įvaizdžiai ar net tekstai, kūrinio atmosferoje įgyjantys papildomų prasmių.

Metaforos, alegorijos, simboliai padėjo Vaižgantui sukurti „Pragiedruliuose“ ypatingą meninį pasaulį, kurį valdo ir savi dėsniai bei įstatymai. Užčiuopdami to pasaulio realų pamatą, ryškius istorinės epochos atspindžius, turime neužmiršti, kad „Pragiedruliai“ ir tikrovės, ir rašytojo idealo projekcija. Kūrinyje susijungė realybė ir rašytojo svajonė, tai, kas buvo ir ką norėjo Vaižgantas matyti.

„Pragiedrulius“ Vaižgantas manė dar taisyti ir tęsti. „Montuodamas“ kūrinį, jau Vilniuje rašytojas kaupė naują medžiagą ir parašė keletą epizodų, kurie turėjo sudaryti „Pragiedrulių“ IV dalį — „Aldrą“ („Audrą“). Kai kuriuos vaizdus netrukus paskelbė spaudoje („Tėvo palikimas“[2]), kiti epizodai iki šiol tebėra rankraščiuose („Kaip Taučiai mini Aleksį kalėjime“, „Atminimai vaikystės“, „Proletariato šventės“ ir kt.[3]). Į „Pragiedrulius“ turėjo įeiti ir vėliau spaudoje skelbti fragmentai „Nauja pajėga“[4], „Pirmasis protestantas“[5].

„Aldroje“ (rašytojas lygiagrečiai rašė ir „Audroje“) numatyta pavaizduoti „mažoji“ revoliucija, t. y. 1905 metų įvykiai, pratęsti ankstesnių „Pragiedrulių“ veikėjų likimą. Artėjančios „mažosios“ revoliucijos nuojauta išsakyta buvusio dvarininko Sviesčiaus lūpomis: „Aš revoliucijos nesuprantu ir jos eigos neatspėju. O kad ji bus, kad jos reikia laukti, tai nereikia nė pranašo, jei caras pralaimės japonų karą.“ Fragmentuose susiduriame su grįžusiais iš tremties „Gondingos krašto“ veikėjais (Gintautu, Darata Vidmantaite, Napaliu Šešiavilkiu). Jie kol kas klausytojai „protestanto“ Rimučio Vizgirdos agitacinių kalbų („Pirmasis protestantas“)[6]. Didesnius vaidmenis gauna kai kurie ankstesnių knygų buvę antraeiliai personažai (Giedrienė, jos duktė Karusė), atsiranda naujų veikėjų (gydytojas Konstantinas Matjošauskas, jo dukterėčia Sabina), iš kurių išsiskiria Kipras, pirmas darbininko paveikslas Vaižganto kūryboje (Kipras dirbo fabrike, dalyvavo darbininkų „konspiracijose“, išsiųstas iš Peterburgo, slapstėsi nuo kariuomenės pas daktarą Matjošauską). Veiksmas perkeliamas į naujas Lietuvos vietas — Zarasų kraštą (nors veikė-

---

[2] *Vaižgantas.* Tėvo palikimas.— Skaitymai, 1922, kn. 16, p. 3—45. Rankraštis.— VVU BR, F 1, F 269, p. 23—65.

[3] *Tumas J.* „Pragiedrulių“ IV daliai paruošiamoji medžiaga.— VVU BR, F 1, F 269, p. 75—161, 219—297, 235—237.

[4] *Vaižgantas.* Nauja pajėga.— Gubos, 1927, Nr 2, p. 14—32.

[5] *Vaižgantas.* Pirmasis protestantas.— Rytas, 1927, balandžio 14, 19.

[6] Į šį skyrių Vaižgantas vėl įjungė dalį teksto iš „Vaduvų krašto“ pirmosios redakcijos fragmentų: „Trošku—neužtrokšiu“ ir „Saulėgrąžos“.

jai kilę iš Vaduvų, kur „garsėjo Nečionių ir Denionių jaunimas... kur Pašvenčiuose vikaravo Vizgirda... Netoliese Aužbikų ir Geišių kaimai... Saveikių dvarelis“[7]) ir naujus įvykius (rusų-japonų karą, spaudos grąžinimą, revoliuciją).

Šioje dalyje, kaip ir „Pragiedruliuose“, Vaižgantas numatė remtis „tikrais atsitikimais“, faktais. Laiške L. Didžiulienei 1925 m. rašė: „Manęs laukia „Pragiedrulių“ <...> „Audra“, kur aš ketinau vaizduot 1905 metus. Bet manęs neinformuoja tie, kurie smarkiau dalyvavo to laiko revoliucijoje. Jei Tamstos vaikai mane priimtų su interviu, kaip beletristą, ne šnipą (juk viskas pasibaigė), aš mielai į juos nuvažiuočiau. Man reikia tipų ir epizodų, ne istorijos“[8]. L. Didžiulienė rinko Vaižgantui atsiminimus ir tvirtino, kad „Aldrai“ „medžiagos daug daug yra“[9].

„Aldros“ Vaižgantas nepabaigė, o 1929 m. išleido „Šeimos vėžius“, pavadindamas juos „Pragiedrulių“ III tomu[10]. Bet tai buvo atskiras kūrinys, kitu aspektu liečiantis visuomenę ir „kovą dėl kultūros“. Rašytojas puoselėjo ir dar vieną sumanymą, norėjo prie „Pragiedrulių“ prijungti apysaką „Dėdės ir dėdienės“, pratęsdamas Mykoliuko likimą ir atvesdamas šį veikėją į kovą dėl nacionalinės kultūros. Tačiau teparašė taip pat tik kelis „Dėdžių ir dėdienių“ tęsinio epizodus. Taip ir liko „Pragiedruliai“ dviejų tomų, trijų dalių veikalas („Gondingos kraštas“ I, II d., „Vaduvų kraštas“ III d.), kuris turinio ir formos atžvilgiu sudaro visumą.

„Pragiedruliai“ turėjo didelės reikšmės visai lietuvių prozai. Tai pirmas toks monumentalus kūrinys apie kaimą, reprezentavęs visos lietuvių prozos brandumą. Todėl norėta „Pragiedrulius“ versti į kitas kalbas. Kūriniu susidomėjo O. Milašius ir K. Balmontas, kuris sutiko redaguoti „Pragiedrulių“ vertimą į rusų kalbą. O. Milašius

[7] *Tumas J.* Paruošiamoji medžiaga „Pragiedrulių“ IV daliai.— VVU BR, F 1, 269, p. 25.

[8] L. Didžiulienės-Žmonos susirašinėjimas su J. Tumu-Vaižgantu.— Literatūra ir kalba.— V., 1957, t. 2, p. 390.

[9] Ten pat, p. 386.

[10] Vaižganto raštai.— K., 1929, t. 15.

rengėsi versti į prancūzų kalbą[11]. Šią idėją karštai palaikė J. Tysliava. „Pragiedrulių" išvertimu į kitas kalbas ėmė rūpintis ir pats autorius („Savo „Pragiedrulių" kaišioti, kad juos bent dalimi parodytų Europai, būtų — naujiena, skelbtų, „surastų naują tautą — lietuvius", tai gal ir gerai būtų kai ką išvertus prancūziškai")[12]. Bet kitomis kalbomis, be atskirų epizodų rusiškai, „Pragiedruliai" taip ir nepasirodė.

---

[11] N. Vikaro ir K. Balmonto laiškų (1926.XII.14, 1926.XII.21) kopijos.— J. Tumo archyvas. Viešoji korespondencija (1893—1929).— VVU BR, F 1, F 26, p. 94.

[12] J. Tumo-Vaižganto laiškas (1926.X.28) artimiesiems.

LITERATŪROS IR KULTŪROS AUKŠTUMOS

Apie talentingą žmonių savotiškumą Vaižgantas rašė: „Vieni, vientisieji, atitinka tikrąjį savo pašaukimą, kaip kirvis kotą, ir jau per visą amžių jo nebepaleidžia (...) Kiti, šakotieji (...) blaškosi, dirbdami dešimteriopus darbus“ (VR, IV, 155). Tiems, antriesiems, priklausė ir pats rašytojas. Tik peržengęs penkiasdešimties metų slenkstį, jis atsidėjo literatūrai (tiesa, trumpam „murkteldamas“ į „politikos eketę“). Vaižgantas tvirtai ėmė kopti į literatūros aukštumas. Tuoj po „Pragiedrulių“ parašė vieną meniškiausių savo kūrinių — „Dėdės ir dėdienės“. Rašytojo darbą lydėjo J. Tumo, literatūros mokslininko bei kritiko, veikla. Vaižgantas tapo ir vienu iš populiariausių to laiko žmonių.

„Dėdės ir dėdienės“

Vaižgantas savo kritikos straipsniuose siūlė lietuvių prozai atsigręžti į gyvenamojo meto tikrovę. Apie 1920 metų literatūrą jis rašė: „...mūsų dailioji literatūra neatšviečia dabartinės visuomenės. Kraunasi nauji tipai: valdininko, aferisto, spekulianto, fabrikanto, valstybės veikėjo, net mokslavyrio, keičiasi sodžius <...>, riejasi partijos ir duoda netaikių žmonių: atgyja ir į politiką kišasi katalikybė. Visa tai nauja; viso to pas mus seniau nebuvo. Nejaugi mūsų rašytojai viso to nemato? <...> Išsiaiškinimas ir pateisinimas tėra vienas — visi tebesame chaose, susidrumstę; dar nėra pastovumo visuomenėje ir valstybėje, tai ir naujieji tipai dar nesuskubo įsibrėžti į gyvenimą ir jo veidrodį — literatūrą“ (VR, IV, 81—82). Tų „naujų“ tipų nebuvo Vaižganto „raštų rašte“ „Pragiedruliuose“, kuriame pavaizduoti kad ir netolimi, vis dėlto praeities laikai, nacionalinio judėjimo metai. Pagaliau ir kiti antrojo dešimtmečio lietuvių prozininkai — V. Krėvė, A. Vienuolis,— taip pat vaizdavo praeitį. Rašy-

tojai ne tik nesuspėjo, kaip manė Vaižgantas, atspindėti pakitusio gyvenimo. Buvo ir kitų priežasčių: visuomenę ir rašytojus dar stipriai veikė buržuazinės „nepriklausomybės“ iliuzijos. Tokiame visuomeninių nuotaikų kontekste pasirodė ir „Pragiedruliai“, ir apysaka „Dėdės ir dėdienės“.

Kupinas iliuzijų ir Juozas Tumas persikėlė į Kauną. Jis — „sprogstantis optimistas“, anot V. Krėvės,— nuoširdžiai tikėjo, kad buržuazinė Lietuvos valstybė suras tinkamiausią kelią į „tautos labą“. Reikia tik visiems dirbti, reikia sukurti tokią aplinką, kuri leistų plačiausiai pasireikšti tautai ir atskiram žmogui. Visuomeninė situacija ir paties Vaižganto pasaulėjautos optimistiniai pradai paveikė apysakos „Dėdės ir dėdienės“ problematiką. O medžiagos kūriniui rašytojas sėmėsi iš pobaudžiavinio kaimo buities, jam geriausiai sekėsi vaizduoti tai, kas ilgai nešiota atmintyje.

Didelė apysakos meninė vertė, visada skaudžiai aktuali žmogaus likimo tema, saviti charakteriai pelnė jai populiarumą. Apysaka žymėjo Vaižganto kūrybos viršūnę ir visos lietuvių prozos brandą.

„Dėdes ir dėdienes“ Vaižgantas spausdino „Skaitymų“ žurnale (1921). Atskira knyga apysaka pasirodė „Vaižganto raštų“ X tome (1929). Kūrinio meninę vertę lėmė vaizduojamų žmonių paveikslai. „Rimuose ir Nerimuose“ rašytojas atskleidė psichologinius ir etinius žmogaus poelgių motyvus. „Pragiedruliuose“ tuos motyvus papildė nacionalinio charakterio premisomis, o apysakoje „Dėdės ir dėdienės“ parodė ir socialines vaizduojamų žmonių elgesio prielaidas. Tai padėjo ypač giliai pavaizduoti žmogų. Žmogaus koncepcija sudaro visą kūrinio šerdį.

Žmogus „...tam tikras socialinis vienetas“

Apysakos veikėjai „dėdės“— žemiausios socialinės padėties žmonės baudžiavos metais. Jie ėjo dvigubą lažą: dirbdavo ir giminaičiams, pas kuriuos gyveno, ir dvarui.

„Dėdžių“ tradicija giliai buvo įleidusi šaknis Rytų Lietuvos kaime. Ūkio šeimininku dažniausiai galėjo tapti tik vienas brolių, o kiti turėjo gyventi drauge, dirbti, kad nenuskriaustų brolio šeimos. Jie neturėjo teisės vesti ir toje pat vietoje sukurti antrą šeimą. Brolio šeimai „įsitvirtinus“, jie jau būdavo per seni vesti, likdavo įnamiais.

„Dėdžių“ tradicija, ilgus metus viešpatavusi Lietuvoje, turėjo socialinį charakterį ir buvo ano meto ekonominių sąlygų padaras. Baudžiavinėje santvarkoje visa žemė priklausė dvarininkų saujelei, o valstiečių sklypai tokie maži, kad negalėjo išmaitinti kelių šeimų. Dar didesnis žemės susmulkinimas būtų pasmerkęs juos visiškam skurdui. Ši „dėdžių“ tradicija — tai tam tikra patriarchalinių santykių forma, kurį laiką išlikusi ir įsitvirtinus kapitalizmui.

Požiūrį į „dėdes“ kaip „socialinį vienetą“ šeimoje bei ano meto visuomenėje Vaižgantas lakoniškai suformulavo apysakos įžangoje. Visame kūrinyje, visoje apysakos vaizdų sistemoje taip pat stipriai juntamas socialinis podirvis. O akivaizdžiausias Mykoliuko dramoje, kuria ir grindžiamas apysakos siužetas.

Jo išoriniai metmenys gana paprasti: Mykoliukas myli Severiutę, ji irgi atsako nuoširdžiu jausmu, nors išteka už dvaro tijūno Geišės. Mykoliukas visam laikui pasilieka „dėde“ vyresniojo brolio šeimoje, o po baudžiavos panaikinimo Dovydų įnamiais, „dėdėmis“ tampa ir abu Geišės — Rapolas ir Severja. Šių veikėjų dalia nelengva, visų gyvenimas susiklosto nesėkmingai.

Pirmame apysakos skyriuje vienintelį kartą pavaizduojami sykiu visi trys veikėjai: Mykoliukas, Severiutė ir Rapolas Geišė. Šiaip jau kiekvieno jų likimas rodomas atskirai (skyriuose „Dzidorius Artojas — dėdė Mykolas“, „Laimingoji dėdienė Rapolienė“, „Karšinčius — dėdė Rapolas“), tik gretinant veikėjų buitį ir dvasinius išgyvenimus. Veikėjai „Dėdėse ir dėdienėse“ retai teparodomi kartu, nes tai ne įvykių, o psichologinė apysaka. Psichologiniu etiudu kūrinį vadino ir pats autorius,

Mykoliukas, palyginus su „Pragiedrulių“ veikėjais, nėra visuomeniškas, jis neveiklus. Tai ankstesnės gadynės žmogus, stipriai paveiktas baudžiavinės epochos dvasios. Ujamas dvare ir namuose, Mykoliukas pasidarė „tylia mašina darytoja“, jo buitis tapo skurdi ir vienoda, o ir jis pats atrodė tik pilkas žmogus. Niekas jo ir nepastebėjo, niekas neprakalbino, niekam ir jis neturėjo ką pasakyti. Dirbo Mykoliukas vienas, ėjo vienas ir net šypsojosi tarsi pats sau. Ir vadino jį visi ne Mykolu, o tik Mykoliuku, tuo pabrėždami, kad jis „mažas“ žmogus.

Toks Vaižganto pasirinktas pagrindinis veikėjas tiko apysakos idėjai išreikšti. Rašytojui rūpėjo parodyti, kaip „dėdžių“ tradicija slegia žmogų, o tai daug giliau galėjo pajusti ne veiksmo, o refleksijų žmogus, jautriai reaguojantį asmenybė. Be to, „dėdės“ „socialinio vieneto“ padėtis taip pat slopino aktyviuosius asmenybės pradus. Juk „dėdė“ — tai tik „ūkio inventorius“, „be kurio ūkis būtų ne ūkis, ir šeimininkas gautų išeiti elgetautų“ (VRR, I, 41). „Dėdė“ neturėjo jokių teisių, tik pareigas. Jas ir galėjo atlikti toks geraširdis, ramus, tylus žmogus kaip Mykoliukas.

Šitokio charakterio žmogus gana būdingas vaizduojamai epochai. Mykoliukas negalėjo būti nenuolankus ir nepaklusnus. Šias savybes gimdė ir puoselėjo prievarta, savivalė ir inertiškumu pritvinkusi baudžiavinio gyvenimo atmosfera. „Mykoliuk, šen, Mykoliuk, ten“,— varinėjo jį dvaro tijūnas. Ir Mykoliukas ėjo „per kiaurą dieną, per kiaurus metus, per nemaža metų“ (VRR, I, 37). Jis įprato neprieštarauti, pilnomis baimės akimis sekė kiekvieną prievaizdo judesį, atlikdavo kiekvieną jo paliepimą.

Savotiškai susiklostęs Mykoliuko gyvenimas lėmė jo santykius su kaimu. Niekieno neįvertintas ir nesuprastas, net artimiausio kaimyno neprakalbintas, jis vis labiau traukėsi nuo žmonių, susigūžė savyje, užsisklendė savo vidaus pasaulyje. Kaime jis pasidarė vienišas, visiems tolimas ir nesuprantamas. Ir pats Mykoliukas nežinojo, kas dėl to kaltas, nesuprato savo vienišumo priežasčių, o tik giliau už kitus jautė visas neteisybes ir reagavo taip, kaip jam diktavo prigimtis: „Tik jau toks jo buvo būdas: ne

prieštarauti, ne ginti, ne pretenzijas kelti, tik vis gilyn į savo kiautą traukstis: juo skaudžiau, juo giliau, ir ten gyventi savo gyvybe“ (VRR, I, 102). Apysakoje ir parodoma, kad nuoskauda ir gaivališkai pajausta socialinė neteisybė toliau ugdė Mykoliuko prigimtyje glūdėjusį kontempliatyvinį pradą, padarė jį dar neryžtingesnį. Mykoliuko vidinę dramą pagimdė konfliktas tarp asmenybės ir nepalankios socialinės aplinkos.

Toks konfliktas nebuvo naujas lietuvių prozoje. Jį kėlė V. Krėvė, A. Vienuolis, ypač romantizmo srovei artimuose kūriniuose. Bet minėtus autorius labiau domino ne tiek objektyvios sąlygos, sukėlusios tą konfliktą, kiek jo reikšmė žmogaus subjektyviam pasauliui. Tuo buvo norima pabrėžti asmenybės išskirtinumą, kuris ir sudarė romantizmo kūrinių patosą. Asmenybės ir aplinkos susidūrimas dažnas ir XX a. pr. lietuvių realistinėje prozoje. Jis paprastai siejamas su pasipriešinimu visuomeniniam blogiui.

Vaižgantas Mykoliuko ir aplinkos konflikto be atodairos nestiprina ir nenuveda iki kraštutinių kontrastų. Mykoliuko užsidarymas savyje ir vienišumas vaizduojamas įprastomis kaimo buičiai formomis. Jis dirbo vienas, ėjo vienas, šventadieniais sėdėjo kur nors nuošaliau susigūžęs: „Nei Mykoliukas žmonių šalinosi, nei į juos dėjosi. Patekęs į būrį, jo nepadidino; išsiskyręs iš būrio, jame žymės nepaliko“ (VRR, I, 38). Į Mykoliuko užsidarymą savyje, tylumą, niekur nesikišimą kaimas žiūrėjo kaip būtiną, „dėdės“ padėtį atitinkantį bruožą.

Antra vertus, Šiukštų Mykoliuko vienišumas, uždarumas yra ne tik socialinis reiškinys. Mokėjimas susikurti savą pasaulį ir apsieiti be žmonių Vaižgantą domino ir kaip neįprastas, retas atvejis kaimo buityje. Rašytojo vaizduojamas Mykoliukas taip pat ne eilinis žmogus. Tai poetiškos prigimties išsiskyrimas iš kaimo kasdienybės, pilnas paslaptingumo. Rašytojas ir kuria šio veikėjo paveikslą, atskleisdamas kontrastą tarp beteisės žmogaus padėties ir turtingo, savito vidaus pasaulio. Turtingos prigimties žmonių nelaimingo likimo pavaizdavimas — specifinis vaižgantiško kriticizmo pasireiškimas.

Pats Mykoliukas savo beviltišką padėtį pajuto pamilęs Severją. Visa apysakos vaizdų logika teigia, kad baudžiauninkas turi vienintelę socialinę teisę — turėti savo šeimą. O Mykoliukui ir ji atimta. Šiuo požiūriu jis peržvelgia savo gyvenimą, savo dabartį ir ateitį, skaudžiai pajunta, kad niekad negalės sukurti šeimos. Norėdamas įgyvendinti šią svajonę, jis turėtų palikti brolio namus. Šios dilemos sprendimas — Siuokštų Mykoliuko vidinės dramos kulminacija. Meilei išjudinus visas dvasines jėgas, Mykoliukas pirmą kartą išdrįso paklausti: „Už ką? Kuriomis teisėmis?“ (VRR, I, 56). Kodėl jis skriaudžiamas? Bet atsakymo nerado. O ir ieškoti neieškojo. Rašytojas tik parodo, kad prabyla humaniška Mykoliuko prigimtis: „Vienas brolis nebepavaldys valako, ir dvaras išmes jį kur į trobelę medsargiu ar laukabėgiu <...>. Kaipgi tai galima? Ne, jis, Mykoliukas, neleis, kad taip atsitiktų <...>. Ne, tikrai ne! Jis negali suardyti broliui gyvenimo, vaikus paleisti iš neturto į tikrąjį badą. Jis turi būti taip, kaip yra <...>“ (VRR, I, 56). Mykoliukas visam laikui pasiaukoja brolio šeimos labui, tampa „ūkininko ašvieniu, kantriu, nieko sau nereikalaujančiu, vieną dievą bepažįstančiu, su juo beintimiaujančiu“ (VRR, I, 166).

Kūrinyje užčiuopiamos ir visuomeninės priežastys, turėjusios įtakos Mykoliuko pasirinkimui: jis „įbailintas, pavergtos dvasios“, baudžiavinis gyvenimas įdiegė jam nepasitikėjimą savimi (VRR, I, 64). Ir Rapolas Geišė Mykoliukui ne paprastas varžovas, o daug aukštesnės visuomeninės padėties žmogus, jis dvariškis. Todėl Mykoliukas nei pavydėjo Geišei, „nei kelią užbėgti norėjo, nes jautė — ne jo pajėgoms išvaduoti Severiutė iš tos nelaimės, nes nebuvo ko kito duoti, kas vadintųsi — laimė“ (VRR, I, 86). Laimė Mykoliukui pirmiausia savarankiškumas, kurio taip trūko „dėdei“. O liūdesys, netekus Severiutės, ir dingusios meilės apgailėjimas, ir kančia dėl žmogaus beteisės padėties. Asmeninės laimės atsisakymas suvokiamas kūrinyje kaip asmenybės humaniškumo išraiška ir kaip poelgis, nulemtas socialinių sąlygų. Apysakos vaizdai pranoksta Vaižganto sumanymą iškelti „sodžiaus žmogaus“ „širdies švelnumą“ ir „būdo gerumą“.

Į klausimą, kodėl Mykoliukas nesukūrė šeimos, kodėl visam laikui pasiliko „dėde", yra ir kitokių atsakymų. Tik vargu ar priimtinas aiškinimas, kad Mykoliukas esąs nežemiška būtybė, „dvasinio pasaulio žmogus", o tokio tipo žmonės ir tegalėjo graudžias giesmes kurti, gilias dramas išgyventi, bet netiko būti šeimininkais[1]. Mykoliuko pasiaukojimas brolio šeimai kartais siejamas tik su jo kūrybine prigimtimi („<...> jie yra kūrėjai. Jie sukūrė ne savo gyvenimą, bet kitų. Jie buvo tiltai, per kuriuos gyvenimas perėjo, juos palikdamas užmiršime"[2]).

Pasitaikė aiškinimų, kad Mykoliuko likimą lėmė prisirišimas prie „gimtosios žemelės". Jei jis būtų ne taip suaugęs su gimtąja vieta, jis „būtų galėjęs kitaip savo buitį pasukti"[3]. Atsakymo kartais ieškoma apskritai gyvenimo paradoksuose: Mykoliukas turėjęs itin stiprų šeimos jausmą, to jausmo vedamas ir pasiaukojo brolio šeimos labui.

Šiais atvejais neatsižvelgiama į socialines priežastis, nepastebima nė Mykoliuko dramos. Tai, be abejo, supaprastintas Mykoliuko charakterio interpretavimas. Apysakos vaizdų logika — kitokia: Severiutės netekimas ir apsisprendimas likti „dėde" sukrėtė Mykoliuko sielą.

Skaudūs, dramatiški išgyvenimai neišblėso ir praslinkus daugeliui metų. Tik jie taip aštriai nebeprasiverždavo, nes, visam laikui pasilikęs „dėde", Mykoliukas atsisakė trokštamos laimės. Giliai širdyje paslėpė jis ir patirtą neteisybę, o retkarčiais ją atsiminęs, imdavo garsiai bartis ant jaučių, keiksnojo, pliauškino botagu, paskui ėjo išpažinties, atgailojo... ir vėl barėsi. Taip „dėdė" Mykolas — Dzidorius Artojas išliedavo susikaupusį kartėlį, kai pasijusdavo esąs apviltas ir nuskriaustas. Jis dar labiau ėmė šalintis žmonių, dar stipriau užsidarė savo „vidinėje erdvėje", kurios tuštumą užpildydavo religinės emocijos.

Sustiprėjęs religingumas, prarasta asmeninė laimė, giliai viduje užslėptas kūrybinis pradas, metų naštos sugru-

[1] *Ambrazevičius J.* Vaižgantas.— K., 1937, p. 108—110.

[2] *Ambrazevičius* J. Vaižgantiška kūryba.— Naujoji romuva, 1933, Nr 124, p. 460.

[3] *Vaičiulaitis A.* Vaižganto „Dėdžių ir dėdienių" gamta.— Ateitis, 1929, Nr 7—9, p. 324.

binta išorė atitolino Šiukštų „dėdę“ nuo poetiškojo Mykoliuko. Bet daug kas juos ir tebejungė. „Dėdės“ Mykolo širdyje išliko daug skaidraus jausmo, vidinio grožio ir šilumos.

Jautrus, taurus, apdovanotas dvasinėmis vertybėmis, bet neįvertintas ir pats nemokėjęs ginti savo teisių, kantriai velkąs „dėdės“ naštą — toks yra Mykoliukas apysakoje „Dėdės ir dėdienės“. Ir nors jis pats neprotestavo,— Mykoliukas ne protestuotojo, ne maištautojo tipas,— tačiau nelaimingas jo likimas, besąlygiškas nuolankumas apysakoje nuskamba kaip skaudus kaltinimas visuomenei, kurioje klesti socialinė neteisybė.

Socialinės sąlygos paveikė ir Severiutės gyvenimą, nors palyginus su Mykoliuku, ji daugiau veiksmo žmogus. Severja kiek galėdama stengiasi pritapti, įsitvirtinti kaimo buityje. Ji net slapčiausiose svajonėse nekūrė bendro gyvenimo su Mykoliuku planų, nes žinojo, kad šis tik „dėdė“, neturi savo „kampo“, ir negalės jai suteikti prieglobsčio. Ji ištekėjo už Rapolo Geišės. Dvaro prievaizdo padėtis greit užstojo švelnią ir nedrąsią Mykoliuko meilę. Severja instinktyviai pajuto to laiko socialinius santykius ir negalėjo jiems pasipriešinti: jai buvo atėjęs laikas ištekėti, kraičio Pukštai ne ką tegalėjo duoti, patys būdami baudžiauninkai. Severja ištekėjo už Geišės ne prievarta, kaip daugelis autorių dažnai vaizduodavo nelygias vedybas mūsų literatūroje, o savo noru, ištekėjo ne tik dėl materialinių išskaičiavimų, nors jie ir suvaidino svarbų vaidmenį.

Kaip ir „Pragiedrulių“ veikėjai, Severja turėjo stiprų šeimos jausmą. Tai ir lėmė vyro pasirinkimą. Vaižgantas pateikia ir dar vieną argumentą: Geišė pirmasis pažadinęs jos moterišką prigimtį. Pamačiusi Rapolą miške, „visą liepsnojantį ir tviskantį“, ji pasidavė siautulingai prasiveržusiai Geišės aistrai. Geišė — „gamtos epizodas“, kuris „užbūrė“ Severjos sielą. Taip susipina apysakoje įvairūs motyvai, sukuriama intensyvaus žmogiškumo atmosfera, atsiskleidžia rūsti gyvenimo tiesa.

Tapusi Rapolo žmona, Severja stengiasi praskaidrinti senojo tijūno gyvenimą, o pasidariusi „dėdiene“, energingai grumiasi gobšių giminaičių namuose. Ant savo pečių

užsikraudama visą rūpesčių naštą, ji gina bejėgį vyrą — karšinčių Rapolą,— išmoksta rietis, „nepalikdama neatmušus nei mažo, nei didelio smūgio“ (VRR, I, 141). Sunki kova už būvį suteikia jai ryžtingumo, subrandina pasipriešinimo jausmą, kuris prasiveržia karštų ginčų su Dovydiene metu. Severja pradeda suprasti tą neteisybę, kuri pasmerkė ją skurdui ir beteisiškumui, aštrus kartėlis suskamba jos žodžiuose: „Jums mano sveikata tėra reikalinga, ne man pačiai! <...> Jums, kad mūsų laukai būtų įdirbti ir nudirbti, kad nepasivėlintume, kad mūsų nepjautų barų nenuganytų, kad nesuvežtų gubų nesulytų, kad šienas nesupūtų... Ir nesulydom, ir nesupūdom, ir nesuganom“ (VRR, I, 132—133).

Stipri, galinga, įšėlusios Dovydienės nepaisanti Severja šioje scenoje artima Žemaitės Katrei, pasipriešinusiai prieš Vingių „karalystę“. Stichiškai prasiveržusiu nepasitenkinimu jos abi savaip protestavo prieš žmogaus beteisiškumą. Vaižgantas jautė, kad ekspansyvi Severja turėjo reaguoti į socialinę skriaudą, išjudinusią net ramų ir neryžtingą Mykoliuką.

Didžiausias lūžis Severjos charakteryje įvyko po Rapolo mirties. Ji pasidarė lėta ir viskam abejinga, laikysenoje buvo jaučiamas kažkoks grėsmingumas. Tai, rašytojo nuomone, buvo akibrokštas Dovydams. Netekusi paskutinio žmogaus, kuriuo turėjo rūpintis, ji pajuto savo gyvenimo beprasmybę. Severiutė net ėmė atvirai „maištauti“ (išgėrinėti, vagiliauti), kol susitaikė su karčia „dėdienės“ dalia, tapo „socialiniu vienetu“, „ūkio inventoriumi“.

Iš visų apysakos veikėjų Severiutė išgyveno ryškiausią evoliuciją, yra pats dinamiškiausias charakteris: gyva, judri, kupina gyvenimo džiaugsmo apysakos pradžioje ir tyli kaip žemė, užsidariusi savyje, pilna rezignacijos — pabaigoje. Severjos pasikeitimas, jos charakterio raida — įtikinama, natūrali.

„Pragiedruliuose“ Vaižgantas iškėlė moters vaidmenį šeimoje ir šeimos reikšmę moters gyvenime, bet tik „Dėdėse ir dėdienėse“ sukūrė savarankišką ir sudėtingą moters charakterį.

Sudėtingas ir Rapolo Geišės paveikslas. Palyginus su Mykoliuku ir Severiute, jis kito socialinio sluoksnio, dvaro žmogus; kitaip jį palietė ir „dėdžių" tradicija. Geišės charakteristika apysakoje gana prieštaringa. Vaižgantas rodo Geišę kaip tipišką dvaro prievaizdą. Tingus, vengiantis žemės darbo Rapolas susirado tijūnavime savo pašaukimą, atliko šias pareigas „su tokiu atsidėjimu, kokio sunku buvo iš jo laukti: nematytu teisingumu ir ištikimybe Pats-Pamarneckui. Ir vis už tai, kad dabar jis buvo sočiai prišeriamas ir gerai apvelkamas <...>" (VRR, I, 49). Jis buvo tiesioginis baudžiauninkų valdytojas, valdė juos taip pat įprastiniu valdžios ženklu — bizūnu. Antra vertus, Geišė atrodo tarsi „nuolaidesnis", „geresnis" už kitus prievaizdus („...nedūko, nesikeikė; ypač niekas nebūtų pasakęs, kad Rapolas bent ką perliejo savo rimbu..." — VRR, I, 49—50). Visaip siekė tijūnas ištirpdyti tą „sieną", kuri atskyrė jį nuo kaimo. Pamatęs Mykoliuką ir Severiutę, nuoširdžiai siūlė: „Pabūkime, daisia, nors vieną dieną — broliai" (VRR, I, 65). Geišė domėjosi visais kaimo buities reikalais, stengėsi su kiekvienu surasti bendrą kalbą, noriai praleisdavo kaime savo poilsio valandas.

Tiek bendraudamas su kaimu, tiek ir vesdamas Severją Pukštaičią, Geišė siekė neatitrūkti nuo baudžiauninkų, iš kurių tarpo ir pats buvo kilęs. Bet ir po baudžiavos panaikinimo, kai Rapolas neteko tijūno vietos, pasidaryti neatskiriama kaimo organizmo dalimi jam nepavyko. Kodėl Geišė nesuartėjo su kaimu? Kaip ir kitais atvejais, apysakoje nėra tik vieno atsakymo: kūrinio meninis pasaulis sudėtingas ir nevienareikšmis. Gal metai, praleisti dvaro aplinkoje, paliko pėdsakus Geišės asmenybėje: prisigėrė „dvaro dvasios", kuri paveikė mąstyseną, atrofavo valią, atitolino nuo fizinio darbo. Geišė nebegalėjo prisitaikyti prie poreforminio kaimo gyvenimo, palūžo drauge su visa baudžiavos institucija. O gal tai apskritai žmogus, kuriam buvo ankšta kaimo kasdienybėje, gal jo nepatenkino žemės darbas, buities reikalai, o kaip realizuoti savo sugebėjimus jis nežinojo. Juk autorius šį veikėją taip pat vaizduoja kaip turtingos prigimties žmogų. Nepabaigiamose Rapolo šnekose, kurių, deja, niekas nenorėjo klausytis, ra-

šytojas sakė esant „daug išminties“, „ūkio gyvenimo žinojimo“. Tik šios Geišės savybės plačiau nepavaizduotos, todėl ne visada susidaro pakankamai gilus įspūdis, kad tai „protingas beraštis“, „pilnas išminties“, „gudriausias visoje seniūnijoje“. Plačiau atskleisti Rapolo emociniai išgyvenimai, meilė Severiutei, subtilus gamtos pajautimas — įprasminę karšinčiaus buitį.

Rapolo Geišės giliau nepalietė „dėdės“ padėtis, neišjudino nė aršiausi Dovydienės raginimai, nė tie galingi nerašyti įstatymai, reikalavę kad „dėdė“ dirbtų šeimininko labui, būtų besąlygiškai paklusnus. Rapolas tik atsisakė ankstesnio pretenzingumo, pasidarė visiškas karšinčius. Jis jautėsi patenkintas vien tuo, kad niekas negali išvaryti, nes jam priklauso pusė brolio valdomo valako, ir gyveno šia rentininko teise.

Rapolo Geišės paveikslu rašytojas parodė, kokiais skirtingais keliais žmonės patekdavo į „dėdžių“ eiles, kaip „socialinio vieneto“ padėtis paveikė jų dvasią ir laikyseną.

Žmonės „...taip pat norėjo laimės“

Taip rašė Vaižgantas apie „Dėdžių ir dėdienių“ veikėjus, anotuodamas tą apysaką spaudoje ir pavadindamas ją „liūdna istorija apie žmones“[1]. Kiekvienas apysakos veikėjas iš tikrųjų savaip nelaimingas, kiekvienas jų turi ir savą džiaugsmą, savo „vidaus erdvę“. Kas ją užpildo? Kaip rašytojas ir jo vaizduojami žmonės supranta laimę? Ką Vaižgantas labiausiai vertina žmoguje?

Viena patraukliausių apysakoje vaizduojamo žmogaus savybių — gamtos jausmas. Mykoliukas, Severiutė, Rapolas Geišė — gamtos žmonės, tarsi „gamtos dalelė“. Iš gamtos jie mokosi suprasti savo būties prasmę, gamtoje ieško užuovėjos nuo gyvenimo negandų. Mykoliukui gamta yra pirmasis prieglobstis ir nuo baudžiavinės tikrovės, nuo vie-

---

[1] *Vaižgantas.* „Skaitymai“, mėnesinis literatūros žurnalas.— Laisvė, 1921, vasario 11.

natvės. Iš savo pilkos buities, nykios ir slogios kasdienybės išėjęs į gamtą, jis patirdavo džiaugsmą, pajusdavo vitalinę galią. Todėl Mykoliuką Vaižgantas ir lygina su pačia gamta: jis „ta pati tyli žemė: vaiso nesididžiuodama, nesigirdima" (VRR, I, 41); o visi jo jausmai „gamtos akordas, dar vienas visoje jos harmonijoje" (VRR, I, 44).

Gamtai artima ir Severiutė, gyvenanti jos įspūdžiais, išmokusi iš jos grožio. Tiesa, Severiutės santykis su gamta kartais daugiau praktinis negu dvasinis. Gamtos įspūdžiais užpildyti savo „vidinę erdvę" jai prireikia, atsiradus „vidaus skauduliui". Tada ji ir bėgdavo į Geišių šlaitą, iš kur „tol matyti", „ilgai ilgai žiūrėjo į tolį, džiaugės toliu, kažin ko liūdo ir net grįžti nebesiskubino į tą lygumą, kur iš tikrųjų nuobodu" (VRR, I, 117).

Draugyste su gamta užpildo savo „vidinę erdvę" ir Rapolas. Meilė gamtai — didžiausia Geišės dvasinė vertybė. Ji atsiskleidžia senatvėje, ir užtat vaizduojama ne kaip instinktyvus (Mykoliuko ar Severiutės) ryšys su gamta, o kaip filosofinis žmogaus ir gamtos sąlyčio apmąstymas, savotiška animistinio pasaulėvaizdžio apraiška. Ji ryški ir Dzidoriaus Artojo maldose.

„Dėdės" Mykolo religinius jausmus Vaižgantas siejo su savotišku gamtos suvokimu. „Dėdės" galvosena neleido kitaip išsiaiškinti tos analogijos, kurią matė kasdieniniame gyvenime tarp žmonių ir gamtos. Kitaip jis nepajėgė suprasti, kur glūdi tokio tikslingo gamtos sutvarkymo paslaptis. „Dėdės" Mykolo religiniai išgyvenimai ir maldos peraugo į poetinę paslaptingos, amžinos, žmogiškai jaučiamos gamtos viziją.

Tai dėsningas šių abiejų veikėjų ir apskritai kaimo žmogaus sąmonės etapas, kurio pėdsakai ryškūs ir mūsų tautosakoje, o grožinėje prozoje pirmą kartą pavaizduota V. Krėvės kūriniuose. Geišės monologas su Adomėliu — vienas ryškiausių tokios sąmonės pasireiškimo atvejų, įprasminęs svajonę apie teisybę, iliuzorinę būties harmoniją. Gamta Rapolui ir dievybė, ir žmogiškasis fenomenas, humanizmo, geriausių etinių savybių įsikūnijimas. „Dėdei" Mykolui ši vienybė kartais suskildavo. Vaižgantas labiau pabrėžė mistinį pradą, kad „dėdė" skęsta „pamaldumo

nirvanoje“, o religinis jausmas jam irgi padėdavęs pasijusti su visai lygiu, pilnaverčiu, net pranašesniu už kitus.

Gerai jausdamas veikėjo charakterio logiką, Vaižgantas vis dėlto sugrąžindavo „dėdę“ Mykolą iš mistinės ekstazės į žemę, į maldas įpindamas meilės prisiminimų, gaivališką džiaugsmą.

Žmogaus ir gamtos ryšiai suteikia savotišką koloritą visiems „Dėdžių ir dėdienių“ veikėjams. Sąlytis su gamta, teikiančia „sveikojo, saviškojo maisto dvasiai“, paveikė jų psichinę struktūrą ir mąstyseną. Vaižgantas, kurdamas šių veikėjų paveikslus, psichologinį paralelizmą taip pat grindžia gamtos vaizdiniais bei asociacijomis[2]. Toks paralelizmas įgalino iškelti žmonių išgyvenimų savitumą: Mykoliuko ir Severiutės meilės jausmą („Jiem buvo gera. Taip gera, kaip pilnu žiedu pražydusiems žolynams. Jie tarpsta, kvepia, lapeliai kečias į šalis, iš smalsumo lėpsta. Jie gražina pievą, traukia į save bet kurio gyvio akis. Ir nė vienas vabzdys neaplenkia jų nepabučiavęs, ant jų nepailsėjęs“ — VRR, I, 61.) ar Mykoliuko vidinį nerimą („Kaitra, kokios dar šiemet nebuvo buvę. Ne tik saulė, visas oras buvo geltonas kaip tirpintas vaškas <...> Oras buvo pilnas elektros, ir ji amalu byrėjo iš oro, nebesilaikydama; blizgėjo žybčiojo be griaustinio, pažemiais pynės <...> Neramu. Žmonės buvo padidintais norais ir padidintu nepatenkinimu“ — VRR, I, 54—55). Tokiais sugretinimais apysakoje tarsi pabrėžiama, kad žmogus ir gamta paklūsta tiems patiems dėsniams. Tai atrodytų natūralizmo motyvacija. Bet Vaižgantas nepasidavė biologinei žmogaus koncepcijai ir linko į pakilų dvasingumą ir romantinį poetiškumą.

Vaižganto žmonės ne tik „gamtos padarai“. Jie veržiasi aukščiau iš tos pačios gamtos semdamiesi jėgų ir polėkio. Gamta išugdė Mykoliuko svajingumą, lyriškumą, tą rašytojo vadinamą „romantinę sielą“. Ir jis sugeba pats susikurti savą, nuo aplinkos nepriklausantį pasaulį. Realybėje

2 Apie psichologinį paralelizmą Vaižganto „Dėdėse ir dėdienėse“ plačiau žr. *Vaitiekūnienė A.* Vaižganto „Dėdės ir dėdienės“.— V., V., 1964, p. 108—180.

Mykoliukui buvo šalta ir ankšta, jis neįvertintas ir nesuprastas, o „vidinėj erdvėj“ — šviesu ir jauku. Tik čia atsiskleidžia ir visas Mykoliuko žmogiškasis orumas, meilės „stebuklo“ galia, čia jis laisvas ir stiprus: raškė Severiutei žvaigždes, klojo jai po kojomis dvarus, išdidžiai nusigręždamas nuo buities. O iš tikrųjų Mykoliukas turėjo tik stiprias rankas ir jautrią širdį. Jis nemokėjo kovoti už savo laimę, realybėje jam pritrūko ryžto ir atkaklumo.

Toks dvilypis žmogus yra būdingas romantizmo personažas. Romantizmas poetizavo vienišumą, svajonę, skausmą, ilgesį. Mykoliukas daug kuo artimas tokiam herojui. Šio veikėjo paveikslu Vaižgantas ir atspindėjo tikrovę, „dėdės“ dalią, ir išsakė savo idealą, paties kūrėjo sieloje glūdintį platesnių dvasinių horizontų ilgesį, bekompromisinį moralinio tyrumo siekimą, svajonės žavesį.

Artima romantizmui ir apysakos autoriaus pažiūra į meną: kai žmogus nesuranda pasitenkinimo realybėje, jis ieško paguodos svajonių, idealų pasaulyje. Todėl menas, Vaižganto nuomone, turi tokį didelį taurinantį poveikį žmogui, grožis ir gėris visada eina kartu. Muzikavimas padėjo Mykoliukui pajausti savo žmogiškąją vertę; siekti platesnių dvasinių akiračių. Ir Vaižgantas išaukština žmogaus kūrybinę galią, kuri iškelia virš kasdienybės į būties aukštumas. Mykoliukas gėrio ir grožio ilgesio poetas.

Kaip ir kiekviena didelė meninė asmenybė, Mykoliukas netelpa vienos konvencijos rėmuose. Jis ne mažiau artimas ir mūsų tautosakos kūrėjams, apie kuriuos Vaižgantas „Pragiedruliuose“ rašė: „<...> iš tūkstančio ar daugiau sodiečių randasi po vieną antrą žmogų tokiuo sielos įtaisymu, kurs nesiliauja dirbęs ir kūno varguose. Kas gi be jų mums būtų pridainavę tiek tūkstančių dainų, prisekę tiek pasakų, davę tiek priežodžių, patarlių, pertarmių, tiek palyginimų su visais pačiais smulkiausiais gamtos dalykais; visa to, ką mes vadiname liaudies kūryba, jos kultūros reiškimu?“ (P, II, 134).

Mykoliukas atitinka ir pačios liaudies artistinę prigimtį; jis — liaudies talentingumo apoteozė. Iš „negudraus padargo“, skripkelės su avinžarnių stygomis, Mykoliukas moka išgauti tylią, nepretenzingą, bet širdi išsakančią me-

lodiją, kurioje sutilpo džiaugsmas ir melancholija, trokštama asmeninė laimė ir pasiaukojimas kito labui. Mykoliukui smuikavimas būtinybė, tokia pat būtinybė kaip jo „gamtos broliui“ žiogui, kuris čirškia „čia pat žolyne drauge prisigaužęs“ (VRR, I, 42). O ir kiti sodiečiai jo griežimo klausėsi tyliai, niekam neatėjo į galvą pasakyti: kaip čia gražu! Ir griežėjas, ir klausytojai nešiojasi tą pačią gaivališką kūrybos kibirkštį. Todėl Mykoliukas, kaip visi liaudies menininkai, iškyla aukščiau aplinkos, suvokiami kaip neeilinės prigimties žmonės, ir kartu jie — tos pačios sodžiaus dirvos augalas. Jie skaidrina pilką kaimo gyvenimą, atiduodami, ką buvo įgiję, kas gaivališkai išsiveržia ir atitinka visų lūkesčius. Tai pirmoji meninės sąmonės pakopa, kai menas reikalingas „ne tiek savo dailiškumu, kiek tuo sielai tinkamumu“ (VRR, I, 42).

Meniškos prigimties yra ir Severiutė, ir Rapolas Geišė. Kaip Mykoliukui skripkelė, taip Severiutei klėtelė išreiškė grožio ir harmonijos ilgesį, norą paįvairinti skurdžią kasdienybę. Vaižgantas teigia, kad liaudies kūrybinis pradas ryškus dvasinėje ir materialinėje kultūroje, liaudies papročiuose bei tradicijose. Visur galima pažinti liaudies estetinį jausmą, slapčiausias svajones, sodžiaus žmogaus polėkių įsikūnijimą.

Meninių poreikių, kuriuos tik buvo prislopinęs tijūno gyvenimo būdas, turi karšinčius Rapolas. Kiek išmonės, humoro jis parodo, įsijungdamas į begalinius „vaidybinius“ ginčus su Dovydiene, pasakodamas sodiečiams būtas ir nebūtas istorijas. Geišės „artistiniai“ sugebėjimai ryškiai atsiskleidžia ir velykų epizode.

Geišės ir Severiutės meniniai polinkiai netapo jų asmenybės dominante. Jie tik retkarčiais stipriau prasiveržbeing davo, pakeldami ir pačius žmones iš dvasinės nuobodybės bei gyvenimo pilkumos. Vien Mykoliukas ir apysakos pradžioje, ir pabaigoje padidinto jautrumo žmogus, su ypatinga „sielos mechanika“. Todėl jis stipriausiai išgyvena socialinį ir dvasinį konfliktą su aplinka. Realybė gerokai apkarpė Mykoliuko svajonių sparnus, neleido plačiau prasiskleisti menininko prigimčiai. Tačiau ir pakabinęs „tarpusienyje“ skripkelę, jis menininko akimis ir širdimi žvel-

gė į gyvenimą. Tik kitomis aplinkybėmis prigimtyje glūdėjęs kūrybinis pradas gal būtų suklestėjęs ir davęs nenykstančių vaisių, o Mykoliuko gyvenimo sąlygomis jis nesubrendo, pasiliko giliai viduje, „dvasinėje erdvėje". Mykoliuko likimą galima suprasti ir apskritai kaip liaudies menininko dramą.

„Dvasiškumo kibirkštis" veikėjų „vidinėje erdvėje" yra ir meilė. Ji pirmasis žmogaus asmeninės laimės laidas. Meilė švelniomis spalvomis nudažė visą Mykoliuko dvasios pasaulį, naujais įspūdžiais praturtino jo „vidaus erdvę", praskaidrino melancholiją. Švelnią, nesavanaudišką jo meilę Vaižgantas atskleidė šio veikėjo vidiniais monologais. Drovus ir niekieno nesuprastas Mykoliukas tik pats sau galėjo nesivaržydamas prisipažinti, „kaip Severiutė yra jam artima, kokią didelę dalį jo būtybės sudaro, kokia didelė spraga pasidarytų jo gyvenime, jei jos netektų" (VRR, I, 58). Mykoliuko vidiniai monologai — tarsi meilės įkvėptos dainos, išsakančios slapčiausius žmogiškus jausmus.

Šiukštų Mykoliuko meilė vaizduojama kaip gilus, visą žmogų apimąs išgyvenimas. Meilė ir laimė jam identiškos sąvokos. Tai atrodo taip nedaug, ir taip sunku pasiekti. Dvasingas žmogus saistomas daugeriopų ryšių su gyvenimu, jam sunkiau ir būti laimingam. Toks baigiamasis Mykoliuko meilės akordas. Praradęs viltį sukurti šeimą, jis išbraukė Severją iš savo gyvenimo, matė ir nebematė jos, nes tai „nebebuvo — jo Severiutė, tik visai svetima dabar jam moteriškė" (VRR, I, 108). Liko šviesus prisiminimas, guodęs ir stiprinęs „žemės varguose ir kartybėse".

Severjos meilė irgi sudėtingas jausmas. Tai ir dvasiniai išgyvenimai, nes Mykoliuką pamilo kaip brolį, savą, artimą, žiūrėjo į jį pilniausiu pasitikėjimu, susikalbėjo be žodžių, kaip susikalba artimos sielos. Jos meilė Mykoliukui — tas pats žmogiškasis gerumas. O Severjos meilė Rapolui Geišei — „gamtos pajėga", atrama gyvenime, noras turėti šeimą, kuri ir buvo viso jos gyvenimo prasmė ir tikslas. Meilė be šeimos ar už šeimos nei Severiutei, nei kitiems apysakos veikėjams nepriimtina. „Tipingas ramus kavalierius" Rapolas, kai jį „apžavėjo" Severja, taip pat

siekia sukurti šeimą. Rapolo paveiksle rašytojas išryškino kelis meilės pradmenis. Apysakoje Vaižgantas kėlė klausimą, kuri meilė yra patvaresnė („...dvasių harmonijoj ar kūnų patenkinime?"), ir priėjo prie išvados, kad „gali būti lygiai galingas dvasių sukritimas, kaip ir kūnų" (VRR, I, 82). Geišė apysakos pradžioje tik „gamtos epizodas", o po vedybų jo meilė Severjai įgyja dvasingumo („Žiūrėjo į ją maldingai, kaip į kokį šventąjį paveikslėlį <...> Žmona jam dabar rodės nebe moteriška, tik mistinis asmuo" (VRR, I, 113). Rapolas „tiesiog sukvailo iš laimės", tas jausmas pakylėjo jį jo paties akyse. Tik dvasinių išteklių Rapolui neilgai teužteko. Kaip „Pragiedruliuose", taip ir „Dėdėse ir dėdienėse" Vaižgantas iškėlė meilės jausmo vertę, dar giliau negu ankstesniajame veikale užčiuopė psichikos gelmes, atskleisdamas žmogiškosios prigimties sudėtingumą.

Apysakos žmogui nesuprantamas ir gyvenimas be darbo. Darbštumas rašytojui ne tik vieno žmogaus etinis pranašumas prieš kitą; poreikis dirbti siejamas su pačia žmogiškąja esme. Darbe atsiskleidžia žmogaus grožis, jo egzistencijos prasmė. Taip galėtume interpretuoti „dėdės" Mykolo „orės" vaizdą, kuris priklauso prie meniškiausių apysakos puslapių. Dzidoriaus Artojo figūra saulės spindulių nutviekstame gamtos fone iškyla kaip žmogiškosios būties simbolis. Didinga ir žavi Severja, kai savo darbu gina karšinčių Rapolą giminaičių namuose.

„Pragiedruliuose" aukštinęs darbą, vaizdavęs darbštumą kaip svarbią lietuvių nacionalinio charakterio savybę, „Dėdėse ir dėdienėse" Vaižgantas užčiuopė šio reiškinio socialines šaknis. Neteisingi socialiniai santykiai gali aptemdyti darbo džiaugsmą. Antai „dėdės" padėtis apkartino darbą Mykoliukui, vėliau ir Dzidoriui Artojui. Visų savo galių neturėjo progos parodyti ir Severja, nes po Rapolo mirties pajuto, kad darbas netenka prasmės („Rapolienė darbą dirbo neskubėdama. Ir matės ji taip tyčia daro. Ji tebuvo 40 metų, dar be trupučio, tebebuvo pavydėtinos sveikatos..." — VRR, I, 155). Tokiomis sąlygomis tikrąjį darbo veržlumą pakeisdavo kantrybė bei ištvermė.

Apysakos veikėjai — kaimo žmonės. O darbas kaimo gyventojui, juoba baudžiauninkui, neišvengiamas. Per ilgą laiką darbas tapo jau vidiniu poreikiu, moraline norma. Todėl žmogus, atitolęs nuo darbo, Vaižganto žodžiais, sumenkėja ir kaip asmenybė, praranda ilgaamžę patirtį. Taip atsitiko Rapolui Geišei. Tiesa, jo likimas turi ir daugiau prasmių. Juk Rapolas iš pat jaunumės nenorėjo dirbti žemės darbo („Aš tam amatui netikęs..." — VRR, I, 49), o baudžiavos sąlygomis kitų kelių irgi nebuvo. Jų jau galėjo ieškoti „Pragiedrulių" veikėjai, vėlesnės epochos ir platesnių dvasinių horizontų žmonės. Už tatai „Pragiedruliuose" rašytojas ir pabrėžė, kad vien fizinis darbas negali užpildyti viso žmogaus gyvenimo, o ir pačius veikėjus išvedė į platesnę visuomeninę veiklą. Į visuomenės darbą, kaip minėta, Vaižgantas norėjo įtraukti Mykoliuką ir Severiutę. Bet net tokiu aspektu žvelgiant į Geišę, negalima nematyti, kad jis stipriai paveiktas dvariškio padėties, inertiškumo ir nerangumo, net fatališkumo, kurį rašytojas vadina „lietuvišku tinginiu".

Apysakos veikėjų ryšiai su gamta, kūrybinis pradas, meilė ir šeimos jausmas, darbštumas sudaro savitą dvasinių savybių visumą. Jį Vaižgantas vadina lietuvių nacionaliniu charakteriu. Į vaizduojamus žmones „Dėdėse ir dėdienėse" žiūrėdamas kaip į nacionalinio charakterio reprezentantus, rašytojas taip akivaizdžiai, kaip „Pragiedruliuose", neieško analogijos tarp veikėjų ir etninio tipo. Mykoliukas, Severiutė, Rapolas Geišė — nepakartojamos individualybės. Nors juos jungia bendras socialinis likimas, nacionalinės savybės, artima vertybinė orientacija, bet kiekvienas savaip išgyvena vidinę dramą, panašūs jausmai visai kitaip susilydo ir užpildo „vidinę erdvę". Už socialinių ir nacionalinių bendrumų ribos prasideda asmeninė laimė ir nelaimė.

Kas kaltas, kad apysakos veikėjai nepasiekia norimos laimės? Sąlygos? Antihumaniška „dėdžių" tradicija? Nesmerkdamas ir nekaltindamas nė vieno veikėjo, rašytojas ir pats tarsi teiraujasi, ką daryti, kad kiekvienas žmogus galėtų būti laimingas. Kūrinio vaizdų logika siūlo susitelkti žmogui ties dvasinėmis vertybėmis. Pačiomis nepa-

lankiausiomis sąlygomis žmogus turi išlikti orus, neprarasti savo vertės — tokia „Dėdžių ir dėdienių“ žmogaus koncepcija. Žmogus gali būti nelaimingas, bet jokia nelaimė, jokia aplinka nepajėgi sunaikinti teigiamų žmogaus pradų. Humanistinis kūrinio patosas išreiškė didelius etinius reikalavimus, kuriuos Vaižgantas kėlė žmogui ir literatūrai.

P o s t s c r i p t u m: Mikalojus Katkus Vaižgantui rašė, kad „Mykoliukas didelio masto idėja, jo esama visose literatūrose“[3]. Laiško autorius Mykoliuke atpažino ir pats save, jam ir pats Vaižgantas atrodė Mykoliukas, niekas kitas. („Mes su Tamsta tai Mykoliuko šeimos broliai; vieni vadina mus geručiais, kiti kvailučiais“[4]).

„Dėdžių ir dėdienių“ veikėjai įėjo į lietuvių literatūrą kaip ryškūs meniniai tipai, o į nacionalinę sąmonę kaip žmogiškumo reiškėjai. Mažo užkampio plotelio žmonės tapo žmogiškųjų vertybių įprasmintojais.

Šiandien skaitydami apysaką, suvokiame ją kaip vientisą dvasinį gestą: taip čia viskas susieta ir sulydyta. Ir net nebenori aiškintis, kur baigiasi turinys ir prasideda forma, kokios meninės ypatybės, kaip „padaryta“ apysaka. Susidaro įspūdis, kad nė pats rašytojas nepajuto, kaip parašė „Dėdes ir dėdienes“. Turtinga Vaižganto meninė natūra iš tikrųjų buvo kupina paradoksų. „Aš esu sangvinikas, aš nuotaikos žmogus,— sakė Vaižgantas.— Pradėdamas rašyti, aš dažnai neaiškiai jaučiu, ką parašysiu. Pradėjus rašyti, pamažu ryškėja personažai, jų sudaromieji vaizdai. Atmintis atgamina kitados matytus vaizdus, gyventus įspūdžius. Jie savaime vienas po kito rikiuojasi popieriuje, ir štai — ilgainiui išeina apysaka, apsakymėlis ar kas kita“[5].

O įspūdžių ir medžiagos iš „dėdžių“ gyvenimo Vaižgantas taip pat nestokojo. Kurdamas apysakos veikėjus, jis turėjo galvoje tėvo brolius Alijaušą ir Karolį, dėdienę Ka-

---

[3] M. Katkaus laiškas (1932.IV.7) J. Tumui.— VVU BR, F 1, F 385, l. 89.

[4] Ten pat.

[5] *Venclova A.* Keli Vaižganto charakterio ir kūrybos bruožai.— Švietimo darbas, 1929, Nr 9, p. 809.

rolienę — Severją Čepėnaitę bei kitus artimuosius[6]. Vaižgantas apskritai mėgo nurodyti savo kūrinių prototipus. Ir ne tik jis. Pavyzdžiui, Somersetas Moemas teigė, kad didieji praeities rašytojai niekados neslėpė, jog jų herojai turėjo prototipus (Stendalis vieno savo romano paraštėse juos net sužymėjęs. O I. Turgenevas sakęs, kad jam niekada nekilo noras „sukurti paveikslą", kuris nesiremtų gyvu žmogumi). Didesnė tikimybė, kad veikėjas bus individualus, jei jis turi gyvą prototipą[7]. Tačiau ir žinodami „Dėdžių ir dėdienių" prototipus, pabrėždami, kad visi veikėjai giliai individualūs charakteriai, turime išskirti Mykoliuką. Jis — ir Vaižganto svajonių kūdikis, savotiškas jo kūrybos ir gyvenimo *credo*.

Kultūros ir literatūros verpete

Į Kauną Vaižgantas persikėlė 1920 m. kovo mėnesį. Kurį laiką jis redagavo buržuazinės krypties laikraštį „Tauta" (1920) ir nacionalistinės pakraipos žurnalą „Trimitas" (1920), kuriantis buržuazinei Lietuvos valstybei, dalyvavo rinkimuose, gindamas tautos pažangos partijos programą. Kaip ir anksčiau, šis visuomenės veikėjas tarėsi tarnaująs „visai tautai", padedąs kurti „vienalytę valstybę". Gyvendamas „tautos vienybės" nuotaikomis, jis norėjo būti pakantus ir kitoms partijoms („Man, tautos pažangos atstovui, tesirodė, jog mes esame užtikę tinkamąjį kelią į tėvynės labą: bet pakeliui galėsime susitikti su kitais lygiai gerai į tą tėvynės labą keliaujančiais, ir bus mums drąsiau konsiliume statyti tėvynės negalių diagnozą ar ieškoti priemonių joms pašalinti" — VR, III, 7).

Bet, kaip ir anksčiau, J. Tumas susidūrė su savo vienminčių nepakantumu („Kaipgi galima susyk šaukti ar eiti vidurin, dešinėn ir kairėn?" — VR, III, 9). Partijų rietenos vėl atšaldė politinį entuziazmą, išsklaidė „vieningos valstybės" iliuzijas. „Norėjome išsilaikyti drąsioje pozici-

---

[6] Apie apysakos prototipus plačiau žr.: *Vaitiekūnienė A.* Vaižganto apysaka „Dėdės ir dėdienės", p. 73—86.

[7] *Моэм С.* Заметки о творчестве. — Вопросы литературы, 1966, № 4, с. 146.

joje, ir niekas mums nepadėjo",— rašė jis „Tautoje"[1]. Vėl jį kaltino, ypač krikščionių demokratų partijos veikėjai. Šios partijos laikraštis „Laisvė" paskelbė įžeidžiantį atvirą laišką J. Tumui. Laiško autorius teigė, kad Tumas išliejęs „tulžį" ant visų, kurie reikalauja politikoje laikytis krikščionybės principo ir papų enciklikų"[2]. Tame pat laikraštyje pasirodė ir kitas straipsnis, priekaištaujantis, kad J. Tumui trūksta ir „logikos ir metodologijos žinių, kad jo žiloje galvoje yra tikras mišinys <...> jovalas", kad „ištiktas ypatingo daltonizmo" gina katalikybės priešus[3]. Autorius kvietė „sudrausti žilą kūdikį docentą kun. J. Tumą"[4].

J. Tumas pasitenkino trumpu atsakymu „Tautoje". Tačiau jis skaudžiai išgyveno „savųjų" išpuolius. Rankraščiuose liko poleminis straipsnis, kupinas graudžių ir ironiškų intonacijų („Jau kas nežino mano vaižgantizmų <...> Tai kokių begali būti represijų kūdikiui?"[5]. O mokslo dienų draugui Vaižgantas sakėsi: „Aš neatsakinėsiu tiems, kurie nekompetentingi spręsti apie mano kunigavimą"[6]. „Dabar aukščiau už kultūrą atsistojo politika",— apgailestavo straipsnyje „Sugriovimas autoritetų" (VR, III, 12). Matyt, tomis dienomis skaitydamas Voltero „Kandidą", Vaižgantas lapeliuose žymėjosi kandžias prancūzų švietėjo replikas apie kunigiją[7].

Jau pirmaisiais buržuazinės valstybės metais Vaižgantas pastebėjo ne tik valdančios krikščionių demokratų par-

---

[1] [*Tumas J.*] Kodėl buvome sustoję.— Tauta, 1920, spalio 16.

[2] *Šultė S.* Atviras laiškas kun. J. Tumui.— Laisvė, 1920, rugsėjo 8.

[3] *Maliauskis A.* Pragaištingas kan. J. Tumo veikimas.— Laisvė, 1923, birželio 10 d.

[4] Ten pat.

[5] *Tumas J.* Rankraščių rinkinys.— VVU BR, F 1, F 58, p. 237. Antras šio straipsnio variantas pavadintas „Kun. J. Tumo mirtingosios nuodėmės".— Ten pat, p. 289.

[6] J. Tumo laiškas (1923.VI.12) K. Pakalniškiui.— Literatūros naujienos, 1936, gegužės 15.

[7] *Tumas J.* Rankraščių rinkinys.— VVU BR, F 1, F 58, p. 245—247. Tarp kitų yra, pavyzdžiui, tokia replika: „...daugiausia kunigų, kurie mokytojauja, ginčijasi, disputuoja, skverbiasi valdžion, daro suokalbius ir degina žmones, nesutinkančius su jų nuomonėmis".

tijos negeroves. Rašytojas matė visur įsigalintį dviveidiškumą ir su širdgėla rašė: „Ant liaudies bet kokie politikos, ekonomijos, visuomenės, religijos eskulapai drąsiai, nė kiek tos liaudies nepasiklausdami, daro vivisekcijas <...> Ir vis jos, tos liaudies, kieno gi daugiau naudai" (VR, III, 33).

Vaižgantas turėjo progos įsitikinti, kad tokių kaip jis vis mažėja. Veikėjai greičiau stengėsi apsirūpinti namais, dvarais, fabrikėliais. Buržuazinės partijos, besikivirčydamos dėl valdžios, apie jokią „tautos vienybę" nė negalvojo. Vaižgantas sielojosi, kad prarastas idealizmas („mūsų iškilmės girtos ir dažnai beprasmės"), kad laikinoji sostinė tampa tikra „sodoma". Ir nors rašytojas tebetikėjo, kad buržuazinės valstybės gyvenimas susitvarkys, nusistovės, iš politinės veiklos ėmė trauktis. Vėliau su ironija prisipažins: „Politiką aš jau seniai pasmerkiau, suversdamas ją kytroms lapėms, jei ne patiems velniams — intrigantams. Ji nepastovi, ji tos tik dienos reikalas, ji nešvari ir neteisinga. Aš — aukščiau už politiką esu. Tik nuo kurio čia laiko? Vis tasia: subrendau, principus išsilyginau..." (VR, XVIII, 267).

Pasitraukęs iš visuomeninės spaudos (laikraščiuose „Tėvynės balsas", „Lietuvos balsas", „Krašto balsas", „Laisvė", „Lietuva" skelbė tik literatūros kritikos straipsnius bei beletristiką), Vaižgantas ėmė redaguoti Švietimo ministerijos žurnalą „Mūsų senovė" (1921—1922). Žurnalas skelbė kultūros istorijos medžiagą, dokumentus, kultūros veikėjų laiškus, dienoraščius, atsiminimus.

Sumanymas leisti šį žurnalą kilo „senių" tarpe. 1921 metų sausio 16 dieną J. Jablonskio bute įvyko susirinkimas, kuriame dalyvavo A. Krikščiukaitis-Aišbė, A. Dambrauskas-Jakštas, J. Mačiulis-Maironis, P. Mašiotas, P. Matulionis, J. Tumas-Vaižgantas, E. Volteris. Iš „jaunųjų" atvyko K. Būga, S. Čiurlionienė, A. Vireliūnas[8]. Susirinkusieji nutarė prašyti Švietimo ministeriją finansuoti žurnalą kultūros istorijos medžiagai rinkti. Žurnalo steigėjai tapo aktyviais jo bendradarbiais, o J. Tumas — redakto-

[8] *Tumas J.* Kaip „Mūsų senovė" dygo.— Mūsų senovė, 1921,— t. 1, kn. I, p. 77.

rium. Pats redaktorius irgi pateikdavo daug medžiagos: skelbė atsiminimus („Kunigėlio gimtuvės“, „Trys seserys — trys dramos“, „Svėdasiškiai“, „Kelionė į vyskupą Valančių“), korespondenciją (su K. Būga ir kt.), dokumentų ir straipsnių iš XIX a. pabaigos Lietuvos kultūros istorijos. Po pusantrų metų žurnalas nustojo ėjęs, nes Švietimo ministerija nebedavė lėšų, teigdama, kad skelbiama medžiaga esanti per menka. „Trauk jus devyni,— piktinosi Vaižgantas.— Nepatinka mano redaguojama „Mūsų senovė“ — susiredaguokit sau geresnį istorijos žurnalą. Aš daviau, ką galėjau“.[9] Rašytojas Švietimo ministerijos elgesyje įžvelgė „politiką“. Jaunimui jis patarinėjo: „Gyvenimas siaurina bet kokį idealą <...> Velik tu būk tam kartui toliau nuo politikos.“[10] „Mūsų senovė“— paskutinis Vaižganto redaguotas žurnalas.

Praradęs iliuziją sukurti „vienalytę valstybę“, jis siekė kurti „vienalytę kultūrą“. Kultūros gyvenimas laikinoje sostinėje, nors ir labai palengva, augo. Miestas, kur gatvės „retai tevalomos, trotuarai supuvę, skylėti, tvoros sukrypę, aplūžę“, kūrėsi lietuvių kultūros centras[11]. Kaune ėmė veikti „Tautos teatras“ (1919), persikėlė iš Vilniaus teatrinė K. Glinskio studija, J. Vaičkaus skrajojamasis teatras. Netrukus įsikūrė lietuviška opera, satyros teatras „Vilkolakis“. Tapybos studijai ėmė vadovauti A. Varnas, tapybos kursams — J. Vienožinskis. Sostinėje steigėsi leidyklos („Dirva“, „Spaudos fondas“), atidaryti knygynai, leidžiamas žurnalas „Skaitymai“ (1920—1923).

Vaižgantas — „sprogstantis optimistas“ — metėsi į kultūros veiklą. Jis tapo net dvidešimt trijų draugijų bei komitetų pirmininku, vicepirmininku, iždininku ar šiaip nariu[12]. Ir visur vykdavo posėdžiai, pasitarimai, susirinkimai. linkęs bendrauti, Vaižgantas noriai sutikdavo skaityti pa-

---

[9] *Merkelis A.* Juozas Tumas-Vaižgantas, p. 274.

[10] [*Tumas J.*] Kauno dienynas.— Tauta, 1920, rugpjūčio 3.

[11] *Jakštas A.* Kaunas ir vaikai chuliganai.— Tauta, 1920, gegužės 11.

[12] *Gira L.* Kun. Tumo-Vaižganto gyvenimas ir darbai.— K., 1930, p. 40—41.

skaitas, dalyvaudavo iškilmėse, jubiliejuose, literatūros vakaruose, krikštynose ir jungtuvėse, laidotuvėse bei kituose žmonių susibūrimuose. „To vardo man neteko maiše laikyti: jei kam reikalinga, prašom",— sakė rašytojas (VR, XIX, 80). Net mėgo pajuokauti, kad be jo Lietuvoje nėra įvykęs joks susirinkimas ir joks skandalas[13].

Vaižganto visur buvo pilna. Jį galėjai sutikti Kauno senamiesčio gatvelėse ar Rotušės aikštėje (rašytojas iš Maironio gatvės, kur pradžioje apsigyveno, persikėlė į Aleksoto g. Nr 6, bt. 4, priešais Vytauto bažnyčią. Jos rektorium išbuvo dešimtį metų, 1921 metais pakeltas Žemaičių katedros garbės kanauninku — VR, XIV, 271). „Popiety, šiltą dieną, galėdavai jį matyti nusiavusį batus, persimetusį juos per petį, basą žingsniuojantį Linksmakalnyje anapus Nemuno",— prisimena A. Venclova[14]. Nemuno krantinėje Vaižgantas ir sportuodavo („Jis visas spurdėjo, o jo rankos sukosi kaip malūno sparnai. <...> nesilaikė jokios mankštos sistemos. Kaip visame gyvenime, taip ir čia jis kuria. Koks judesys atėjo į galvą, tokį ir atliko"[15]). Mėgo rašytojas pasivaikščioti vienas ar su Rotušės aikštėje gyvenusiais A. Jakštu ir Maironiu. A. Gricius pasakoja, kaip pirmą kartą pamatęs šią trijulę: „Į mus ėjo trys kunigai. Viduryje aukštas ir tiesus, su gerokai suglamžyta skrybėle „panama" ant galvos, iš šalių žemesni — vienas užmaukšlinta beveik iki ausų juoda skrybėle „katiliuku", o kitas vienplaukis gražiai žilas senukas.

Vidurinysis ėjo ramiai, oriai, lazda pasiramsčiuodamas, susikaupęs, įsiklausydamas bendrakeleivių. O tiedu, žemesnio ūgio senukai (Vaižgantas tada buvo tik ką peržengęs penkiasdešimt metų — *A. V.*), kažką aistringai, mostaguodami rankomis, beveik užbėgdami už akių tam viduriniajam, pasakojo"[16].

Dažniausiai Vaižgantas skubėdavęs. Jis net sustabdy-

---

[13] Iš K. Žitkaus atsiminimų (Kaunas, 1969.I.11)

[14] *Venclova A.* Kelios mintys apie „Pragiedrulius".— P, I, 5.

[15] Iš V. Žitkaus atsiminimų (Kaunas, 1969.I.11).

[16] *Gricius A.* Vaižgantas, kokį esu matęs.— Kultūros barai, 1969, Nr 8, p. 46.

davo „konkę“, autobusus ne sustojimo vietose, aiškindamas, kad kitaip nesuspėsiąs[17].

Vaižgantas buvo vienas populiariausių žmonių ano meto Kaune. Retas nepažino rašytojo, nežinojo apie jį anekdotų, „tikrų atsitikimų“. Į rašytojo butą taip pat ėjo pažįstami ir nepažįstami žmonės: vieni prašydavo užtarti prieš valdžią, gelbėti nuo teismo ar kalėjimo, kiti norėjo rekomendacijų darbui gauti, dar kiti — pinigų pasiskolinti. Pastarieji dažnai suerzindavo rašytoją, nes retas skolą grąžindavo. „Na, žinoma, kurgi rasi didesnį turtuolį kaip Tumas“,— širsdavo jis[18]. Kartais prie durų net skelbimą prisegdavo: „Čia ne bankas, pinigų niekam neskolinu“[19].
Į Vaižgantą kreipdavosi ir jauni rašytojai, laukdami atsakymo, ar verta jiems „popierių gadinti“. Pastarųjų tarpe irgi būdavo įžūlių, Vaižganto archyve išliko ne vienas arogantiškas laiškas („Peržiūrėkite šį mano rankraštį... ir jei tinkamas parodyti pasauliui, suraskite leidėją arbą žurnalą“; „Ką galite, pataisykite. Jei to negalėsite, atsiųskite man laišką, nurodę klaidas ir pažymėję rankraščio puslapį...“[20]). Rašytojo namuose lankydavosi kolegos, kultūros žmonės — Maironis, V. Krėvė, P. Mašiotas, A. Sabaliauskas-Žalia Rūta, A. Žmuidzinavičius, P. Galaunė, K. Sklėrius.

Vaižganto butas buvo kuklus, apstatytas tik pačiais būtiniausiais baldais, bet daugybė knygų: jos sudėtos į spintas, ant stalų ir net ant kėdžių. Rašomasis stalas taip pat apkrautas knygomis. Knygų „netvarka“ tik iš pirmo žvilgsnio. Vaižgantas sudarinėjo knygų katalogą, jas grupavo[21]. Rašytojo bibliotekoje buvo visa lietuvių grožinė literatūra, periodikos komplektai, nemaža knygų lenkų, rusų, vokiečių, lotynų, suomių, švedų, danų kalbomis. Su-

[17] Iš V. Laurynaičio atsiminimų (Vilnius, 1969.III.21).
[18] Iš A. Vokietaitytės atsiminimų (Kaunas, 1969.IX.3).
[19] Iš A. Šimėno atsiminimų (Kaunas, 1969.VII.13).
[20] Iš J. Tumo archyvo.— VVU BR, F 1, F 10, l. 69.
[21] J. Tumo-Vaižganto bibliotekos inventorius (1927).— VVU BR, F 1, F 270.

kaupta nemaža literatūros teorijos leidinių, ypač apie romantizmą.

Vaižgantas buvo visų menų rėmėjas bei mėgėjas. Jis nepraleido nė vienos dailės parodos, rašė recenzijas, rūpinosi M. K. Čiurlionio galerijos įkūrimu[22]. Jis stengėsi įminti ir Čiurlionio „dailės mįslę", matyt, ne kartą susimąstydavo prie dailininko darbų, užrašų knygelėje pasižymėdamas „momento" pastabas: „Žvaigždžių sonata" — negražus, „Zodiakas" — didžiausios vertybės, puiki, „Rex" — įspūdžio palieka, „Tyla" — įspūdį daro pilkumas, „Miestų sonata" — niekai."[23]

Dailininkai atsimena Vaižganto toleranciją. Ir modernistų, arsininkų nepasmerkęs („Jei aš ko nesuprantu, tai dar nereiškia, kad taip negali būti, negali būt dirbama. Juk nevienodos visų akys, dūšios..."[24]). Kartais, žinoma, pasikarščiuodavo. Antai dailininkui A. Gudaičiui pasakęs: „Kai pas mane ateis didelis nusidėjėlis, aš jam už pakūtą liepsiu pasikabinti Samuolio ar Gudaičio paveikslą"[25].

O didžiausia Vaižganto aistra buvo teatras. Aktoriai įprato, kad rašytojas sėdi pirmoje eilėje, kartais iš salės net pastabas laido. T. Vaičiūnienė, dramos teatro aktorė, pasakoja, kad Vaižgantas ypač nemėgęs, jei aktoriai tyliai kalbėdavo: „Balsiau, balsiau, pani, nieko negirdėt! <...> Jeigu jau, pani tego blogai lošiat (tuomet vaidinimą vadino lošimu — *A.V.*), tai nors aiškiai kalbėkit, kad žinotum apie ką jūs ten kalbat"[26]. Ir straipsniuose rašytojas ne kartą lietė sceninės kalbos kultūrą („...visai dovanoti negali apykurčiai klausytojai, tai nustatymo vaidintojų balsų <...> vaidintojai šnibždasi... ir intriguoja tolimuosius sėdėtojus, kad atspėtų, apie ką jie ten šnibždasi. Aš patarčiau patiems artistams atsisėsti salėje ir per $3^1/_2$ valandų turėti ištiestą kaklą, godžiai gaudyti šnibždalus ir

---

[22] *Vaižgantas.* M. K. Čiurlionio galerijos klausimu.— Lietuvių balsas, 1921, rugsėjo 29, 30.

[23] *Tumas-Vaižgantas J.* Užrašų knygelė.— MA BR, F 150—3.

[24] Iš P. Galaunės atsiminimų (Kaunas, 1969.VII.5).

[25] Ką pasakytų Van Gogas (Pokalbis su Antanu Gudaičiu).— Švyturys, 1979, Nr 14, p. 9.

[26] *Vaičiūnienė T.* Scena ir gyvenimas. V., 1975, p. 241.

keiktis patylomis“[27]). Teatre Vaižgantas dažniausiai net „vaikiškai“ išgyvendavo „meninį stebuklą“. Antai, žiūrėdamas „Gulbių ežerą“, per visą spektaklį „nė nekvėpavo, o pasibaigus plojo, užmiršęs viską pasaulyje“[28].

Rašytojas ypač mėgo „Vilkolakio“ satyros teatrą. Šio teatro studijai net skaitė literatūros kursą (apie dramaturgiją ir tautosaką skaitė B. Sruoga ir V. Krėvė)[29]. Vaižgantas vienas pirmųjų ėmė recenzuoti ir šio teatro spektaklius. Žinoma, kad susilaukė nemalonumų: du straipsnius atspausdinęs oficiozinis dienraštis „Lietuva“, trečią straipsnį griežtai atsisakė skelbti. Pagaliau ir pats rašytojas ėmė rečiau lankytis teatre. „Suprantama, kad kažkas jį bus sudraudęs,— aiškino teatro vadovas Antanas Sutkus,— o gal ir subaręs už „Vilkolakio“ lankymą. Tik štai vieną vakarą mes jį vėl išvydome:

„— Apsisprendžiau! Kaip lankiau, taip ir lankysiu! Ką jie man padarys! Negaliu be Vilkolakio sąmojų gyventi! — tumiškai džiūgavo baltagalvis“[30].

Teatras Vaižgantui buvo ne tik gyvenimą praskaidrinanti pramoga; jame jis ieškojo pusiausvyros po įtempto darbo, sėmėsi dvasinių jėgų. Luomo statusas dar ne kartą privers Vaižgantą atsisakyti teatro ir natūralaus, žmogiško ryšio su aplinka. Pavyzdžiui, kartą gana susierzinęs J. Tumas atsakęs A. Sutkui: „Tai ką, panie, mane tardai! Jau kartą buvau tardytas. Kažkodėl mano reikalai vis susijaukia teatre. Užkeikta vieta tas jūsų teatras. O be jo gyventi negaliu! Prailgsta! Ir Vilkolakį lankau... Tik retai ir vogčia. Vyskupijos ordinariatas uždraudė. Dėl to ir recenzijas lioviausi rašęs. Taip pat uždraudė... O ką padarysi? Valdžia, panie“[31].

Nemalonumų Vaižgantas turėjęs su kai kuriais operos teatro solistais. Jautrus kalbos jausmas versdavo jį pareikšti pretenzijų solistų tarčiai. O kartais jis ironiškai

---

[27] [*Tumas J.*] Kauno dienynas.— Tauta, 1920, rugsėjo 17.
[28] Iš M. Glemžaitės atsiminimų (Vilnius, 1980.III.12).
[29] Iš E. Zalinkevičaitės-Petrauskienės atsiminimų (Vilnius, 1980.IV.2).
[30] *Sutkus A.* Vilkolakio teatras.— V., 1969, p. 248.
[31] Ten pat, p. 249.

pažvelgdavo ir į „giedojimą“. Pastabų gausu rašytojo užrašuose: „Buvau „Demono“ pažiūrėtų naujame pastatyme. Nieko nauja, tik dekoracijos labai gražios. O gražiausiai pagiedojo Juozas Katelė seną tarną. Oleka labai menkas buvo gaigalas“[32]. Arba vėl: „Koncertavo Jezevskaitė. Buvo balso, mokyklos nebuvo. Yra mokyklos, balso nėra. Balsu pasenusi, kūnu riebi“[33].

Viešose spektaklių recenzijose Vaižgantas dažniau gyrė atlikėjus. Už tai jam irgi priekaištaudavo specialistai („...kiek man jau kliūva už tos rūšies recenzijas <...> sako, aš pabaigęs balamūtyti artistus, su jais nebegalima esą susikalbėti“[34]), o kai kas ir pašiepdavęs („nebeparašytum vaidinimų recenzijų, turi gi rimtesnių dalykų ant savo galvos“,— sakydavęs A. Jakštas[35]). „Sveiko operų recenzijose jau nebeliko dainininkių — vien lakštingalos... O kur dainininkės su jų balsų savybėmis? Ar verta pačiam, nepažįstančiam visų dainavimo plonybių, rašyti operų recenzijas“,— prieštaravusi O. Pleirytė-Puidienė[36]. Vaižgantas atsikirsdavęs, kad kai ims rašyti kiti, jis neberašysiąs. Ir, žinoma, rašydavo... Kad ir subjektyvios, kartais ir žanro kriterijų nepaisančios, „vaižgantiškos“ recenzijos suvaidino savo vaidmenį, keliant lietuviško meno kultūrą. Jos įdomios ir kaip ryškus „vaižgantizmo“ štrichas rašytojo portretui.

Labai aktyviai Vaižgantas dalyvavo literatūros kritikoje, anotavo bei recenzavo daugelį pasirodančių leidinių. Autobiografijoje pats pažymėjo, kad iki 1922 m. recenza-

---

Aktorė E. Žalinkevičaitė-Petrauskienė prisimena, kad Vaižgantas skundės: kurija kaltinanti, jog per jos jubiliejų įteikęs gėlių ir bučiavęs ranką. O jokio jubiliejaus nė nebuvo. Tumas prašė parašyti paliudijimą.— Iš E. Žalinkevičaitės-Petrauskienės atsiminimų (Vilnius 1980.IV.2).

[32] Iš J. Tumo archyvo.— VVU BR, F 1, F 70, l. 159. Įrašas kalendoriaus lapelyje (1926, sausio 8).

[33] Ten pat, įrašas 1926, sausio 10.

[34] *Vaižgantas.* „Demonas“. Nauja režisūra.— Tėvynės balsas, 1922, gegužės 10.

[35] Iš P. Galaunės atsiminimų (Kaunas, 1969.VII.5).

[36] Ten pat.

vęs „bent du šimtus knygų“ ir šiaip jau leidinių[37]. Pareikšdavo Vaižgantas savo nuomonę ir apie naujus literatūros sąjūdžius. O įvairių „srovių“ pirmajame buržuazinės valstybės dešimtmetyje buvo ne viena. Buržuazinės ideologijos rašytojai, kuriems priklausė ir Vaižgantas, nebuvo vieningi, spręsdami estetikos problemas bei vertindami naujus kūrinius. Vaižgantas išsiskyrė pakantumu naujovėms. O „naujovių“ irgi būta įvairių. Anot Vaižganto, niekas nenorėjo atsilikti nuo mados, darė viską, kad tik būtų srovė. Ir Vaižgantas nė vieno nepasmerkė, jei jau dirba ką, tai ir gerai. Jam visada imponavo, kas nešabloniška, neįprasta. Už tai labai vertino K. Binkio eilėraščius („...eilutės, pavadintos eilėraščiais, iš tikrųjų žėri grynos poezijos diemenčiukais“, „nepretensinės“, bet „taip meiliai sustilizuotos, taip lengvai plaukia“)[38].

Daug triukšmo ano meto literatūros gyvenime sukėlė jauno poeto Salio Šemerio „drastiškas“ eilėraščių rinkinys „Granata krūtinėj“. Apie jį kandžiai atsiliepė B. Sruoga, neigiamos buvo ir kitų recenzijos (O. Pleirytės-Puidienės, Butkų Juzės). Kai kurie kritikai net priekaištavo, kam cenzūra praleidžia visokias „blevyzgas“. Vaižgantas pasidžiaugė autoriaus drąsa, tuo itin papiktindamas A. Jakštą: Vaižgantas esąs „pametęs visus katalikiškos etikos ir kritikos principus <...> Na, su gerb. Tumu sunkus dalykas“[39].

Mėgęs pagirti ir „pamaloninti“ kitus, J. Tumas dažnai sukryžiuodavo špagas tiek su senosios, tiek su naujosios kartos kritikais. Dėl Margalio, kurį palygino net su Puškinu, Vaižgantas „susikibo“ su L. Gira ir B. Sruoga[40]. Rašytojo B. Sruogos ironija ir pašaipūs atsiliepimai apie literatūrą Vaižgantui ypač nepatiko („B. Sirakūzino akiplėšiškas būdas neleis jam patapti rimtu kritiku, destis,

---

[37] *Tumas J.* [Asmens byla] — CVA, F 557, ap. 1, b. 798, l. 1.

[38] [*Tumas J.*] Kazio Binkio „Eilėraščiai“.— Tauta, 1920, rugpjūčio 6.

[39] *Jakštas A.* Dekadentizmas ir jo atstovai mūsų poezijoje.— Židinys. 1926, Nr. 10, p. 153.

[40] *Radzikauskas E.* [*Gira L.*] Ką mums paliko Margalis.— Skaitymai, 1921, kn. 7, p. 82—118.

tokiu, kurio klauso, nors kažin kaip mokėtų pasergėti veikalo trūkumus“[41]).

Vaižgantas atkakliai ieškojo „diemenčiukų“, gėrio prado visur, kur tik galima įžvelgti. Todėl net „Keturi vėjai“, vyresniosios rašytojų kartos pasmerktas literatūrinis sąjūdis, Vaižgantui neatrodė peiktinas. Jis, tiesa, paironizavo „keturvėjininkus“ už pasipūtimą („Tiktai jauni, mes vieni, gyvi, mandri![42]; „...keliaukite sau sveiki vieni: mes, senieji, nė šešių skatikų už tuos pasityčiojimus iš sveiko proto neduosime“[43]). „Keturvėjininkai“ Vaižgantui atsikirto, kad „Pragiedrulių“ tipo veikėjai ir pats autorius seniai nebereikalingi[44], kad iš jų „vežimo arkliai jau iškinkyti“[45].

Gana tolerantiškai Vaižgantas įvertino ir pažangų žurnalą „Trečias frontas“. „Tr. Fr. ideologija man vis tiek pat,— rašė jis, atsakydamas į šio žurnalo anketą.— „Taip ir literatūrinė kryptis“ man ne kryptis. Jokios išimtinos reikšmės Tr. Fr. nepripažįstu. Juo džiaugiuos lygiai tiek, kiek ir kitu geru, ne banališku žurnalu“[46]. Jis nepasmerkė ir „nuo katalikiškų principų nukrypusį“ Salomėjos Nėries poezijos rinkinio „Pėdos smėly“, tuo taip pat papiktindamas dešiniuosius („Na, jau čia kažin ar nebus per daug to poetiško gailestingumo“,— rašė A. Jakštas[47]).

Dėl pakantumo Vaižgantas ne sykį atsidūrė nemalonėje tiek recenzuodamas knygas, tiek užtardamas valdžios

---

[41] *Vaižgantas.* „Skaitymai“, mėnesinis literatūros žurnalas.— Lietuvos balsas, 1920, spalio 13—14.

[42] *Aiškūnas* [*Tumas J.*] Keturiems vėjams ataūžiant.— Tėvynės balsas, 1922, balandžio 9.

[43] *Vaižgantas.* Keturių vėjų pranašas.— Tėvynės balsas, 1922, kovo 4—5.

[44] „Keturių vėjų“ dialogas su ekspertu doc. J. Tumu.— Keturi vėjai. 1928, Nr 4, p. 8—9.

[45] Ten pat.

[46] Ką jie atsakė.— Trečias frontas, 1930, Nr 5, p. 24.

[47] *Vaižgantas.* Salomėja Nėris. „Pėdos smėly“.— Naujoji romuva, 1931, Nr. 19, p. 461. („Saliamute, sukalbėk padėkos poterėlį,— rašė jis,— kad kun. Maliauskas ar kas jam lygus neskaito poezijų; nes kad paskaitytų, oi duotų...“) A. Jakšto replika: *Jakštas A.* Mūsų kova su „Trečiafrontininkais“.— Židinys, 1931, Nr 89, p. 104.

persekiojamus literatus. Ypač aštrus konfliktas su bažnytine vyresnybe įvyko dėl „Kultūros“ žurnalo[48].

Pakviestas bendradarbiauti „Kultūroje“, Vaižgantas mielai sutiko. Jis sutiko priimamas į bendrovę[49]. Bet paprieštaravus bažnytinei vyresnybei, turėjo pasitraukti ir „Kultūrai“ skirtą straipsnį apie Lauryną Ivinskį atidavė „Švietimo darbui“. Paklusęs valdžiai, Vaižgantas atvirai išreiškė savo nepasitenkinimą. Pareiškime Žemaičių vyskupystės kurijai rašė: „Aš su pasauliečiais esu susigyvenęs; jie man dažnai malonesni už aršųjį kovotoją kataliką... Na, aš jau toks, gal savotiškas. Ir prašau kuriją atsistoti prieš dilemą: arba man palikti laisvę darbuotis taip, kaip lig šiolei <...> Arba, manim nepasitikint, pavelyti man pasitraukti nuo ganytojavimo ir palikti tik prie universiteto — literatūros mokytoju — tautinės kultūros reikalui“[50]. Šis Vaižganto pareiškimas tapo plačiai žinomas, jam pritarė ano meto pažangiai nusiteikusi inteligentija. „Kultūros“ redaktorius Peliksas Bugailiškis rašė: „...negaliu tačiau — nukęsti, neišreiškęs Tamstai užuojautos ir pritarimų žodžių, šią nykią reakcijos gadynę pirmam viešai ir drąsiai pakėlus balsą dėl mūsų spaudos suvaržymo ir patyrus dėl to nemalonumų“[51].

Vaižganto konfliktas su savo luomu bei oficialia katalikiška ideologija (kaip ir anksčiau, taip ir šiuo metu) nereiškė, kad pasikeitė jo pasaulėžiūra („Mane „Kultūros“ žurnalas kvietėsi ne socializmo skelbti... bet iš viso kultūrai tarnauti“[52]). Tai tik dar kartą patvirtino, kad „vienalytė kultūra“ tėra utopija.

---

[48] J. Tumo laiškas (1927.XII.27) M. Grigoniui.— VVU BR, F 1, F 562, l. 12. („Aš nežinau, ar esi kurios partijos,— rašė jis.— Jei nesi, tai ir nebūk. Aš turiu pavyzdžių, kaip ir kr. dem. (krikščionys demokratai — *A. V.*)užmuša paprasčiausią teisingumą“.)

[49] J. Tumo-Vaižganto susirašinėjimas su „Kultūros“ bendrove (1923—1927).— VVU BR, F 1, E 132, p. 2.

[50] *Tumas J.* Rankraščių rinkinys.— VVU BR, F 1, F 58, p. 215.

[51] P. Bugailiškio laiškas (1923.XI.14) J. Tumui.— MA BR, F 87—79.

[52] J. Tumo-Vaižganto susirašinėjimas su „Kultūros“ bendrove (1923—1927).— VVU BR, F 1, E 132, p. 214.

Idėjiškai diferencijuotame buržuazinės valstybės gyvenime viskas įgydavo pasaulėžiūrinį pobūdį. Toks buvo net literatūrinis ginčas „Skaitymuose", kur vėl susikirto Vaižganto ir L. Giros nuomonės. Šio žurnalo literatūros kritika (L. Gira, B. Sruoga, V. Krėvė ir kt.) siekė išvesti lietuvių literatūrą iš „parapijinių rėmų", ėmė vertinti ją tais matais, kuriuos taikė Vakarų Europos literatūrai. „Skaitymų" kritikai griežtai pasisakė net apie žinomų rašytojų kūrinius (Šatrijos Raganos „Pančius", Vydūno „Jūrų varpus", A. Jakšto, M. Vaitkaus, Butkų Juzės eilėraščius). O Vaižgantas „Tautoje" ne tik atspausdino Šatrijos Raganos „Pančius", bet ir labai teigiamai įvertino („Išskirtiniams kūriniams priklauso ir išskirtinė vieta"). Po „Skaitymų" kritikos jis stojo ginti dramos, paskelbdamas platų straipsnį „Knygoms apginti... nuo kritikų"[53]. Prasidėjo aštri polemika, kurios įkarštyje pirmą kartą ir Vaižgantas, ir kiti taip išsamiai pasisakė kritikos vaidmens, vertinimo kriterijų ir kitais klausimais.

Į literatūrą Vaižgantas žiūrėjo „tautiško idealizmo" akimis, ieškodamas joje atramos tautos egzistencijai bei kultūrai („Naujos knygos — didelis tautos atsitikimas"). Kiekviena knyga jam buvo dvasios turtas, kiekvieną leidinį sutikdavo su entuziazmu („Bet kuris leidinys literatūroje yra pliusas, didesnis ar mažesnis"). Toks požiūris bei kai kurie ideologiniai motyvai (Vaižgantas palaikydavo savo ideologijai artimus rašytojus) lėmė ir literatūros kritikos paskirties sampratą. Jo nuomone, kritikas turi nurodyti kūrinio gerąsias puses, pasidžiaugti, o kūrinio vertę nuspręsianti pati visuomenė. Šį kritikos uždavinį Vaižgantas, pastabus, geranoriškas, instinktyviai jautęs vertybes, atlikdavo gana sėkmingai. Jis surasdavo naujų talentų, paskatino kūrybai ne vieną jauną rašytoją (J. Paukštelį, K. Inčiūrą, A. Miškinį ir kt.). Tačiau apskritai toks kritikos paskirties supratimas siauras ir ribotas. Polemizavęs su Vaižgantu, L. Gira teisingai kėlė kritikai

[53] *Vaižgantas.* Knygoms apginti nuo kritikų (Recenzija ir kritika).— Skaitymai, 1921, kn. 3, p. 77—85.

uždavinį ugdyti skaitytojų estetinį skonį ir pačią literatūrą. („Kritikos tikslas pirmučiausia yra: plėtoti, gilinti ir kelti pačią literatūrą <...> Ir jau tik antrinis kritikos uždavinys — sudaryti skaitytojų, visuomenės atitinkančią teisybei nuomonę apie literatūros, meno kūrinius, padėti jai orientuotis tų kūrinių daugybėje, kur yra tikrai menas, o kur jo tik sorogatas...“[54]) Tačiau L. Gira pernelyg akcentavo „grynojo meno“ dalykus, o Vaižgantui, vertinusiam literatūroje turinio sferą, pritrūkdavo dėmesio formos klausimams.

Polemikoje pasisakyta dėl „parapijinių“ bei „europinių“ literatūros vertinimo mąstelių. Įsikarščiavęs Vaižgantas teigė, kad savąją kultūrą ir literatūrą reikia matuoti „lietuviška plotme“. Oponento argumentai rodė tokio požiūrio nepagrįstumą. Diskusija, kaip ir apskritai „Skaitymų“ literatūros kritika, teisingai skatino lietuvių literatūrą siekti platesnių horizontų.

„Skaitymų“ diskusija, pritraukusi ir daugiau dalyvių, suintensyvino visą ano meto literatūros gyvenimą[55]. Ji turėjo poveikio (šalia kitų paskatų) ir abiems pagrindiniams dalyviams: Vaižganto požiūris į literatūrą tapo kritiškesnis (nors ir sakėsi, kad nesidrovi vadinamas „specialistu knygoms girti“), o L. Gira ėmė trauktis iš „grynojo meno“ pozicijų ir palaikyti „tautiškos“ literatūros kryptį[56]. Abu rašytojai, „Skaitymų“ diskusijoje atstovavę priešingoms literatūros vertinimo koncepcijoms, kartu stos ginti „romantiškąjį idealizmą“, kurį propagavo J. Tumas — universiteto docentas.

---

[54] *Radzikauskas E.* [*Gira L.*] Literatūrai ir kritikai apginti nuo diletantizmo ir sustingimo (Atsakymas Vaižgantui).— Skaitymai, kn. 3, 1921, p. 90.

[55] *B. S.* [*Sruoga B.*]. Knygoms apginti.— Skaitymai, kn. 1, 1920, p. 118—121; *Nakubas T.* Vėjo malūnai. Keli žodžiai dėl p. Radzikausko straipsnio.— Skaitymai, kn. 3, 1921, p. 96—99; *Radzikauskas E.* [Gira L.] Dar dėl kritikos esmės.— Skaitymai, kn. 8, 1921, p. 133—139.

[56] Lietuvių literatūros kritika.— V., 1972, p. 21.

Dirbti universitete J. Tumą pakvietė V. Krėvė-Mickevičius. Įžanginę paskaitą J. Tumas skaitė 1922 metų spalio 1 dieną.

Tai buvo pirmieji universiteto darbo metai Kaune. Reformavus socialinių mokslų fakultetą, įsteigti du atskiri teisės ir humanitarinių mokslų fakultetai. Šiame fakultete jau dirbo J. Jablonskis, K. Būga, E. Volteris, V. Krėvė.

J. Tumas neturėjo jokių mokslo laipsnių, vardų, net aukštojo mokslo diplomo bei specialaus filologinio pasirengimo. Tačiau per ketvirtį amžiaus domėdamasis lietuvių literatūra, jis sukaupė daug faktų bei dokumentų, įgijo literatūrinio darbo patyrimą, pagaliau pats buvo gyvas literatūrinio ir kultūrinio gyvenimo liudininkas. Garsėjęs ir anksčiau kaip paskaitininkas, J. Tumas dar iki universiteto ne kartą skaitė apie literatūrą ir kultūrą žurnalistams, mokytojams, kultūros darbuotojams[1]. Paskaitos apie A. Vienuolį klausėsi V. Krėvė. Matyt, tada ir kilo mintis pakviesti J. Tumą į universitetą.Tą sumanymą palaikė ir kiti universiteto dėstytojai, ypač prof. K. Būga. Tik M. Biržiška žiūrėjo kiek skeptiškai („nežinau, ką mudu veiktume kartu“[2]).

Tą dieną, kai V. Krėvė. pasiūlė paduoti pareiškimą, J. Tumas pradėjo rašyti dienoraštį „Mano kronika“. „Pasiūlymas buvo tiek netikėtas, jog man šiurpas nukratė, ėmė smilkiniuose tvinksėti, — prisipažino jis. — Jaučiau, kaip lūpos sukepa ir veidas vysta, ėmęs liguistai žydėti. Neveidmainiausiu. Pasiūlymas buvo per garbingas, kad nebūtų pagundos priimti“[3]. Vaižgantą kiek baugino, kad reikės ne ūpo pagautam dirbti, ne pripuolamai, o nuosekliai. Mat jam atrodė, kad neturįs sistemos, „gaištąs“ daug laiko, „kurio ...senstant, vis labiau gaili, kai tuščiai nyksta“[4].

---

[1] Įdomus Vaižganto skaitytas kursas „Tėvynės pažinimas“, kuriame plačiai lietė švietimą Lietuvoje ir literatūrą nuo Mažvydo iki Maironio.— VVU BR, F 1, F 108, p. 37—39.

[2] *Tumas J.* Mano kronika (1922).— VVU BR, F 1, D 649, p. 10.

[3] Ten pat, p. 3.

[4] Ten pat, p. 6.

Pareiškime humanitarinių mokslų fakulteto dekanui J. Tumas rašė: „Jei mano kvalifikacijos pasirodytų pakankamos, prašyčiau, kad pavelytumėte man po dvi valandi kas savaitė skaityti universiteto studentams apie lietuvių raštus ir rašytojus galo XIX ir pradžios XX šm. Pirmon galvon apie Maironį, Jakštą ir Kudirką“[5]. O pridėtame *currikulum vitae* nurodė: „Dirbau kaipo publicistas, beletristas ir bibliografas <...> Aš pats nesu dar parengęs jokio kurso, nors man labai rūpi sudaryti vadovėlį gimnazijoms“[6]. Humanitarinių mokslų taryba (1922.IX.22) paskyrė J. Tumą universiteto lektoriumi[7].

Pirmąją paskaitą ir visą pirmąjį semestrą J. Tumas skaitė apie Maironį. Ypač jaudinosi dėl pirmosios paskaitos[8]. „Salė buvo pilna sėdinčių ir stovinčių,— rašė dienoraštyje.— Pasergėjau profesorius Krėvę, <...> Bičiūną ir kitus... Krėvė sveikino. Krėvė sakė: mes visi taip šokam, kaip mokam; tu da geriau. <...> Žadėjo siuntinėti į mano paskaitas teol-filos. fak. klausytojus, kol už metų sugrįš prof. dr. Vincas Mykolaitis-Putinas“[9].

J. Tumas mėgo skaityti rašytojų biografijas; 1923 m. rudens semestre skaitė apie V. Kudirką, M. Valančių, J. Basanavičių, A. Jakštą, J. Šliūpą. Už sėkmingą dėstymą ir išleistas paskaitas nuo 1923.II.1 paskirtas eiti docento pareigas, o 1924.VI.6 — patvirtintas docentu[10].

Seminarams bei paskaitoms reikėjo dokumentų, archyvinių šaltinių, todėl Tumas susirūpino rankraštynu. Jo iniciatyva įsteigtas Kultūros muziejus (1923.III.12), vėliau pavadintas Humanitarinių mokslų fakulteto („Rašliavos“) muziejumi. Jame imta kaupti rašytojų raštai ir privati lietuvių veikėjų korespondencija, žymesniųjų veikalų originalai, žymesnių žmonių fotografijos ir kt. Šis muzie-

---

[5] *Tumas J.* [Asmens byla].— CVA, F 557, ap. 1, b. 798, l. 4.

[6] Ten pat.

[7] V. D. Universitetas. Antrųjų penkerių veikimo metų apyskaita.— K., 1933, p. 123.

[8] Pirmosios paskaitos planas gana detalus. Žr. *Tumas J.* Rankraščių rinkinys.— VVU BR, F 1, F 58, p. 273.

[9] *Tumas J.* Mano kronika (1922).— VVU BR, F 1, D 649, p. 17—18.

[10] *Tumas J.* [Asmens byla].— CVA, F 557, ap. 1, b. 798, l. 6.

jus buvo didžiausias J. Tumo rūpestis ir svajonė („Gavau po nedaug, daugiausia pats susiieškodamas; vis dėlto jau galėjau kiek tiek darbo padirbėti"[11]). Netrukus į jo fondus pateko paties J. Tumo, A. Dambrausko, K. Būgos, P. Višinskio archyvai, prof. Becenbergerio korespondencija, Lietuvių parodos Paryžiuje dokumentai ir kt.[12]

Ieškodamas medžiagos, J. Tumas susirašinėjo su įvairiais asmenimis, daugybė korespondentų nurašinėjo ir rinko dokumentus, tikslino faktus, rinko laiškus[13]. Pats Vaižgantas irgi važinėjo pas rašytojus (L. Didžiulienę-Žmoną, M. Dagilėlį ir kt.), „kvotė" per laiškus (Šatrijos Raganą, Bitę, Lazdynų Pelėdą). Ir viską, ką tik suradęs, „krovė rašliavos" muziejun. Toks uolumas kai kam net atrodęs juokingas (esą į tą muziejų „niekas ten, be direktoriaus Tumo ir Dambrausko, nieko nekrauna"[14]).

J. Tumo pastangos nenuėjo veltui. Rašliavos muziejaus fondai padėjo tvirtą pamatą universiteto rankraščių skyriui, kurį vėliau tvarkė V. Mykolaitis.

Energingas J. Tumas plačiai reiškėsi ir viešame universiteto gyvenime. Jis buvo nepamainomas jubiliejų dalyvis ir įvairių pranešimų skaitytojas, važinėjo su delegacijomis, visada ir visur gindamas universiteto reikalus (Pasirašė ir po memorandumu, kurį profesūra, gindama universiteto autonomiją, įteikė buržuazinei valdžiai[15]).

Noriai bendraudamas su studentais, J. Tumas dalyvaudavo vakaruose, literatūriniuose teismuose. Plačiai nuskambėjo docento akcija, ginant romantizmą.

Teismas didžiojoje universiteto auloje (1929.III.2) vyko itin audringai. Kaltinimo tezėse romantizmas buvo smerkiamas už nenuoširdumą, prisitaikėliškumą, asmens teisių paneigimą, miesčionizmą, už tai, kad sulaiko visuo-

---

[11] J. Tumo laiškas (1926.VIII.25) M. Grigoniui.— VVU BR, F 1, F 562, l. 10.

[12] 1933 m. bendras skaičius įregistruotų rankraščių—1.147 vienetai.— V. D. universitetas, p. 305.

[13] *Tumas J.* Laiškai literatūros reikalais.— VVU BR, F 1, F 385.

[14] J. Tumo paskaitos. Ironiškas fragmentas.— VVU BR, F 1, F 470, p. 47.

[15] Statutai. Įvairios programos. Protokolai. Memorandumai.— VVU BR, F 1, F 108, p. 179—209.

menę nuo progreso, skelbia pažiūras, „tinkančias reakcijai arba tiems, kurie nori mindžikuotis vietoje“[16]. Romantizmą jo kaltintojai (ypač J. Herbačiauskas) laikė svarbiausia literatūrinės krizės Lietuvoje priežastimi, nulėmusia kūrybos formų stagnaciją ir kūrybinį bejėgiškumą.

Argumentų romantizmui ginti J. Tumas irgi ieškojo ne tik meno specifikoje. Jis akcentavo etinius, tautinius literatūros uždavinius, nuo kurių priklauso bendra kultūros situacija. Jam atrodė, kad literatūros „blogybių reikia ieškoti ne romantizme“: tarp rašytojų nėra asmenybių, o literatūroje — „žymesnybių“[17]. J. Tumas nešaukė sugrįžti prie senojo tipo romantizmo, o propaguodamas „romantiškąjį idealizmą“, skatino atsigręžti į dvasines tautos gelmes, nacionalinės pasaulėjautos pradus ir ieškoti atramos prieš žmogaus susmulkėjimą, sumaterialėjimą ir kapitalistinės civilizacijos nešamą nužmogėjimą. Kitas dalykas, kad prie J. Tumo „romantiškojo idealizmo“ šliejosi ir menkų sugebėjimų bei oficialiąja ideologija besidžiaugiantys rašytojai[18]. Tautos susiskaldymo, klasinio antagonizmo, nacionalinių bendrų šūkių žlugimo laikotarpiu joks romantizmas, nepaisant pačių geriausių J. Tumo norų, nebegalėjo stipriau įleisti šaknų į Lietuvos kultūros dirvą, nė pasiūlyti pozityvesnės visuomeninės programos, kaip senasis nacionalinio judėjimo pagimdytas romantizmas.

Visur gynęs romantizmą, J. Tumas propagavo jį ir savo paskaitose, skaitė net specialų teorijos kursą[19]. Autoriaus pažiūroms turėjo įtakos vokiečių idealistinės pakraipos teoretikas F. Štrichas, ieškojęs mene klasikos ir romantikos kaip „amžinybės“ pasireiškimo būdų, K. Bro-

[16] *Tumas J.* Publicistika. Kaltinamosios tezės.— VVU BR, F 1, F 569, p. 141.

[17] Ten pat, p. 146.

[18] *Galinis V.* Naujos kryptys lietuvių literatūroje.— V., 1974, p. 289.

[19] Jį sudarė tokie klausimai: „Romantybės pagrindai“, „Romantikų poetika“, „Istoriškasis romantizmas“, „Romantizmo pėdsakai lietuvių literatūroje“.— Iš J. Tumo archyvo, VVU BR, F 1, F 294, p. 1—163.

dzinskis ir P. Koganas, aiškinę romantizmą kaip tam tikros dvasinės savijautos tipą (VR, XI, 45).

J. Tumui romantizmas taip pat jausenos būdas, „širdies, sielos dalykas, nuotaika, kuri viską nudažo maloniu liūdesiu, kaip rudens rūkeliu, ir sukelia pasiilgimus" (VR, XI, 24). Tiesa, jis pabrėžė, kad romantizmui būdinga menininko išsiskyrimas su objektyvia tikrove, nepasitenkinimas ja, konfliktas tarp idealo ir tikrovės. Bet J. Tumo interpretacijoje tai mažai ką turi bendro su literatūros krypties dalykais. Todėl ir jo pateikta romantizmo definicija iš vienos pusės labai plati, iš kitos — apima tik turinio sritį. („Romantizmas tad savo esme yra aiškiai pareikštas idealistinis pasaulėvaizdis, vienas stipriausių idealinių puolimų į bekraštybes" — VR, XI, 25). Romantikais J. Tumas vadino skirtingus rašytojus kaip S. Daukantas ir M. Valančius, Maironis ir Žemaitė, Lazdynų Pelėda, V. Krėvė ir A. Jakštas. Romantizmui jis priskyrė ir savo kūrybą[20].

Idealizmą J. Tumas irgi suprato kaip dvasinės saviraiškos tipą, o ne filosofiją. Rašytojui idealizmas — dažnai tik „techniškas" terminas. Jis kalba apie XX a. pr. lietuvių literatūros „romantiškąjį idealizmą", kuris orientavosi į nacionalinių ir bendražmogiškų pradų sintezę. Tokią kryptį vadindamas „romantiškuoju idealizmu", Vaižgantas turėjo galvoje neoromantizmo variantą (romantizmą, kuris „apželia kitomis kryptimis"[21]).

Paskaitų apie romantizmą pagrindinius teiginius J. Tumas paskelbė straipsnyje „Romantiškasis idealizmas grįžta"[22]. Su autoriaus koncepcija polemizavo V. Mykolaitis-Putinas, siūlęs tiksliau nusakyti romantizmo sąvoką ir suabejojęs, ar iš viso buvo lietuvių literatūroje „grynasis romantizmas"[23]. V. Mykolaičio-Putino požiūris, nors

---

[20] Atsitikusios pastabos (1929).— VVU BR, F 1, D 1179, p. 6.

[21] *Tumas J.* Publicistika. Lietuviškąjį romantizmą teisiant.— VVU BR, F 1, F 569, p. 146.

[22] Židinys, 1927, Nr 10, p. 218—234; taip pat: *Tumas J.* Pastaba prie mano straipsnio.— Židinys, 1927, Nr 11, p. 312—313.

[23] *Mykolaitis V.* Idealizmas ir romantizmas. Židinys, 1927, Nr 11, p. 306—312.

taip pat paremtas idealistinės meno estetikos pagrindais labiau tiko lietuvių literatūrai, giliau atskleidė romantizmo, kaip literatūros sąvokos, sampratą.

J. Tumo „romantiškojo idealizmo“ teorija nebuvo nei nauja, nei originali, ne vienu atveju davė impulsų teoriniams svarstymams apie lietuvių literatūros pobūdį bei raidos perspektyvas. V. Bičiūnui atrodė, kad „tautiniam romantizmui bei idealizmui“ reikia susijungti su „estetininkais“ (B. Sruoga, F. Kirša, P. Vaičiūnu), kurie rodą daugiausia pastangų išreikšti tautos kūrybinę dvasią[24]. Analogiškos J. Lindės-Dobilo ir L. Giros koncepcijos. Kaip ir neoromantizmą propagavę lietuvių kritikai, J. Tumas manė, kad romantizmas artimiausias lietuvių nacionaliniam charakteriui, kad jis padės lietuvių literatūrai atskleisti nacionalinį savitumą. Tik neoromantizmo terminą jis vartojo siauresne prasme, taikė jį (kaip ir lenkų kritika) tik XX a. pradžios literatūrai. Ir iki šiol neoromantizmo terminas lietuvių literatūros moksle neturi istoriškai apibrėžtesnės vietos. Jis labiausiai tiktų apibūdinti XX a. trečiojo dešimtmečio jaunosios kartos rašytojų kūrybai — „Pjūvio“, „Granito“, „Naujosios romuvos“ grupėms[25].

Gindamas ir propaguodamas „romantiškąjį idealizmą“, J. Tumas iš esmės teigė tautiškumą, kurį laikė svarbiausiu literatūros vertės kriterijumi. Ir romantizmas jam buvo priimtinas pirmiausia todėl, kad akcentavo tautos vaidmenį. J. Tumas siekė išlaikyti XIX a. romantizmo iškeltą tautinę idėją („Koks kilnus, koks žmogiškas (tautiškumas — *A. V.*) <...> romantininkų ideologijoje — VR, XI, 32). Antra vertus, tautiškumą jis neretai sutapatindavo su idėjiškumu. Literatūra jam rūpėjo kaip idėjų pasaulis. Kūrėjas — idėjų „gimdytojas“, kai „idėjos turinys aiškus, kūrybos formos darosi antraeilės prasmės“ (VR, XIX, 74).

---

[24] *Bičiūnas V.* Romantizmas bei tautiškas idealizmas.— Židinys, 1929, Nr 3, p. 232—240.

[25] Taip siūlo ir V. Galinis (Naujos kryptys lietuvių literatūroje, p. 291—292).

J. Tumo idėjų hierarchijoje, be tautinės idėjos, žymi vieta atiteko ir religijai. Jo paskaitose ir vaižgantiškoje literatūros istorijoje nemaža dėmesio paskirta katalikiškosios ideologijos rašytojams, religinio turinio raštų autoriams. Bet J. Tumas nepaneigė ir kitų ideologijų rašytojų, pirmasis atskleidė J. Mačio-Kėkšto, J. Andziulaičio-Kalnėno kūrybos reikšmę.

J. Tumas, kaip literatūros mokslininkas, buvo atidus visuomeninei literatūros funkcijai: į literatūrą jis žiūrėjo kaip į visuomenės sąmonės formą. Jo tyrinėjimo metodui būdingas literatūros ir istorijos ryšių akcentavimas. Literatūros istorija Vaižgantui yra „laiko istorija", visada rūpi, kaip „raštuose atsispindi to laiko visuomenės dvasia" (VR, XIX, 72). „Bet kuris laikas turi savo matą",— teigė J. Tumas[26].

Istorinis determinizmas iš Vaižganto interpretacijos kai kada ir visai išstumdavo kūrybos analizę bei meno dėsnius. Žinoma, įtakos tokiai interpretacijai turėjo ir gana specifiškas J. Tumo tyrinėjimų objektas. XIX a. lietuvių literatūra, kurią dažniausiai jis nagrinėjo savo paskaitose, ne be reikalo vadino „visuomenės kuriozum", nes „rašė, kas tik mokėjo", ir „ne tiek buvo raštų (kitas tėra parašęs vieną antrą liesutę knygelę), kiek rašytojų"[27]. Tad ir vaižgantiškoje literatūros istorijoje dominavo rašytojų biografijos.

J. Tumas pirmasis pateikė daugelio mūsų rašytojų — A. Vienažindžio, V. Kudirkos, Maironio, Žemaitės, Lazdynų Pelėdos, Šatrijos Raganos — biografinius modelius. Jiems būdinga plati rašytojų vaikystės, asmeninio gyvenimo (su visais pomėgiais ir silpnybėmis), buities charakteristika. Mat gana trumpas laiko intervalas skyrė tyrinėtoją ir objektą. „Bet juo tolyn nuo jų,— pastebėjo J. Tumas,— tuo jų figūros augs, kol taps milžinais. Ir tau vis tiek bus, kaip jie valgė, pykos ar erosui tarnavo, nes tau terūpės, ką jie iš savo sielos bus čia tolimiesiems padarę" (VR, IV, 109).

---

[26] J. Tumo laiškas (1924.VII.28) A. Rimkai.— MA BR, F 71—19.

[27] *Tumas J.* Lietuvių literatūra rusų raidėmis ir broliai Juškos-Juškevičiai.— K., 1924, p. 12—13.

J. Tumas, kaip literatūros istorikas, daugiau rėmėsi „tikrais atsitikimais“, o ne rašytojų „sielos palikimu“. Jis rinko faktus archyvuose, teiravosi iš gyvų liudininkų — rašytojų amžininkų ar tiesiog jėga ištraukdavo iš pačių autorių. „Iš tikro, tamsta pjauni mane be peilio!— rašė Šatrijos Ragana.— Mano prigimtis kęsti nepakenčia viešumos <...> Antra vertus ir apie didžiausius žmones reikia, mano nuomone, kalbėti kuo mažiausiai, jiems tebesant gyviems.

Kas kita apie jų veikalus. Ir apie mano „veikalus“ kalbėk sveikas, kaip ir kiek benorėdamas — jie paleisti viešumon, tai kiekvienas turi teisę juos kritikuoti“ (VR, XIII, 155). Tokiais atvejais docentas apgailestaudavo, kad reikės tenkintis kitados per ilgus pažinties metus gautomis žiniomis. Todėl J. Tumo pateiktose rašytojų biografinėse apybraižose pasitaikydavo ir netikslumų ar net „netikrų atsitikimų“. Ir ne tik todėl, kad trūko objektyvių šaltinių. J. Tumą mokslininką dažnai įveikdavo menininkas, pasiduodantis įspūdžiui, autosugestijai. Dėl to jam ne kartą priekaištauta. Teko net aiškintis. Tačiau apskritai ir tuo metu, ir šiandien J. Tumo paskaitos bei kiti literatūros istorijos darbai — reikšmingas šaltinis XIX a. lietuvių literatūrai tirti, ypač rašytojų biografijoms nušviesti.

Biografinis metodas net idealiausiu atveju nėra pakankamas kelias literatūrai interpretuoti. Biografiniai ir kūrybiniai motyvai nėra tapatūs, o meninė kūryba ne tik rašytojo saviraiškos būdas ar autentiškos tikrovės atspindys. Biografinis metodas paprastai nesuteikia platesnių galimybių atskleisti, kad rašytojas vaizduoja ir realybę, ir realybės idealą, kad autorius gali pasinaudoti „kauke“, „antrininku“.

J. Tumas, tiesa, neieškojo tiesioginių biografijos ir kūrybos paralelių („...kūrėjas melagis, nors iš savęs imasi temų“— VR, XIII, 156). Ir pačią kūrybą jis paprastai plačiau lietė naujosios literatūros seminare, aptardamas „naujuosius“ autorius — A. Vienuolį, V. Krėvę, Dobilą,

Vydūną, L. Girą, S. Čiurlionienę, V. Stonį — ar jaunųjų knygas. Pastarųjų atžvilgiu J. Tumas buvo ir daug kritiškesnis, negu kalbėdamas apie „simpatingus nabašninkus", vertino kūrybos rezultatą, ne vien pastangas kurti[28].

Dalį J. Tumo paskaitų bei literatūros istorijos darbų išleido humanitarinių mokslų fakultetas („Vaižganto raštų" XI—XIV tomai), kitas — jis skelbė laikraščiuose, žurnaluose, leido dažnai ir atskirais leidiniais[29]. Literatūros istorijos raštus, kaip ir grožinę kūrybą. Vaižgantas grupavo į ciklus — pirmas veikėjų būrys (VR, IV) ir taip iki septinto būrio (VR, XIV) — nors tokio skirstymo principai kiek mechaniški. Sudarinėdamas „būrius", autorius mažai tepaisė rašytojo vietos literatūros istorijoje, pagaliau net chronologijos. Į vieną „būrį" dažnai pateko nevienodo lygio autoriai, o apskritai „Vaižganto raštuose" susipina įvairi medžiaga: biografinės apybraižos, komentarai, anotacijos, įspūdžiai, dienoraščio fragmentai, kronika, poleminiai straipsniai, net pamokslai ir nekrologai.

Mokslo darbus Vaižgantas taip pat tikėjosi dar taisyti (toks jau buvo rašytojo būdas!). Jis sakėsi davęs tik medžiagos, „palaidų žinių", o literatūros istoriją dar „riekia parašyti"[30]. Kaip paprastai, trūko laiko, nes Vaižgantas buvo „universalus,— anot B. Sruogos,— kaip viešpaties diena"[31]. Be savo raštų, visuomeninės veiklos, jis rūpinosi „svetimų raštų" leidimu: Mikalojaus Katkaus

---

[28] J. Tumo laiškas (1924.XII.24) M. Grigoniui.— VVU BR, F 1, F 562, l. 8.

[29] Iš humanitarinių mokslų fakulteto gavęs honorarą Vaižgantas dienoraštyje (1929.XII.2) rašė: „...10 000 lt. Tai viso mano gyvenimo turtas <...> Sunku palaikyti pinigai — tiek jų visi reikalingi." Prierašas rašalu: „Kiti atidavinėjo, kiti ne."— *Tumas J.* Atsitikusios pastabos (1929).— VVU BR, F 1, D 1179, p. 11.

Plačiau apie Tumo paskaitų leidinius žr.: *Vaitiekūnienė A.* J. Tumas-Vaižgantas universitete.— Literatūra, 1970, sąs. 12(1), p. 9—26.

[30] *Tumas J.* Atsitikusios pastabos (1929).— VVU BR, F 1, D 1179, p. 10.

[31] *Padegėlis D.* [*Sruoga B.*]. Vaižganto kelias — poeto.— Vairas, 1929, Nr 1, p. 43.

„Balanos gadyne“[32], L. Didžiulienės-Žmonos[33], J. Dovydaičio raštais[34]. Net J. Ralio išverstą Homero „Odisėją“ redagavo („...man kiek užgaulu buvo, kai vertėjas mano darbu nebuvo patenkintas: jo manyta, kad aš ir paties vertimo techniką pagerinsiąs. Aš to nesugebėjau padaryti ir visai neketinau tos atsakomybės imtis. Man rodės, „Odisėją“ J. Ralys bus išvertęs tobulai...“ — VR, XIX, 192—193).

Į Vaižgantą dažnai kreipdavosi žmonės, prašydami padėti išleisti tą ar kitą kūrinį[35].

Iš doc. J. Tumo veiklos universitete svarbiausia tuo metu buvo jo gyvas žodis. „Aš esu apsigimęs kalbėtojas“,— sakė pats lektorius. Klausytojus domino ne vien paskaitų turinys, bet ir originali lektoriaus asmenybė, paskaitų „forma“. Todėl ir susirinkdavo įvairių specialybių studentai, lankydavosi ir kai kurie profesoriai. 1927 m. visą semestrą J. Tumo paskaitų klausė Halės universiteto prof. F. Špechtas[36]. Paskaitos būdavusios ne tik gausiai lankomos, bet ir triukšmingos: lektorius mėgęs pajuokauti, įterpti sąmojų, o kai prastai nusiteikęs — pykdavęs ir plūsdavęs, ypač pavėlavusius[37].

O dėstė J. Tumas sugestyviai, išraiškingai. Antai, paskaitose apie A. Strazdą jo dainų ir giesmių melodijas

---

[32] M. Katkaus laiškas (1927.IX.26.) J. Tumui.— VVU BR, F 1, F 10, p. 90.

[33] *Didžiulienė-Žmona L.* Ką aš beatmenu. Redagavo doc. J. Tumas.— K., 1926.

[34] *Šiaulėniškis Senelis.* Visos penkios Juozapo Silvestro-Dovydaičio raštų dalys / Paredagavo ir paskaitą pridėjo doc. J. Tumas.— K, 1925.

[35] Padėti Juozui Vilkutaičiui laiške (1930.IV.18) prašė vienas marijampolietis, o netrukus ir pats J. Vilkutaitis dėkojo (1930.V.2) už rūpestį, aiškino, ką dar yra parašęs. Vaižgantas dar Mintaujoje susipažino su komedijos rankraščiu (atvežė V. Kudirka), matė pirmą jos pastatymą J. Jablonskio bute, vėliau — Palangoje. Gal turėjo konkretesnių žinių apie autorių, jeigu nepaneigė Juozo Vilkutaičio autorystės? — VVU BR, F 1, F 385, l. 61, 251.

[36] Prof. F. Špechtas 1927 m. buvo pakviestas į universitetą ir vieną semestrą skaitė baltistikos dalykus.— Lietuvos universitetas 1927—1928 mokslo metais.— K., 1928, p. 40.

[37] *Paleckis J.* Žingsniai smėly.— V., 1968, p. 109.

pats garsiai uždainuodavo: ir „Giesmę apie siratas“, ir „Ei tu tu tu strazdeli“, ir kitas. Klausytojai plodavo, šaukdami „bis“. Ir docentas, ir klausytojai nepaprastai patenkinti[38]. Auditorijoje jis jausdavosi laisvai, dažnai vaikščiodavo, gestikuliuodavo rankomis, o kalba buvo tokia pat žodinga, kaip ir Vaižganto beletristikos, pilna šmaikščių žodelių[39].

Juozas Tumas paprastai neskaitydavo iš užrašų, nors ir turėdavo juos. Pirmuosius sakinius dar kartais perskaitydavo sėdėdamas, po to atsistodavo, vis rečiau bežiūrėdamas į užrašus, kol ir visai juos pamiršdavo. Ir docento kalba liedavosi taip sklandžiai, tarsi jis matytų prieš akis gyvus asmenis, o jų raštus vartytų lapas po lapo[40].

Atviraširdis Tumas paskaitose išliedavęs ir savo asmenines nuoskaudas. „Jūs nežinot, kaip man kartais skaudu! Širdis draskosi, kaip pasiutusi katė. Ir kodėl mane visi puola? Dvasininkams aš nerimtas kunigas, beveik atskalūnas. Ir mano pamokslai kažkokia nesąmonė <...> Kairiesiems aš juodašimtis, klerikalas, o krikdemams — parmazonas. O man visi geri ir visus myliu, bile tik dirbtų ir tarnautų Lietuvos pažangai“[41].

Pasitaikydavo ir paradoksalių atvejų. Kartą atėjo itin susijaudinęs, murmėdamas: „Budeliai, budeliai! Kam jis blogą padarė?“ Net paskaitų tą dieną neskaitė (...šungaudžiai sugavo Vaižganto Kauką!)[42]. Su tokiais „vaižgantizmais“ studentai irgi buvo apsipratę.

Visur ir visada J. Tumui buvo svetimas beveidis objektyvizmas. Jis džiaugėsi arba pyko, aukštino arba smerkė. Nuotaika jam turėjo didžiausios įtakos. „Dabar man pačiam rodos, kad daugelis dalykų, kuriuos taip ar kitaip padarome, dažnai pridera nuo nuotaikos, o ne nuo įsitikinimų, apžadų-principų ar kito ko aukšto“,— sakęs Vaiž-

[38] *Venclova A.* Jaunystės atradimas.— V., 1966, p. 538.

[39] Iš A. Lastienės atsiminimų (Kaunas, 1969.VII.5.).

[40] Iš V. Maknio atsiminimų (Vilnius, 1970.I.13).

[41] Cit. iš J. Tumas-Vaižgantas universitete.— Literatūra, 1970, sąs. XII (1), p. 15.

[42] Iš O. Dabrilaitės atsiminimų (Kaunas, 1980.III.17).

gantas[43]. Todėl ir J. Tumo paskaitas ne visada vertėtų sieti tik su jo ideologija bei estetinėm pažiūrom.

Antra vertus, J. Tumo paskaitos ir improvizacija, ir kruopštaus darbo rezultatas. Prof. P. Galaunė, pas kurį gyveno Vaižgantas (kol remontavo savo butą Aleksoto gatvėje), matydavo, kaip jis „ištisas dienas dirbdavo savo kambaryje: tai ruošdavosi paskaitoms, tai rengdavo darbus spaudai“[44]. O būdavo ir taip, kad paskaitydavo paskaitą ir tik vėliau ją „restauruodavo iš studentų užrašų“[45]. L. Giros teigimu, J. Tumas paskaitas paprastai surašydavęs „ant rytojaus“, nes atsimindavęs viską žodis žodin: „Rašo jis tada iš karto švariai, be sustojimų. Jo paties žodžiai, jo atmintis yra jam tada tartum fotografijos prietaise vadinamasis negatyvas, tasai stiklas, kuriame pasilieka atsimušęs traukiamas (fotografuojamas) asmuo ar vardas. Tokis tikrai nepaprastas kun. Tumo-Vaižganto gabumas <...> Yra tai tiesiog vadinamasis fenomenas, reta gamtos nepaprastybė“[46].

Universitete prabėgo produktyviausi Vaižganto gyvenimo metai. Ir patys skaidriausi. „Tie metai, kuriais man teko darbuotis universitete docentaujant,— sakė Vaižgantas,— yra vieni iš maloniausių mano gyvenime ir man paliko gražiausių atsiminimų.“[47]

Pasitikdamas savo šešiasdešimtmetį, Vaižgantas pasiekė populiarumo ir produktyvumo viršūnių: galva pilna kūrybinių sumanymų, stalas — užverstas „popieriais“, visos dienos užpildytos darbais.

---

[43] Iš A. Šimėno atsiminimų (Kaunas, 1969.VI.13).

[44] Iš P. Galaunės atsiminimų (Kaunas, 1969.VII.5).

[45] Rengdamas monografiją apie V. Kudirką, atrodo, rėmėsi studentų užrašais, nes skaitė prieš akis turėdamas tik dokumentus, amžininkų atsiminimus.— VVU BR, F 1, F 299, p. 41—80.

[46] *Gira L.* Kun. Tumo-Vaižganto gyvenimas ir darbai, p. 62—63.

[47] *Venclova A.* Keli Vaižganto charakterio ir kūrybos bruožai.— Švietimo darbas, 1929, Nr 9, p. 807.

Dabarties supratimas literatūroje (ir ne tik literatūroje) visada implikuoja ateities projektą ir praeities interpretavimą. O rašytojas pats aktyviausias visuomenės, tautos praeities, nacionalinės kultūros palikimo saugotojas ir perteikėjas dabarčiai bei ateičiai. Todėl sąmonės lygis, o ne tiek vaizduojama medžiaga lemia rašytojo nūdieniškumą. Ir nors Vaižgantas, vyresnės kartos atstovas, save priskyrė literatūros „dėdėms" (tiesa, su kartėliu, savotiškai atsikirsdamas arogantiškiems jo kūrybos kritikams), XX a. trečiojo dešimtmečio lietuvių prozoje jis tebebuvo nūdienos rašytojas. Amžių sandūroje subrendusi Vaižganto kūrybinė sąmonė iš esmės nepasikeitė, ji praturtėjo naujais bruožais, rašytojas gyvai reagavo į „laiko dvasią".

„Gyvenu, kada rašau..."

Darbuose ir rūpesčiuose paskendęs, Vaižgantas tarsi neturėjo laiko pasenti. Visuomenė dalinama ne į senus ir į jaunus, taip manė ir pats rašytojas, o į dirbančius ir nedirbančius. Jis nė kiek nenorėjo mažinti moralinių įsipareigojimų, kūrybinių planų bei kultūrinių interesų, nors ir jautė, kad jėgos mažėja, kad gyvenimas „pragyventi, tai ne koks šokis pašokti"[1]. Įpratęs dirbti, veiklios prigimties Vaižgantas ir toliau be gailesčio pats save eksploatavo: rengė raštus spaudai, rašė naujus kūrinius, recenzavo ir anotavo kitų knygas, kaupė medžiagą naujiems darbams, mokėsi kalbų („...atsiųskite man kokį bas-

[1] J. Tumo paskaitos. Jaunimo programinis gyvenimas.— VVU BR, F 1, F 470, p. 29.

kišką elementorių ar *polyglotte* su bet kuria Europos kalba",— prašė jis artimųjų[2]). Ir savotiškai didžiavosi tuo, kad užimatas: „Ne, žmogus laisvas tada,— sakė jis,— kada pats moka laisvąjį laiką sunaudoti"[3]. Kartą paklaustas, kokios nuomonės esąs apie Vasarį, pavaizduotą V. Mykolaičio-Putino romane „Altorių šešėly", atsakęs: „Galas žino, panie, galas žino, bet man taip nebuvo <...> laiko neturėjau, Stakiuose juk net superį pardavinėjau"[4].

Sau „pamaloninti" Vaižgantas ne daug ką teleisdavo. Didžiausia prabanga jam būdavo kelionės[5]. Ir keliaudavo dažnai tik į Birštoną, Nemajūnus, Palangą ar Kuršių pamarį, o dusyk — 1926 m. ir 1931 m.— buvo išvykęs į Vakarų Europą. Išsiruošdavo nusiteikęs „akis paganyti", sveikatą atgauti, vietą pakeitęs ir pats save kiek pakeisti. Tačiau nuo savęs nepabėgdavo: kūrė projektus, ką kur pagerinti, pagražinti ar, iš svetur nusižiūrėjus, pritaikyti savam krašte. Kelionių apybraižas tuoj pat skelbdavo laikraščiuose, žurnaluose: „Prancūzai... moka gyventi intensyvų vidaus gyvenimą"[6]; Neapolį ir Vezuvijų pamačius, galima numirti, „vis tiek daugiau nieko tiek gražaus nebepamatysi"[7]; „O kokia audra kalnuose!"[8] Tačiau svetur, net gražiausiuose miestuose ir aukščiausiuose kalnuose, Vaižgantą lydėjo nerimas, skatinęs greičiau grįžti namo. A. Vienuolis, tuo pat metu buvęs Italijoje,

[2] Iš J. Tumo-Vaižganto laiškų (1932.IX.1) P. Klimui ir B. Mėginaitei-Klimienei.

[3] J. Tumo paskaitos. Jaunimo programinis gyvenimas.— VVU BR, F 1, F 470, p. 29.

[4] Iš A. Miškinio atsiminimų (Vilnius, 1980.I.20).

[5] J. Tumo sąskaitų knygoje yra atskiras skyrelis „sau", kur surašytos išlaidos paštui, knygoms, teatrui ir kelionėms.— J. Tumo sąskaitų knyga, VVU BR, F 1, D 666.

[6] *Vaižgantas.* Prancūzijos laiškai.— Lietuvis, 1926, Nr 37, p. 7—9.

[7] *Vaižgantas.* Nuo Vezuvijaus.— Naujoji romuva, 1931, Nr 1, p. 4—5.

[8] *Vaižgantas.* Audra kalnuose.— Naujoji romuva, 1931, Nr 8, p. 178—179.

niekaip jo nebeprišnekino, kad dar pakeliautų po tą kraštą, nors ir buvo iš anksto susitarę[9].

Sugrįžęs iš užsienio, Vaižgantas skeptiškai rašė: „Apibėgti Italiją, Egiptą etc. visai nereiškia praturtėti žinių, prasiplėsti minties horizontą". Jis bėgęs, greitaisiais traukiniais „per keletą valstybių, per Romą, Neapolį, Pompėjų". Ir nelaikąs Europos „stabu" (VR, XVIII, 239). „Mūsų minusas,— teigė Vaižgantas,— kad mes dar nepajutome reikalo savo gyvenimėlius dabinti ir iš oro, ne tik iš vidaus" (VR, XVII, 246).

Kritiškas Vaižganto požiūris į Europą buvo neįprastas ano meto „wegeberichtams", itin pasvirusiems į Vakarų idealizaciją. Kelionės praturtino „Vaižganto raštus" dar viena knyga; jų metu rašytojas susipažino su seniai jam imponavusiu Oskaru Milašium, ėmė populiarinti jo kūrybą[10].

Jaunosios rašytojų kartos kiek paironizuojamas, Vaižgantas energingai tebesidarbavo daugelyje kultūros sričių. Tiek „jaunųjų", tiek „senųjų" iškilmingai buvo palydėtas į „kapininkus". „Rašytojau, jei nori pagarsėti, žymus tapti, numirk... arba švęsk savo geburstagą",— juokavęs Vaižgantas[11]. Šešiasdešimtmečio proga laikraščiuose ir žurnaluose mirgėte mirgėjo rašytojo fotografijos, straipsniuose džiaugtasi neblėstančiu Vaižganto optimizmu, nesigailėta pagyrų. Universitetas suteikė J. Tumui garbės daktaro vardą[12], Kauno sodininkai išvedė net naują jurginų rūšį — Vaižgantas[13]. Ir nors jubiliatas mokėjo ironiškai pažvelgti į populiarumą, „nepakvailėjo", visomis priemonėmis kuriamas pompastiškas bumas veikė jautrų Vaižgantą. Jis kruopščiai registravo sveikintojus (jų būta net 450), rinko medžiagą vaižgantikai, noriai po-

---

[9] A. Žukausko-Vienuolio laiškas (1930.VI.5) J. Tumui.— VVU BR, F 1, F 385, l. 347, 348.

[10] *Tumas J.* O. V. de L. Milosz.— Židinys, 1926, Nr 1, p. 83—84.

[11] Iš P. Klimo atsiminimų (Kaunas, 1969.III.5).

[12] Iškilmių aprašymas: Kun. Tumas-Vaižgantas — garbės daktaras.— Lietuvos aidas, 1929, spalio 21.

[13] J. Tumo padėkos laiškas (1929.IX.7) Kauno sodininkystės vedėjui.— VVU BR, F 1, F 600.

zavo fotografams[14]. Iš tų dienų ir nuotrauka — Vaižgantas su savo šuneliu Kauku,— o po ja rašytojo autografas: „Laimės ieškojau kitiems, ir pats tapau laimingas“[15]. Tai buvo geraširdžio Vaižganto duoklė už „pamaloninimą“. „Nuglostė, numielavo mane lietuvių visuomenė,— rašė laiške artimiesiems,— <...> epitetais... apibėrė, kaip kokiais egzotiškais žolynais. <...> Aš, Tumas, stoviu šalia garbinamojo Vaižganto. Man tik įdomu, kaip ir kas jį pagerbia; man nė karto nesukrutėjo širdis džiaugsmu nuo tų masinių komplimentų. <...> Ir vis dėlto man bus sunku karšti pernelyg pakeltam...“[16]

Ir iš tikrųjų Vaižgantui vis sunkiau sekėsi identifikuoti visus savo „vaidmenis“. „Bet universiteto paskaitos man suėda visą laiką“,— ir anksčiau pasiskųsdavo rašytojas[17]. O 1929 m. „subėgo“ šimtas priežasčių, o šimtas pirmoji — trocheitis, netekimas kalbamojo organo ir nusidirbimas, beruošiant spaudai per vienerius metus vienuolika storų leidinių,— aiškino J. Tumas studentams.— Taip jau buvau užsimetęs pasivaidinti, bežengdamas į „kapininkus, į kapos metų amželį“[18].

Pareiškime Humanitarinių mokslų fakulteto dekanui (1929.III.1) J. Tumas prašėsi išleidžiamas į pensiją („Iš motinos paveldėtas dusulys darosi man vis sunkesnis rudens ir žiemos metu. Jau gerokai seniai, kaip aš nebegastroliuoju su savo prakalbomis provincijoje ir Kaune. O dabartinės mūsų auditorijos karštos ir pritroškintos, jaučiu, pabaigė man pakirsti plaučių tamprumą. Paskaitas aš gaunu tikrai atsirgti“[19]).

---

[14] Iš *J. Tumo* archyvo. 60 m. sukakties sveikinimai (1929).— VVU BR, F 1, F 127.

[15] Naujoji romuva, 1929, Nr 65.

[16] Iš J. Tumo-Vaižganto laiškų (1929.IX.24) P. Klimui ir B. Mėginaitei-Klimienei.

[17] *Tumas J.* Mano kronika (1922).— VVU BR, F 1, D 649, p. 24.

[18] J. Tumo paskaitos. Moterys lietuvių literatūroje.— VVU BR, F 1, F 470, p. 1.

[19] *Tumas J.* [Asmens byla].— CVA, F 557, ap. 1, b. 798, l. 2.

Sveikata, nors ir žymiai pablogėjusi, vis dėlto tebuvo „šimtas pirmoji“ priežastis, oficialus argumentas[20]. Tikrųjų pasitraukimo iš universiteto priežasčių reikia ieškoti J. Tumo dvasinėje savijautoje. Atlaidus kitiems, Vaižgantas buvo vis reiklesnis sau. Stiprėjo nepasitenkinimas, hiperbolizuotas kriticizmas („sarmata kalbėti tai, ko nuodugniai neišmanau, plaukioti paviršе klausimų, nė kiek jų neišrišant. Šita sarmata mane iš universiteto išvijo. Viešpatie, kokia kančia kalbėti neautoritetingai. Kiek kartų tenka nurausti, beskaitant nesąmones...“ — VR, XVII, 237). Vaižgantui buvo lemta talentingos asmenybės sunki dalia.

Į universitetą J. Tumas dar sugrįžo 1932 m. pavasarį ir visą semestrą privatdocento teise skaitė speckursą „Moterys lietuvių literatūroje“, užpildydamas „dar vieną spragą lietuvių literatūros istorijoje“. Originaliai sumanytą kursą (ar lietuvės iš tikrųjų per mažai dalyvaujančios literatūroje, o jei dalyvaujančios, tai labai sekliai; ar mūsų prozoje taip jau ir nėra „prašmatnių moterų tipų“, tik „vištos“, anot to J. A. Herbačiausko...[21]) nepabaigė skaityti. Ir šį sykį jau dėl nesveikatos.

Prieš pasitraukdamas iš universiteto, Vaižgantas atsisakė ir vieno iš pagrindinių savo gyvenimo „vaidmenų“ — „politiko rolės“. Instinktyviai pajutęs buržuazijos politinių idealų devalvaciją, J. Tumas po 1926 m. fašistinio perversmo kiek „pasiblaškęs“ (turima galvoje jo ir kitų buržuazijos veikėjų pareiškimą „sunkią valandą“[22]), visam laikui pasitraukė iš politinio gyvenimo. Po-

[20] Tokių nusiskundimų buvo ir anksčiau: „sergu bronchičiu“,— dažnas įrašas dienoraštyje.— *Tumas J.* Mano kronika (1922).— VVU BR, F 1, D 649; 1929 m. dienoraštyje J. Tumas rašė: „Dr. Parževskis galutinai nustatė mano sveikatai diagnozę — urininį artritizmą <...> Sveikatos sugrąžinti nežada, bet žada geresnį dalyką — kad daugiau nebeįsiligočiau ir luošas nebūčiau <...> Be to, pereiti į vegetarų režimą, be mėsos, be žuvies, be grybų. Vyno — tik raudonojo“.— *Tumas J.* Atsitikusios pastabos (1929).— VVU BR, F 1, D 1179, p. 5.

[21] J. Tumo paskaitos. Moterys lietuvių literatūroje.— VVU BR, F 1, F 470, p. 7.

[22] Dėl perversmo J. Tumo rašytas „viešas pareiškimas“, rodos, niekur neskelbtas.— *Tumas J.* Rankraščių rinkinys. VVU BR, F 1, F 58, p. 201.

litika buvo skaudžiausias ir paradoksaliausias J. Tumo „vaidmuo", dėl kurio, kaip pastebėjo B. Sruoga, rašytojas nuolat gyvenęs „nesibaigiamą dramą": „...Tumas daugiau pusės amžiaus šioje žemėje išgyvenęs ir nesugebėjęs nei savo idealų rasti, nei savo norų pateisinti, kaip biblijinis Izraelitas nuo Ainošiaus į Kaipošių stumdomas, savo įsitikinimais gyvenęs atgyventos gadynės tradicijose, savo kuriamąja galia siekiąs kartais net toliau, negu mūsų kūryba yra nuėjusi, stengėsi savo sieloj sutaikyti galingą meno kūrėją su politiniu pastumdėliu..."[23]

Tačiau J. Tumo vidinę reakciją, ypač įsigalėjus Lietuvoje autokratiniam režimui, apsprendė ne tik konfliktas tarp kūrėjo ir politiko bei „atgyventų gadynių" ilgesys, o ir bręstantis nepasitenkinimas „tautine valstybe", kuri atsidūrė saujelės „veikėjų" rankose[24]. Tarp J. Tumo ir jo buvusių bendražygių — valdančios tautininkų partijos lyderių „užsileido šlagbaumas": rašytojas pasilikęs su „mikrovisuomene", o jie — su „makrodiktatoryste". Atėjęs į politinį gyvenimą, kai Lietuvoje tik ėmė diferencijuotis politinės srovės, visuomenininko karjerą Vaižgantas baigė aštriausiu klasinio susidūrimo momentu. Istorijos logika „prispyrė" J. Tumą „sudėti ginklus": „Esame suskydę į daugybę „valstybių" toje vienoje nepriklausomoje valstybėje ir maž kas bendra tarp mūsų beliko"[25]. Tik buržuazinėje Lietuvoje, kuriai kurti atidavė visas jėgas, J. Tumas įsitikino, kad jokio „vidurio kelio", jokios „tautinės vienybės" negali būti. Ir jis pats taip pat buvo nebereikalingas. Prireikdavo tik Vaižganto vardo, kuris nebuvo sukompromituotas spekuliacijomis bei politinėmis aferomis. Laiške savo buvusiai studentei rašytojas su ironija rašė: „...einu ir posėdžiauju kamščio rolėje, kad bent kvorumas būtų; kodėl gi nepasėdėti, turint kuo sėdėti? O kas iš to, tesižinai pirmininkas. Aš jau seniai niekur ne-

[23] *Sruoga B.* Keli žodžiai.— Skaitymai, 1922, kn. 17, p. 81.

[24] J. Tumo archyve yra iškarpa iš laikraščio, kur pabraukti tokie žodžiai: „Antano ir Voldemaro režimas jau pradeda įkasyti ir tautininką Tumą".— VVU BR, F 1, F 70, p. 177.

[25] J. Tumo paskaitos. Moterys lietuvių literatūroje.— VVU BR, F 1, F 470, p. 9.

bepirmininkauju. Tik kad vis rečiau begirdžiu ir tą: ateik šian, nueik ten..." (VR, XVIII, 268). O paskutinėje autobiografijoje kategoriškai pareiškė: „Nuo 1923 metų formaliai išsibraukęs iš visų politinių organizacijų, dedas visai nepriklausomu <...>"[26].

Tai ne tik „amžiaus" emocinė krizė, kaip atrodė, pavyzdžiui, V. Krėvei (senatvė užklupusi Vaižgantą netikėtai, tarsi nepasiruošusį). Nervingai įtemptoje vertybių perkainojimo ir nepaprasto tendencingumo atmosferoje, ekstraversiškas Vaižgantas ryškiau už kitus tos pat ideologijos žmones pajuto pasaulėžiūros krizę. Jis sąmoningai ėmėsi atsakomybės prieš istoriją, nors ir be to kiekvienas rašytojas atlieka vienokį ar kitokį ir politinį vaidmenį. Tik užsiangažavęs Vaižgantas jautė būtinybę visada atvirai išdėstyti savo visuomenines bei politines pažiūras. Sumažėjus „vaidmenims", J. Tumas pasijuto visų užmirštas. Laiške J. Lindei-Dobilui rašė: „Visą amžių jaučiaus kai kam reikalingas, tai dabar imu jaustis nebereikalingas, gyžtu ir graudžiuos, kad man gyvenimėlis nuėjo su lojikais, ne su dvasiškiais... Bet kitaip negalėjo būti"[27].

Su kunigija kontaktų, kaip ir anksčiau, Vaižgantas nesurado, o ir ieškoti nebeieškojo. „Kas kunigas — tai man vilkas. O vis už tautininkus, už kuriuos aš niekur galvos neguldau. Fe!" — piktinosi rašytojas[28]. Dvasinė valdžia visada prikaišiojusi J. Tumui „per daug skubų maldos atlikimą", pamažu ribojo jo kunigo pareigas[29]. Ir nors jis didžiavosi savo „nedavatkiškumu" („Vienam ponui dievui neįkyrėjau"[30]), bet ir sielojosi, kad bažnyčiai mažai

[26] J. Tumo-Vaižganto autobiografija.— Mūsų senovė, 1937, t. 1, Nr 1(6), p. 108—109.

[27] J. Tumo laiškas (1932.III.29) J. Lindei-Dobilui.— VVU BR, F 1, E 312, l. 4.

[28] Iš J. Tumo-Vaižganto laiškų (1931.X.22) P. Klimui ir B. Mėginaitei-Klimienei.

[29] K. Kazlausko laiškas (1926.XII.6) J. Tumui.— VVU BR, F 1, F 10, l. 77.

[30] J. Tumo laiškas (1929.II.11) A. Galaunienei.— LTSR literatūros muziejus, inv. Nr 11530—2.

betinkąs, kad jaučiasi iškritęs iš „profesinio balno ir nebegalįs pabaigti amželį tame balne..."[31]

Bažnytinė vyresnybė kontroliavo net Vaižganto kūrybą. V. Mykolaičiui-Putinui jis aiškino: „*Consilium vigilantiae* man rekomenduoja „laikytis išimtinai beletristikos srities", turbūt teaprašinėti paukštynes, kalnelius, upelius. Bet ir tada galiu nusidėti „panteizmu". O įgriebęs į sielos sritį, galiu pridaryti daug daugiau nusidėjimų filosofijai ar kuriam galui"[32]. J. Tumą — politiką krikščionys demokratai seniai buvo „nurašę į nuostolius".

J. Tumas, konfliktuodamas su savo luomu, neperžengė jo ribų; „aš niekados neturėjau noro išsibraukti iš dvasiškių. Ypač baigiant amžių, 64 m.",— prisipažino jis[33]. Tik vieną kartą, kilus konfliktui dėl bendradarbiavimo „Kultūros" žurnale, J. Tumas pagrasino kurijai, kad pasitrauksiąs „nuo ganytojavimo"[34]. Atitolęs nuo politikos, J. Tumas pasiliko su „tuo pat tautiniu pobūdžiu"[35], o pasitraukęs iš Vytauto bažnyčios rektoriaus pareigų, religinių įsitikinimų nepakeitė („paskutiniame" pamoksle 1932 m. jis tik paaiškino, kad nė vienas bažnyčios „litas" prie jo delnų „neprilipo"[36]).

Visada savikritiškas, Vaižgantas itin kritiškai vertino ir savo kūrybą. O paskutiniaisiais metais „literato našta" jam atrodo pati sunkiausia. Vaižgantas net suabejoja savo talentu („Aš nieko neturiu tokio sukurto, ką galėčiau parodyti pavyzdžiu"[37]), ir ima apskritai drovėtis, kad rašė (gal tai tik „liguistas psichės pasireiškimas").

---

[31] J. Tumo laiškas (1932.III.29) J. Lindei-Dobilui.— VVU BR, F 1, E 312, l. 4.

[32] J. Tumo laiškas (1927.XI.22) V. Mykolaičiui-Putinui.— LKLI BR, F 1—3680.

[33] J. Tumo laiškas (1932.XI.30) J. Lindei-Dobilui.— VVU BR, F 1, E 312, l. 5.

[34] *Tumas J.* Rankraščių rinkinys. Pareiškimas Žemaičių vyskupijos kurijai.— VVU BR, F 1, F 58, p. 215.

[35] J. Tumo-Vaižganto autobiografija.— Mūsų senovė, 1937, t. 2, Nr 1(6), p. 109.

[36] Naujoji romuva, 1933, Nr 114, p. 231.

[37] J. Tumo laiškas (1932.III.29) J. Lindei-Dobilui.— VVU BR, F 1, E 312, l. 4.

Aiškina, kad visada rašęs tik kitų įprašytas („Atsiųskite kurį žingeidą, aš jam įrodysiu, jog 90% mano raštų yra man, taip sakant, iš gerklės ištraukta" — VR, XIX, 90).

Daugiau nuotaika, o ne tiek estetiniai kriterijai lėmė Vaižganto atsakymą į „Naujosios romuvos" anketą[38]. Tai buvo ambicingos asmenybės reakcija, savotiškas atsakas jaunosios kartos literatūros darbininkams. Vaižgantas pademonstravo, kad jis pats daug kukliau vertina savo darbą, „neg tai padaro nemandagūs kritikai ar perdėto mandagumo panegiristai — pataikūnai. Tikėkite manim, ne iš ambicijos aš visur kišuos ar duoduos kišamas, bet kad toks jau būdas <...>" (VR, XIX, 92). Vėliau rašytojas ir apgailestavo: „Viena man dabar neramu, kam aš pažeminęs savo raštus, kurie yra privalomi klasėje skaityti, įtraukti į literatūros istoriją,— rašė J. Lindei-Dobilui.— Būtų geriau buvę patylėjus. Žinokitės, ir tiek. Jei kitaip įvyko, reikš mano vidaus didelį burbuliavimą"[39].

Prieštaravimai tarp Vaižganto idealų ir tikrovės vis didėjo. Kaip asmenybė jis atsidūrė paradoksalioje padėtyje, niekaip negalėdamas suderinti savo moralinių principų ir to meto visuomeninių normų. Moralinių vertybių devalvacijos atmosferoje Vaižgantas atrodė net juokingas. Juk reikėjo didelio naivumo, kad patikėtum, jog asmeniniu pavyzdžiu galima padėti įveikti visuomenės negeroves. O Vaižgantas tikėjo ir, matyt, su kaupu turėjo to naivumo, kuris vieniems rodės tas pats žmogiškas gerumas, taurumas, nuoširdumas, net vaikiškas patiklumas, o kitiems — charakterio, „mokėjimo gyventi" išmanymo stoka, „nesubrendimas" ar tiesiog „netvarkus liežuvis" („...nusiburbuliuos ir dings neigiamybės"[40]). Tiems Vaižgantas buvo „rakštis po nagu". O daugiausia, be abejo, buvo „publikos", „žiūrovų", kurie iš J. Tumo tarsi artisto

[38] Rašytojų anketai. Vaižgantas. Ilgas atsakymas į trumpą paklausimą.— Naujoji romuva, 1932, Nr 13, p. 289—291.

[39] J. Tumo laiškas (1932.III.29) J. Lindei-Dobilui.— VVU BR, F 1, E 312, l. 4.

[40] Iš K. Žitkaus atsiminimų (Kaunas, 1969.I.11).

laukė originalaus vaidmens[41]. Ekstraversiškas, linksmo būdo J. Tumas su tuo „vaidmeniu" visą gyvenimą neblogai susidorodavo. Šiokių tokių pastangų, rodos, prireikė palypėjus ant kanauninko hierarchinio laiptelio („... man nejauku, nebegalėsiu būti nieprinuždionym vieselčikom, kad neimtų kanauninko „padyvyti". Pirma turėjau savo, Tumo, stilių ir buvau visai natūralus. Dabar varžysiuos", — rašė jaunystės dienų bičiuliui[42]. M. Grigoniui Vaižgantas taip pat prisipažino: „Nemoku, bra, būti kanauninku, ir tiek <...> Gaili man eilinės rolės minioje, kada mane drąsiai kumštavojo ir aš juokiaus, ne skaudėdamas širdimi"[43].

Sunkiausiai J. Tumui sekėsi „lošti" jam paskirtą „rolę" paskutiniais gyvenimo metais. Ėmė tarsi trūkti erdvės („Ak, ta mūsų laikinoji sostinė — maža ji ir tvanki"[44]). Pritrūko, matyt, ir sveikatos. Štai vienas paskutiniųjų Vaižganto portretų: „1932 m. vasara. Palanga. Senoji klebonija. Valgomasis. Ilgas stalas apsėstas iš visų pusių. Gardžiuojas apetitai. Ir štai, kaip neretai, vėluodamasis, įeina Vaižgantas. Sinjorų galas susiglaudžia, darydamas mielajam Tumui properšą. Vienas kitas didžiūnas bando liežuvį pagaląsti. Vaižgantas bando šypsotis ir sklandžiai atsikirsti. Bet <...> linksmumo kaukė jam lyg trūkinėte trūkinėja, o pro ją matyti kažkokio rūpesčio ar

---

[41] Tai akivaizdu ir iš kitų Vaižganto amžininkų atsiminimų: kaip nekreipęs dėmesio į jokius „draudimus" („Šliubavoji, šliubavoji, ar į kalėjimą, Tamsta, neatsisėsi",— perspėdavo jį. „Pamanyk, kalėjimas...— atsakydavęs Tumas.— Už savo darbus į kalėjimą nesėsiu, o jeigu sėsiu, tai tik už liežuvį" kaip nevertinęs „žemiškųjų vertybių" („Klimas jam padovanojo kailinius. Tumas apsirengė ir pasirodė mums. „Aš gi dabar ne Tumas. Dabar tarsi ponas. Negaliu įlipti į „konkę", „priminu padalkas". Nerakindavo durų. Tad dabar išeidamas tarė „Pasaugok mano kailinius... Nors mano Kaukas geriau pasaugos").— VVU Lietuvių filologijos biblioteka, P 19, p. 205—210

[42] J. Tumo laiškas (1921.IV.28) K. Pakalniškiui.— Literatūros naujienos, 1936, gegužės 15.

[43] J. Tumo laiškas (1921.IV.30) M. Grigoniui.— VVU BR, F 1, E 562, l. 7.

[44] Iš K. Žitkaus atsiminimų (Kaunas, 1969.I.11).

sopulio dugnas". „Labai linksmas, bet iš esmės ir labai liūdnas žmogus", — taip rašytoją prisimena V. Čiurlionytė-Karužienė[45].

Ar linksmumas tik Vaižganto kaukė, o dramatizmas — tikrasis veidas? Ar liūdesys tik senatvės žymė, paskutiniųjų gyvenimo metų būsena? Ir kas gali padėti įžvelgti rašytojo vidaus pasaulį, pagaliau ar to reikia? Vaižganto asmenybės fenomenas visada domino jo kūrybos tyrinėtojus. Žinoma, galima tuo nesidomėti, nuo to pati kūryba ne kiek tenukentėtų. Labiau nukentėtų skaitytojas ir tyrinėtojas, nesuvokęs, kaip, neprarasdamas šviežumo, energijos, Vaižgantas pajungė savo asmenybę hierarchiniam „vaidmeniui" — kūrybai. Juk talentas ne tik sugebėjimas lengvai valdyti plunksną (Vaižgantas turėjo ir tą dovaną), bet ir moralinių reakcijų gyvumas, pilietinės atsakomybės jausmas, pastabumas, įžvalgumas, atmintis ir daugelis kitų dalykų. Pagaliau ne tik kūrėjo, bet ir žmogaus vertė matuojama ir tuo, kokią gyvenimo naštą jis sugeba pakelti.

Vaižgantas skeptiškai žiūrėjo į savo asmens „vaidmenį" („...gyvenimo vilnys veikiai persirita per visų atminimą"[46]), nors registravo visus savo „gyvenimo mažmožėlius", sukaupė mūsuose vieną iš didžiausių archyvų. O kūryba jam atrodė nieko nepadedanti asmenybei suprasti, per kūrinių „plyšelius" neįlįsi į kūrėjo sielą. Tai galėtų padėti laiškai, dienoraščiai? Juose Vaižgantas daugiau fiksavo „išorinį" savo gyvenimą, darbus, keliones, pajamas ir išlaidas.

O Vaižganto laiškai irgi savotiški. Gausiame epistoliniame palikime vyrauja „reikalų raštai" bei laiškai-vaizdeliai, kurie prilygsta literatūros kūriniams. Užtatai ne vienas Vaižganto laiškas pateko į grožinių kūrinių tar-

---

[45] Iš V. Čiurlionytės-Karužienės atsiminimų (Kaunas, 1969. VII.6).

[46] *Tumas J.* Mano testamentas (1933 sausio 14).— MA BR, F 150—1, p. 3.

pą („Tas trečiasis“[47], „Kauko nekrologas“[48],), atsirastų ir daugiau (iš laiškų A. Dambrauskui, B. Mėginaitei-Klimienei ir P. Klimui, O. ir K. Puidoms). Vaižganto laiškai-vaizdeliai turi tokį pat statusą kaip memuarai. Daugelis jų ir buvo paskelbti tuoj po rašytojo mirties, neįžvelgiant jokio „nepatogumo“. Iš tikrųjų jų adresatas ne tik tas, kam buvo išsiųsti, bet tas pats skaitytojas, į kurį orientavosi Vaižgantas ir savo beletristika.

Rašytojo laiškuose niekas neįžvelgė jokios asmeninės „dramos“, slėptinos nuo pašalinių akių. Net J. Lindė-Dobilas, vienas artimiausių rašytojo draugų (jam paskutiniaisiais metais adresuota daugiausia laiškų), teigė: „Tragizmo jausmo Vaižgantas neturėjo, nors jo gyvenimas greičiau buvo tragiškas negu laimingas“[49].

Ir vis dėlto Vaižganto laiškai labiausiai atspindėjo jo asmenybės „nematomąją“ pusę. „Man liūdna“,— toks paskutiniųjų rašytojo laiškų motyvas. Jis skambėjo ir anksčiau (laiškuose A. Dambrauskui, L. Girai, V. Mykolaičiui-Putinui), tik gal ne taip garsiai. Todėl šis motyvas ir sietinas ne tik su „senatvės“ emocine krize. Pagaliau ir senatvė, matyt, ne tiek amžius, kiek dvasios būsena. O Vaižgantui niekada nestigo dvasios karščio. Todėl linksmumas ir liūdesys greičiausiai buvo organiškos Vaižganto asmens savybės. Tas pats pasakytina ir apie jo dvasinę vienatvę: kas iš prigimties yra visuomeniškas, tas žino ir vienumą. Būdingiausia Vaižgantui yra nenuoseklumas, o patys prieštaringiausi bruožai sudarė harmonijos įspūdį („gyvenimas pilnas savotiškų paradoksų“,— sakė rašytojas — VR, XV, 2). Prasmingi V. Mykolaičio-Putino žodžiai: „Tragikomišką atspalvį turi daugelis jo (Vaižganto — *A. V.*) sukurtų vaizdų. Jei tas žodis nebūtų suprastas vulgariškai, tragikomiška išdrįstume pavadinti ir jo paties būtį. Komiškąją savo gyvenimo pusę jis pats dažnai mums parodydavo, bet tragiškąją — kiek jam teko

[47] *Vaižgantas.* Tas trečiasis (Pensionieriaus laiškas).— Gaisai, 1930, Nr 9—10, p. 479—481.

[48] Iš Vaižganto laiškų.— Kultūros barai, 1970, Nr 10, p. 60.

[49] *Dobilas J.* Vaižgantas — mūsų atgimimo giedra.— Akademikas, 1934, Nr 8, p. 162.

iškentėti ir kiek blogybių pakelti darant kitiems gera — jis slėpė savy ir nusinešė amžinybėn"[50].

Neramus ir nuolat atsinaujinantis, ieškantis ir nepatenkintas tuo, ką pasiekė,— toks Vaižgantas nuo pirmųjų žingsnių literatūroje. Ir paskutiniuose jo kūriniuose ne tik nesumažėjo, o padaugėjo dilemų, autoriaus svarstymuose atsirado daugiau abejonių. Be visuomeninių klausimų, Vaižganto kūrinių veikėjai vis dažniau susiduria su būties problemomis, atsiskleidžia dramatiški ir net tragiški jų bruožai. Tuo Vaižganto kūriniai ir yra artimi trečiojo dešimtmečio lietuvių prozai, kuri vis labiau susitelkė ties dvasinėmis vertybėmis, žmogaus psichologija.

Nauji siekimai ir senos kliūtys

Stambiausią paskutiniojo kūrybos laikotarpio Vaižganto kūrinį **„Šeimos vėžiai"** (1929) su trečiojo bei ketvirtojo dešimtmečio lietuvių proza sieja daugiau žanrinės sugestijos[1]. „Šeimos vėžiai" arčiausi romanui, lietuvių prozos žanrų tarpe užėmusiam garbingiausią vietą.

„Šeimos vėžių" žanrinė dominantė — specifiškas siužetas. Jį sudaro jauno žmogaus brendimo istorija. Siužeto ir veikėjų atžvilgiu „Šeimos vėžius" galėtume vadinti auklėjimo romanu, kuris tuo metu buvo ypač paplitęs vokiečių literatūroje. Auklėjimo romanas orientavosi į jaunimą, be bendrų menui tikslų, siekė ir specifinių uždavinių, kuriuos lemdavo autoriaus koncepcija.[2]

Vaižganto romano centre — Ksavero Normanto gyvenimo kelias[3]. Kaip ir auklėjimo romane, akcentuojami trys

[50] *Mykolaitis-Putinas V.* Literatūros etiudai.— K., 1937, p. 50.

[1] Šeimos vėžiai. Humoristika.— Kn.: Vaižganto raštai.— K., t. 15, 1929.

[2] Žr. *Jacobs J.* Wilhelm Meister und seine Bruder (Untersuchungen zum deutschen Bildungaroman).— München, 1972.

[3] Pirmoji romano publikacija „Lietuvos aide" (1928) ir vadinosi „Normanto vėžiai". Kūrinio rankraštis: *Vaižgantas.* Normanto vėžiai.— VVU BR, F 1, F 65, p. 225; F 1, F 245, p. 41.

veikėjo gyvenimo etapai: vaikystės metai, „klaidžiojimas" ir asmenybės subrendimas. Apie pastarąjį Ksavero gyvenimo tarpsnį galime spręsti tik iš prologo, nes antroji kūrinio dalis liko neparašyta. Gana konspektyviai supažindinama ir su Ksavero vaikyste, kuri prabėgo Žemaitijos „glūdumoje", paprūsėje, patriarchalinės šeimos aplinkoje, panašioje dvasinėje atmosferoje kaip ir kai kurių „Gondingos krašto" veikėjų. Tik kiek kitoks kaimo santykis su dvaru, labiau primenantis Žemaitės ar Lazdynų Pelėdos kūrinius. Plačiausiai romane pavaizduoti Ksavero „klaidžiojimai".

„Paklydimai" prasideda atvykus į Kauną, o viso ko priežastis — „apsirgimas" meile („Hier ist der Hund begraben" — VR, XV, 3). Normantukas, tėvo įstatytas į tiesos kelią, globėjos Petronėlės ir gimnazijos mokytojo Karazijos įtrauktas į lietuvišką veiklą, visko atsisako, net mokslo, tuščiai leisdamas laiką Kauno biurokratijos tarpe, pasidaro sulenkėjusios Geč Gečevičiaus šeimos įnamiu. Ir dėl visko kalta Klimka. Romane prichologiškai motyvuota Ksavero meilė Klimkai, kova su savimi. Jis iš tikrųjų yra „civilizacijos su gamta supjudytas žmogus", kuriam nepavyksta įveikti gamtos instinkto.

Ksaveras sutinka tuoktis su Klimka. Tada autorius ir pasitelkia ideologinius argumentus — tautiškumą, pareigą visomenei. Paakintas mokytojo Karazijos, perskaitęs neseniai mirusio Geč-Gečevičiaus testamentą lietuvių inteligentams, Ksaveras „išsigelbsti", pabėga nuo „nedorybės gražiam pavidale", išvažiuodamas iš Kauno tęsti mokslo Rygos politechnikos institute.

Kiti romano veikėjai — palydovai grupuojami ties „demarkacine linija": vienoje pusėje yra teigiami (Ksavero Normanto tėvai, mokytojas Karazija, susipratusi lietuvė Petronėlė ir Kauno lietuviai inteligentai), kitoje — neigiamieji (sulenkėję dvarininkai, carinė biurokratija, teisėjo Geč Gečevičiaus žmona Valerija, teisėjo dukterys Klimka ir Irka). Pirmuosius Vaižgantas idealizuoja, pagražina, apiberia komplimentais, antruosius — gerokai šaržuoja. Ir vis dėlto pastarieji romane yra gyvesni ir tikresni.

Valerija Geč Gečevičienė ir Klimka, nors piešiamos tik juoda spalva (romane autorius apskritai gana kritiškai atsiliepia apie moteris), yra gyvos aplinkos „gyvi padarai“. Klimką autorius apibūdina kaip koketę, težiūrinčią naudos, net „pasileidusią“, bet romano vaizdai neduoda pagrindo taip teigti. Kodėl tada ji norėjo ištekėti už Ksavero, kai šis neturi nei turto, nei padėties, o atstumia „valdininką“? Ar tik todėl, kad „suėstų“ dar vieną „lietuviuką“? Autoriaus perdėjimai tarnauja personažo labui.

Tą patį galėtume pasakyti ir apie Valeriją Geč Gečevičienę, kurią taip koneveikia jos vyras. Ji turi ydų, bet ne tų, kuriomis kaltinama. Valerija tuščias žmogus, žmogus be idealų, platesnių interesų. O pats Geč Gečevičius stovi dar ant žemesnės moralinės pakopos. Visas jo pranašumas, kad plūsta moteris ir šeimą (mat ji mišri!) ir parašo „testamentą“ lietuviams inteligentams. Už tai šį veikėją autorius ir vaizduoja su gailesčiu.

Geč Gečevičių graužia keletas „vėžių“ (bevališkumas, karjerizmas, skepticizmas), o svarbiausia šio veikėjo „katastrofos“ priežastis, rašytojo nuomone, yra mišri šeima, netikusi žmona. Tos išvados Vaižgantas įtikinamiau nepagrindžia. Geč Gečevičiaus paveikslo logika tvirtintų ką kitą: kalčiausias vis dėlto bailumas, visuomeninių idealų ir moralinių principų stoka.

Ksaverui Normantui „išsigelbėti“ nuo „šeimos vėžio“ daugiausia padeda veikėjas mokytojas. Toks veikėjas būdingas auklėjimo romanams, ir Vaižgantas tą vaidmenį atiduoda gimnazijos mokytojui Karazijai. Deja, autoriui nepavyko sukurti įtikinamesnio personažo. Karazija labai schematiškas, tik autoriaus idėjų rezonatorius, beveik nedalyvauja romano veiksme, o tik stebi ir „moko“ Ksaverą ir Geč Gečevičių. Ir nors romano veikėjams jis didžiausias autoritetas, skaitytojas tuo negali patikėti, nes nemato Karazijos veiklos, o tik girdi jo kalbas.

Veiklos ir įvykių apskritai romane nedaug. Ryškesnė siužetinė Ksavero ir Klimkos linija. Aplinka romano veikėjams tėra gėrio ir blogio „mokykla“, o ne arena veik-

lai kaip „Pragiedruliuose“. Fonas „Šeimos vėžiuose“ dažnai reikšmingesnis už pagrindinę kūrinio istoriją.

Platus XIX a. pabaigos XX a. pradžios visuomenės gyvenimo paveikslas dokumentiškai tikras, išmargintas įdomiais caro administracijos veiklos, buržuazinės inteligentijos kultūros darbo, miestelėnų buities, Kauno miesto gyvenimo faktais. Kūrinyje juntama epochos atmosfera, „visuomenės ūpas“, atsiradęs po 1905 metų revoliucijos, kai „Rusijoje viskas sukriko ir vargu bau susitvarkys“ (VR, XV, 114).

Šis fonas, įdomus skaitytojui, romano veikėjams tėra „negyvas krovinys“. Jie per mažai su fonu susieti, net ir „mokosi“ ne tiek iš aplinkos, kiek „juda“ pagal autoriaus idėjinę programą. Todėl ir faktai romane atspindi tik išorinę, matomąją gyvenimo pusę, kuri mažai ką pasako apie tų faktų dialektiką, t. y. vaizduojamojo gyvenimo logiką.

Pasirinkęs romano žanrą, Vaižgantas ir „techniškai“ ne viską iki galo sutvarkė. Pritrūksta romanui kompozicinių jungčių, nes siužetas neapima ir nesuriša gana margos kūrinio medžiagos, kuri subyra į publicistinius fragmentus, feljetonus (dvaro, Valerijos Geč Gečevičienės praeities vaizdai), atsiminimus (pirmųjų lietuvių kultūros draugijų, A. Jakšto, Maironio veiklos epizodai), istorines digresijas (apie Kauno įkūrimą).

Kodėl nepasisekė rašytojui „Šeimos vėžiai“? Gal medžiaga per mažai autentiška? Juk silpna ir ankstesnė apysaka „Eik su velniais obuoliauti“, silpnoki apsakymai „Antimilitarininkas“, „Ponas Direktorius“. Matyt, prisimintini šioje vietoje A. Čechovo žodžiai: „Menininkas... turi spręsti tik apie tai, ką gerai supranta, nes jo žinios taip pat ribotos, kaip ir kiekvieno specialisto“[4].

Vaižganto stichija — kaimas, jam artimos dvasinės prigimties žmonės. Sunkiai sekėsi rašytojui ir kritikuoti. („Koneveikti ne mano amatas“[5].) Romano autoriui nepavyko išbalansuoti ir stiliaus: „stilius pakrikęs: nuo gru-

---

[4] *Чехов А.* Сочинение. М., т. 2, с. 287.

[5] *Venclova A.* Keli Vaižganto charakterio ir kūrybos bruožai.— Švietimo darbas, 1929, Nr 9, p. 808.

baus vietomis ryškumo ligi neįprasto Vaižgantui sentimentalumo ir neskanaus saldoko jautrumo"[6].

Akivaizdu, kad autorius nuėjo kiek paviršutinišku didaktikos keliu. Demonstruodamas Ksavero Normanto ir kitų veikėjų palydovų (Geč Gečevičiaus, Petronėlės vyro Zubricko) „paklydimus", rašytojas norėjo atgrasyti skaitytojus nuo panašių „klaidžiojimų", parodyti, kaip elgtis galima, o kaip — ne. Negalima kurti mišrių šeimų, negalima keisti religijos, negalima vardan karjeros atsižadėti tautybės, neverta mylėti „netikusių" moterų. Ideologinė Vaižganto programa — itin prieštaringa ir silpniausia romano vieta: „savas" tautiškumas tapo priešiškumu kitoms tautoms, susiliejo tautybė ir religija, atsirado lygybės ženklas tarp rusų biurokratijos ir rusų tautos. Pozityvios rašytojo programos idėjos — karjerizmo, buržuazinės inteligentijos bevališkumo, dvasinio skurdumo kritika, darbo visuomenės labui, mokslo, švietimo vertės teigimas ryškiau neišsikristalizavo ir netapo žmogaus, šiuo atveju „bręstančios" Ksavero Normanto asmenybės, vertės matais.

„Šeimos vėžius" Vaižgantas išleido kaip „Pragiedrulių" tęsinį, trečią to veikalo tomą. Tačiau sieti tų kūrinių autorius nė nebandė. „Šeimos vėžiai" visai atskiras, savarankiškas romanas, kitu aspektu nagrinėjantis buities ir visuomenės reiškinius. Pats Vaižgantas „Šeimos vėžiais" buvo itin nepatenkintas. Jau kūrinio prologe pažymėjo „Čia bus, kaip kruopose, labai daug skystimo, o maža tirštimų; daug žodžių, maža turinio" (VR, XV, 3). „Man pačiam vietomis buvo nesmagu jie rašyti",— pareiškė ir savo interviu A. Venclovai[7]. Autokriticizmas šiuo atveju turėjo pamatą. „Šeimos vėžiai" — silpniausias rašytojo kūrinys. Tačiau kad po to romano visi kūriniai „tokie pat pliauškalai", Vaižgantas, švelniai tariant, perdėjo[8].

---

[6] *Mykolaitis-Putinas V.* Naujoji lietuvių literatūra.— K., 1936, t. 1, p. 407.

[7] *Venclova A.* Min. veik., p. 808.

[8] J. Tumo laiškas (1929.IX.5) A. Dambrauskui.— VVU BR, F 1, E 118, l. 105.

Tiek „Vaižganto raštų“ dešimtajame tome, tiek periodinėje spaudoje paskelbti „menkniekėliai“ — atsiminimų vaizdeliai, ypač apysakos „Ar jau medžiai sprogsta?“[9], „Išgama“[10] — reprezentavo rašytojui būdingą žodžio meną ir talento brandumą.

Abiejų apysakų siužetai paimti iš kaimo buities. Paties rašytojo vaikystės išgyvenimai atgyja apysakoje „Išgama“, autentiška autobiografinė gija išryškėja ir apysakoje „Ar jau medžiai sprogsta?“. Kūriniuose didelį vaidmenį vaidina autorius pasakotojas, kuris yra tarsi dar vienas veikiantis asmuo. Jis, kaip savarankiškas personažas, atskira meninė struktūra, suvokiama iš apibendrintų rašytojo charakterio bruožų, kai kurių biografinių atributų.

Toks pasakotojas personažas apysakoje „A r j a u m e d ž i a i s p r o g s t a“? yra dėdė, „nenuorama, svajotojas“ (VRR, I, 405), gydęs ir slaugęs seserėną. Tiek dėdė, tiek pagrindinis veikėjas Kaziukas, abu atsiduria ant „būties slenksčio“, abu susiduria su klausimu: ar gali kas žmogui padėti, kai „jau lapai sprogsta“. Pažintas nebūties jausmas ir nutiesia lieptą tarp abiejų veikėjų.

Juozukas apysakoje „I š g a m a“ taip pat yra Pelikso „antrininkas“: jie netikę ūkiui ir kaimo buičiai, jiems būdingas nerimas, noras „ko savo į tą vasaros harmoniją įdėti“ (VR, II, 438). Todėl ir apysakos finale tik Juozukas apgaili Pelikso žuvimą, jo vaikiškos ašaros „turbūt vienos tebuvo ant Pelikso-išgamos kapo“ (VRR, I, 444).

Šiose apysakose autorių-pasakotoją ir veikėjus skiria didelė amžiaus atkarpa, socialinė padėtis, bet ne tai rūpi Vaižgantui. Jo žmogiškoji esmė ta pati, tos pačios žmogiškosios egzistencijos problemos, tik vis kiti atsakymai. Pagaliau Vaižgantą ir domina ne atsakymai, o klausimai: kodėl taip „...nepiga laimėti gyvenimo džiaugsmai“ (VRR, I, 388); „Gal tai nuo paties pareina“ (VRR, I, 438); ar

[9] *Vaižgantas.* Ar jau medžiai sprogsta?— Jaunoji Lietuva, 1925, Nr 4, p. 5—6; Ar jau lapai sprogsta?— Ten pat, Nr 5, p. 4—8, Nr 6, p. 4—7.

[10] *Vaižgantas.* Išgama.— Mūsų laikraštis, 1929, sausio 12, 19, 26.

galima „bloga daryti už blogą“ (VRR, I, 442); iš kur žmogaus širdyje „drumzlių ir net purvo“ (VRR, I, 396). Ir apskritai ar galimas atsakymas į anateminį klausimą: „O lapai ar jau sprogsta?“ Juk tame klausime „pasirodo begalinės prasmės, kaip begalinė esti neviltis“ (VRR, I, 412). Medžiai išsprogs, „ir šiemet išsprogs, kaip išsprogsta kas metai; tik, ar visiems šiemet jie reikš gyvybę?“ (VRR, I, 413).

Kaimo jaunuolių likimas, būtent likimas, o ne biografija, vaizduojamas apysakose „Ar jau medžiai sprogsta?“ ir „Išgama“, tik iš dalies atsako į tuos klausimus. Vėl susiduriame su veikėjo ir vaizduojamos tikrovės konfliktu.

Tiek Kaziukas, tiek Peliksas — ne vidutiniai žmonės. Kaziukas savo apylinkėje buvo „vienatinis, be lygių sau“ (VRR, I, 394). Jis turėjo ir savo „fantazijos bokštą“. Tiesa, tas „bokštas“ gana materialus ir nesudėtingas: geras ūkis, „pieno šulinys“, nauji trobesiai, šalia „daili liepa“ — mylima mergelė, geriausia visame pasaulyje motutė (VRR, I, 399). Bet net toks idealas buvo per didelis inertiškam patriarchaliniam kaimui. Ir Kazimierą „ėmė... spauste spausti kaimas“, kodėl jis norėjo „suardyti tą senovišką kaimišką tinklą“ (VRR, I, 396). Už viską reikia mokėti savo kainą: „matyt, niekas nieko dykai neduoda...“ (VRR, I, 392). Tik kodėl turtingai asmenybei ta kaina be atodairos keliama?

Autorius išmintingai žiūri į žmogaus mirtį („..visam kam esti galas“ — VRR, I, 389; Kiekvienas žmogus laukia „savo lapų sprogimo“ — VRR, II, 417). Bet kodėl prieš tą anatemą, teiraujasi autorius, pirmiausiai atsiduria „didelė siela“? Kritiškos žmogaus situacijos akivaizdoje Vaižgantas tarsi dar kartą tikrina kitas žmogiškąsias vertybes, susimąsto, ar gali ką padėti „žmogiškasis užjautimas“. Kaip ir ankstesniuose „šviesiuose“, taip ir pastarųjų metų „tamsiuose“ kūriniuose Vaižgantas pasirenka tą pačią poziciją: žmogiškojo gerumo visada reikia, jo niekada ir niekur nėra per daug. Tik „Dėdėse ir dėdienėse“ stiprios dramatiškos intonacijos, o apysakoje „Ar jau medžiai sprogsta?“ skamba ir tragikomiška gaida. „Gyve-

nimo komedija suvaidinta",— toks apysakos finalinis akcentas.

Prieš laiko srovę dar ryškiau eina Peliksas, kurio paveikslu Vaižgantas pabrėžė žmogaus fenomeną, atskleisdamas, kad žmogaus negalima įspraust į jo prigimčiai svetimus buities ir moralės rėmus. Valstiečio Pečiūros jaunylis sūnus Peliksas visų vadinamas „išgama", nes ne toks, kaip kiti. Peliksą slegia kaimo nuobodybė, nuo jos jis ir ginasi miegodamas, tylėdamas, visų vengdamas. Ir niekas nesidomėjo, ką Peliksas vienas pats sau galvoja, ką jaučia, kuo džiaugiasi, ko neapkenčia.

O Peliksas buvo turtingos dvasios, meninių polinkių „bernaitis" („Manau, jam būtų labai tikę skripkuoti ar klarnetuoti: tyliai, tyliai, lyg tuos balsus būtų leidusi pati gamta" — VRR, I, 438). Peliksas norėjo suprasti ir sužinoti, kokia yra žemė, koks pasaulis, kas ten už horizonto, kur „saulelė teka". Smalsiomis, kupinomis „kažin kokio pasiilgimo" akimis jis žvelgė į aplinką, bet niekur nepritapo, nerado vietos.

Juozukas instinktyviai, vaiko „omine" pajuto Pelikso vidaus pasaulį, tad ir glaudėsi prie jo ne tik nuo naktigonės žvarbos. O senasis Pečiūra stengėsi jėga įsprausti sūnų į kaimo buitį. Norėdamas palaužti sūnaus „uparą", despotiškas tėvas jį mušė, tyčiojosi, niekino visų akyse. Žmogiškumo pritrūko ir kitiems. Tėvo žiaurumas, kaimo nejautrumas įžiebė Pelikso širdyje pagiežą („Aš sumaniau <...> bloga daryti už blogą" — VRR, I, 442).

Įžeistas žmogiškas orumas išsiliejo kerštu, neapykanta. Peliksą užvaldė „piktosios aistros"; pradėjo vagiliauti, gerti, paliko namus, tapo arkliavagiu ir valkata. Taip Peliksas ir užtroško ankštoje patriarchalinio kaimo kasdienybėje, nes nežinojo kelių, kuriais galima būtų išsiveržti į kitą, pasiilgtą gyvenimą. Jo mirtis skamba kūrinyje kaip įspėjimas apie žmogui gresiantį pavojų, apie stoką paprasčiausio žmogiškumo, be kurio sunyksta asmenybė. Tai kartu ir perspėjimas skaitytojui, koks pavojingas kelias „bloga daryti už blogą": neapvaldęs savo

prigimties („drumzlių ir net purvo...“); „nesukūręs“ pats savęs (daug kas ir „nuo paties pareina...“) žmogus žūsta pačiu neprasmiškiausiu būdu.

Reiklus skaitytojas šiandien, o ir apysakoms pasirodžius, galėjo nesutikti su kai kuriomis Vaižganto mintimis, kitaip interpretuoti pavaizduotų žmonių likimus, kitaip atsakyti į rašytojo iškeltus klausimus. Tačiau akivaizdu, kad tose apysakose, kaip ir „Pragiedruliuose“, „Dėdėse ir dėdienėse“ Vaižgantas paliečia didžiuosius gyvenimo parametrus.

Apysakose „Ar jau medžiai sprogsta?“, „Išgama“ Vaižgantas tęsė tą pačią temą. Tik keitėsi problematika ir žmogus, siekęs pakeisti aplinką („Pragiedruliai“) ir ieškojęs joje atramos nuo karo negandų bei savo egoizmo („Rimai ir Nerimai“), caro savivalės („Pragiedruliai“), socialinės neteisybės („Dėdės ir dėdienės“) niekur nebesuranda dvasinės užuovėjos, kai reikia grumtis pačiam su savimi, prigimtim, kai iškyla ne buities, o būties klausimai ir funkcionuoja kitos, ne kolektyvinio mąstymo ir papročių normos. Vaižgantas, vienas pirmųjų iš lietuvių vyresnės kartos prozininkų, išsivadavo iš taip būdingo mūsų literatūrai determinizmo varžtų. Ir tai ypač ryšku apysakoje „Nebylys“.

„Nebylys“

Pasirodžius šiai apysakai, literatūros kritikai, vadinę Vaižgantą „gyvenimo pozityvistu“, pripažino, kad, matyt, atėjo laikas rašytojui „išlieti popieriuje ilgo gyvenimo patirties būdingesnes nuoskaudas“[1]. „Nebylys“ buvo priskirtas prie „tamsiųjų“ rašytojo kūrinių. Savo meniškumu prilygęs apysakai „Dėdės ir dėdienės“, „Pragiedruliams“, novelei „Rimai ir Nerimai“, psichologinės analizės savi-

[1] *Būtėnas J.* Vaižganto raštai. XVIII t.— Dienovidis, 1939, Nr 4, p. 193.

tumu šis kūrinys buvo naujas žodis ano meto lietuvių prozoje, prisidėjęs prie jos psichologizacijos[2].

Apysaka paremta kriminaline istorija. Fabula apie žmogžudystę slepia baisų „dviejų kiemų" — Butkių ir Šnervų — likimą. Ir veikėjų likimas, o ne detektyvinės situacijos, sudaro romano siužetą, kuris sutelktas žmogaus atsakomybės problemai spręsti.

Autorius, be abejo, neduoda atsakymo formulės. Romano veikėjų kaltė — viena iš žmogaus būties antinomijų, kurios neįmanoma kategoriškai išspręsti, ir sykiu toks specifiškas, konkretus atvejis, kuris irgi neturi vieno atsako.

O klausimų, dėl kurių verta susimąstyti, yra ne vienas: ar ne per brangiai žmogus moka už „meilės cikloną", ar gali žmogus sumažinti tą kainą, o gal gali išgyventi be „audros"?

„Audros" motyvas „Pragiedruliuose" turėjęs politinę („Zapadninkų audros") ir etinę („Meilės audros") prasmę, „Nebylyje" įgyja psichologinės gilumos, siejamas su slapčiausiais žmogaus prigimties užkaboriais. Ir ne tiek rezultatas, o motyvai, Vaižganto mintimi, apsprendžia žmogaus poelgių dorovinę vertę. Rašytojui svetimas principas — „tikslas pateisina priemones". Meilė irgi negali jų pateisinti.

Kūrinyje autorius mato, kad blogis neišvengiamai įsipina į žmogaus būtį. Tai tragiškoji žmogaus pusė. Bet blogio ribas nustatyti, sumažinti jas iki minimumo — tegali pats žmogus. Veikėjų tragizmas iš esmės ir kyla dėl to, kad jie neįstengia suderinti savo poelgių ir dorovės. Todėl ne visuomenė, ne autorius pasakotojas (jis romano pradžioje „atleido" Jonui Butkiui visas „kaltybes" — VRR, I, 171), o pats vaizduojamas žmogus jaučia kaltę („Ak, dieve, dieve, kodėl gi vis nenujemi tą sunkumą... Lygei trisdeš'mtys metų..." — sako Jonas Butkys — VRR, I, 171).

[2] *Vaižgantas*. Nebylys.— Lietuvos aidas, 1930, liepos 25, 26, rugpjūčio 7, 8, 2. 23, lapkričio 7, 8, 10, 11, 13, 18, 19; taip pat: VR, XVIII.

Pasakojimo referuojamasis pradas „Nebylyje" itin sumažėjęs. Į jo vietą daug kur atėjo dramai būdingas betarpiškumas, kai veikėjas skaitytojo akyse reiškia savo suvokimą, susirūpinimą, toptelėjusią mintį, plūstelėjusį jausmą. Pasakotojas dažnai lieka „trečiojo" pozicijoje. Kūrinys primena „tyliąją dramą", kur „daug veikėjų kalbos", bet tai neištarti žodžiai, vidinė monologinė kalba[3]. Tokie veikėjų monologai, įkomponuoti į pasakotojo tekstą, nukreipti ne į kitus veikėjus, o į skaitytoją, kurį provokuoja kartu ieškoti atsakymo.

Vaižganto kūriniams įprastinį vaidmenį pasakotojas vaidina tik pradžioje. Pirmieji „Nebylio" skyriai — „Dėdienė", „Puzionys", „Du draugu" — tarsi „tyliosios dramos" scenografija. Jie kuria dvasinį klimatą, kuriame atsiskleis žmonių vidaus pasaulis ir „patinų tragedija". Šis vaižgantiškas įvaizdis žymi apysakos fabulos išorinių ir vidinių veiksmo linijų sankryžą.

Puzionių kaimo Butkius ir Šnervas jungė ilgų metų kaimynystė ir bičiulystė. Abipusis sutarimas siejo ir jų vaikus — Joną Butkį ir Kazį Šnervą. Tačiau draugystė suiro, kai Kazys vedė Aneliją. Pabudusi Jono širdyje meilė Aneljai („Piršlės") susikryžiavo su aistros prasiveržimu („Velykinė nuodėmė"), temdančiu „išmintį ir šviesą", naikinančiu laisvą valią ir verčiančiu „kito instinktui pasiduoti" (VRR, I, 244). Tai jau, rašytojo žodžiais tariant, „velnio galybė", instinktų pergalė prieš moralę.

„Velnio" motyvas romane turi psichologinę, etinę ir net socialinę prasmę. Vaižganto mintimi, žmogui reikia platesnių interesų, kad jis galėtų panaudoti savo prigimties galias. Ir kuo stipresnė bei turtingesnė prigimtis, tuo jai sunkiau ištverti, būti „daiktu savyje". Ji veržiasi atsiskleisti ir ne visada suranda tam tinkamą kelią. „Velnio" įvaizdžiu rašytojas apibūdina kritišką žmogaus dvasinę situaciją, kai nusveria instinktai, aistros, atsitiktinumai. Kiekvienas romano veikėjas savaip grumiasi su „nuosavu velniu".

---

[3] Terminas „tylioji drama" iš *Eile St.* Swiatopogląd powiesci.— Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk. 1973.

„Velnio“ sferoje atsiduria ir meilė. Ankstesniuose Vaižganto kūriniuose ji buvo tas jausmas, „kuriam nėra žemėje kainos“, taurino ir skaidrino žmonių gyvenimą, o šiame kūrinyje rodoma kaip destruktyvinė jėga. Mat į meilę pažvelgiama kaip į psichikos reiškinį, kylantį iš žmogaus pasąmonės, nepavaldų protui ir valiai. Tai meilės „satanizmas“. Kartu šiuo aspektu romane išsakytas vienas pagrindinių Vaižganto etikos momentų: reikia ieškoti būdų gėrį išsaugoti, žmones išskiria ir net į nusikaltimą nuveda nepasitikėjimas, kilęs dėl jų pačių kaltės ar dėl aplinkybių. Už tai autoriui svarbūs žmonių elgesio motyvai, svarbu, kiek patys žmonės parodo pastangų, gerų norų, kai susiduria aistra ir pareiga, pavydas ir gailestis, neapykanta, pyktis, kerštas ir draugystė.

Romano vidinis konfliktas grindžiamas prieštaringais veikėjų išgyvenimais, kai žmonės kaltina kitus ir patys teisinasi, ieško išeities, o pakliūva į dar sunkesnę padėtį. Veikėjai romane ir „gyvena“, ir stebi save; jie dažnai vaizduojami kitų veikėjų požiūriu. Į „patinų tragediją“ pažvelgiant iš gana įvairių „regėjimo taškų“, romane suskamba dramai būdinga polifonija.

„Nebylio“ veikėjų „išpažintys“ pasižymi prieštaravimų logika. Antai, Anelja jau piršlybų metu atvirai prisipažino Kaziui, kad jo nemyli („negi iš meilės, pats supranti, pasižadu. Gal dievas duos, suprasime, kaip kiti nepažįstami susideda ir supranta“ — VRR, I, 215). Kazys juto, kad Anelja „daugiau linko ing Joną, neg int jį“, bet nieko nepaisė. O jau po vestuvių, Kazio akimis žiūrint, Anelja atrodė nebemeili jam ir neatidi. Kai po tėvų mirties Kazys norėjęs išlieti jai savo širdgėlą, pastebėjęs, kad Anelja nė nesiklauso, tarsi nė negirdi: „Tai buvo pradžia viso jo gana greitai besusidarančio pragaro. Pradžia menkutė, bet sparčiai didėjanti“ (VRR, I, 227). Ir nors Anelja visada buvo „korektinga“, Kaziui ėmė trūkti „meilės priedo“, „uždaro“ („Kai meilę ant meilės krauni, jos esti daugiau“ — VRR, I, 227). Jis nesugebėjo įveikti „pavydu šąlančios“ širdies, o Aneljai bijojo apie tai ir užsiminti. Abu tylėjo. Abiem „buvo aišku, nepakalbėsią abejingai“ (VRR, I, 240).

Skaudaus prisipažinimo kupini Aneljos išgyvenimai bei svarstymai. Ji ištekėjo už Kazio, nes buvo atėjęs laikas tekėti, už ko nors vis tiek reikėjo išeiti („Einu už to, kurs pats pasišovė" — VRR, I, 217). Ir Anelja parodė daug geros valios, Šnervų namuose po vestuvių buvo „jauki, saldi, net pakili nuotaika" (VRR, I, 224). Kiek įstengdama, Anelja kovojo su savimi, bandė paslėpti „neleistiną" meilės jausmą, ir tik Jonas Butkys juto, kaip ji ilgisi, kaip reiškia tą pasiilgimą visa savo būtybe. Anelja pirmoji suvokė ir „meilės ciklono" anatemą, morališkai ją įprasmino, be gailesčio sau pažvelgdama į „kito sielą" („<...> Anelja atsimerkė ir su nuovoka pasižiūrėjo int vyrą, kurio veide reiškėsi tai, ko ji pirma nebuvo supratusi — begalinė jo meilė, susirūpinimas ir užuojauta" — VRR, I, 247). Tas „kito sielos" suvokimas ir atvėrė Aneljai visą jos pačios kaltės baisumą.

Nors dėl „dviejų kiemų" dramos mažiausiai jaučiasi kaltas Kazys, bet taip pat nėra „be kaltės". Juk Kazį graužęs pavydas nuodijo visų gyvenimą. O po lemtingos „velykinės nuodėmės", pasiryžęs „užmušti" Joną, Kazys pastūmėjo įvykius į „tragišką atomazgą". Tiesa, kūrinio pasakotojas suranda motyvų Kaziui pateisinti: „...vyro amžiaus vyriausias savumas — kerštas..." (VRR, I, 249); Joną kvietėsi „pasiderėtų" ir važiavo į Pempynę „ne nusidėti", o gal „manė rasiąs kitokią išeitį?" (VRR, I, 254). Kazys, viso vidinio vyksmo ir „patinų tragedijos" protagonistas, užmoka už „meilės cikloną" pačią aukščiausią kainą.

Sudėtingiausias „Nebylyje" vis dėlto Jono Butkio charakteris, šio veikėjų poelgių motyvavimas. Ta prasme svarbi ir Jono „tragedijos" priešistorija. Vienintelis sūnus šeimoje, sumanus ir linksmas, jis delsė vesti, nes nesurado panašios moters į savo motiną, „slauniąją dėdienę". Taip ir sulaukė trisdešimties metų, kai staiga į „neprišiukšlintą" širdį įstrigo Anelja. Autorius subtiliai vaizduoja Jono „širdies virpesius" („žmogiška meilė, vienoda kaime, kaip ir mieste, taip pat veikianti pusmokslį, mokslinčių, kaip ir

bemokslį"[4]), iškelia ir tai, kas nepasidavė proto bei valios kontrolei. Joną ėmė kankinti keisti potyriai bei mintys: „lyg rėmuo ėdė...", nes iki tol „nė manyte nenusimanė, kad taip gera esama būti arti simpatingos moteriškos" (VRR, I, 218), jautė nuoskaudą, kad jo „antrininkas" Kazys „pirmuoju" tapo, net „driuktelėjo" mintis, kad pats jis nieko nevertas, kad žmonės jį vertinę tik dėl motinos nuopelnų.

Jonas bėgte bėgo į Šnervų „kiemą", „mirko, tirpo moteriškės šypsenoje" ir vis skaudžiau juto savo padėties beviltiškumą („Mama! Aš savo dūšią velniui pardaviau!!!" — VRR, I, 230). Instinktyviai suvokęs, kad jo meilė eina drauge su „satanizmu", jis atkakliai grūmėsi pats su savimi, tik ta kova, deja, buvo bevaisė, be rezultatų: velnias jį „ėdė" iš vidaus, „čiulpė iš jo visą gyvybę" (VRR, I, 238).

Dvejopų motyvų susikirtimas veikėjų sieloje teikia jų išgyvenimams dramatizmo, kurį sustiprina ir atsitiktinumai, autoriaus itin akcentuojami. Veikėjų poelgius dažnai visai nebekontroliuoja sąmonė ir diktuoja ne esminės, pastovios charakterių savybės, o momento nuotaika, įspūdis, intuicija.

Situaciniai motyvai lėmė ir „patinų tragedijos" atomazgą. Susiruošęs į turgų, Kazys atsitiktinai pamatė per kiemą einantį Joną ir pakvietė važiuoti „pasiderėtų". Iš Kazio veido Jonas pajuto, kad ši kelionė geruoju nesibaigs. Kazys nesąmoningai, tik „kuriuo instinktu" pasuko arklį iš kelio į Pempynę. Ir vėl atsitiktinumas pagreitino „sūdo dieną":

„Arklys atsargiai leidos nuo stataus kriaušiaus. Kazimieras, koją iš ratų iškėlęs, kaip iššokti, vėl panarino galvą, palinko visu liemeniu priekin, lyg įsižiūrėjęs gelžį, kurią išvažiuodamas buvo įsimetęs į vežimėlį; ne apie jos pakabumą mušti jis dabar galvojo. <...>

Jonas, pirma gelžies nepasergėjęs, ėmė vėl nervintis Kazio poza. <...> Šis menkas dalykas sudrumstė jam

[4] *Tumas J.* „Kuprelį" paskaičius.— Lietuvos aidas, 1932, balandžio 9.

visą vidų ir iššaukė neregėtą pyktį, kam Kazys buvo pradžia ir galas visų jo kančių. Dabar tik jam paaiškėjo Kazį neva tiksliai įsižiūrėjusį į gelžį ir lyg jau jos besiekiantį. Jonui žaibu blikstelėjo sumetimas:

— Muš...

Tad, nieko nelaukdamas, pats kaptelėjo gelžį. Kazys nesuskubo nė išsitiesti...“ (VRR, I, 254).

Kas įvyko, Jonas suvokė tik tada, kai jau nieko nebuvo galima pakeisti. Draugas gulėjo negyvas. Sukūręs šią situaciją, Vaižgantas pirmą kartą savo kūryboje taip pabrėžė atsitiktinumų reikšmę žmogaus elgesiui. Atsitiktinė smulkmena (Kazys pamatė Joną, Jonas pastebėjo vežimėlyje gelžį) lemia net žmogaus likimą.

Atskleisdamas veikėjų vidines būsenas, Vaižgantas daug dėmesio skiria jų psichologinei reakcijai, kurią perteikia „vidiniu gestu“ — veido momentine išraiška, judesiu — išsakančiu psichologinius kontaktus su aplinka[5]. Ir Vaižgantas dažnai taip sulydo veikėjų išgyvenimus su plastika, kad per išorę atsiskleidžia sudėtingas dvasinis turinys. Antai, Kazys Šnerva, pirmą kartą pamatęs Aneliją, „visas nustėro“, o pasakodamas apie tai dėdienei Butkienei, „bejėgis susmuko ant suolo ir rankove nusibraukė stambius lašus prakaito, kurs išpylė jam kaktą“ (VRR, I, 205). Sugrįžusiam iš piršlybų Jonui tarsi „žadą užkando“, „nepratarė nieko, tik atsisėdo vidusuolin, kur niekados neklastelėdavo, ir abiem rankom atsirėmė suolo, nė kepurės nenusiimdamas“ (VRR, I, 220); „Jonas iš tolo matė tokias Aneljos akis. Jam pasirodė didelės, kaip „spotkelio dugnai“; juodavo iš tolo, o jose blizgėjo, mainės, virte virė <...>“ (VRR, I, 244).

„Nebylyje“ autorius itin psichologizavo veikėjų portretus, personažų „sujauktą“ vidų atspindi jų išvaizda: Jonas vaikščiojo „bjauriai apžėlęs; <...> paakiai pajuodo, skruostai įdubo, raudonumas dingo“ (VRR, I, 238); Anelje „sulyso, išblyško <...> Atsistos, būdavo, ties stalu ir stovi, akis įrėmus pro langą Butkių dalin“.

---

[5] A. Tolstojus sakė: „Gestu aš vadinu tokį judesį, kuris atskleidžia psichologiją. Žr.: *Толстой А. Н.* Полное собрание сочинений.— М., 1949, т. 13, с. 569.

O Jonui pasirodžius, „ančiakiai jai tvinktelėdavo" (VRR, I, 238). Vaižgantas mėgsta detaliai atvaizduoti personažo veidą, kuriame tarsi ekrane atsišviečia įvairūs vidaus reiškiniai ar to momento savijauta. Taip psichologizmas įgyja romane net savarankiškos reikšmės, tampa menine struktūra.

„Nebylyje" Vaižgantas neatsisakė ir visuomeninių dėsningumų vaizdavimo. Rašytojas ieškojo „patinų tragedijos" priežasčių ne tik veikėjų psichikoje, bet ir aplinkoje. Apysakoje atvaizduotas kaimas — Lietuvos užkampis, kuriame žmonių gyvenimas tekėjo ypač siaura buities vaga. Šio krašto žmones „valdžios per kelis amžius laikė marinuotus, tai jie dar nereiškė jokių gyvybės, destis, neramybės žymių" (VRR, I, 183). Niekas jiems dar nebuvo „akių atkrapštęs, iš buities snaudulio pažadinęs". Ir puzioniškiai, kaip prieš penkis šimtus metų gyveno „mirtinai nuobodų gyvenimą": „Mažmenų jiems tiekė netolimas miestelis, o dangos ir visa ko kita gaminos patys. Net ir pačių. Tuokės dažniausiai savo tarpe, nuo mažumės pasipažinę, čia gimę, čia augę" (VRR, I, 184). Veikėjų aistroms išsikerioti ir padėjo tokia siaura, be jokių prošvaisčių kaimo buitis („Todėl aistros čia tokios baisios...").

Pats pasakojimas „Nebylyje" palyginti lėtas, reikia intymaus įsiklausymo, kad galėtume pasverti visus veikėjų ir autoriaus pasakotojo motyvus. Pagreitinus pasakojimą, siužetas netektų savo gelmės, skubus veiksmas suprastintų ilgai trunkančią ir tokią skaudžią dramą.

„Nebylyje" Vaižgantas išsakė vieną svarbiausių, jo manymu, reikalavimų žmogui: reikia dvasiškai intensyviau išgyventi skirtą laiką. Apysakoje paliečiama didžiojo meno tema — dvasinis ir dorovinis žmogaus ugdymas, kuris visada buvo ir bus literatūros magistralė.

„Tamsieji kūriniai"

Paskutiniųjų metų Vaižganto kūryboje žmogus vertinamas ne pagal nacionalinės savivokos laipsnį, kultūrinių interesų plotį, visuomenines aspiracijas, o etinius

žmogiškosios vertės kriterijus. Jis atsiduria dramatiškose ir net tragiškose situacijose todėl, kad sunku būti žmogumi. Vaižgantas reikalauja iš žmogaus jausti pareigą kitiems, suvokti savo egzistencijos prasmę, nepasiduoti dvasios inercijai ir buities rutinai. O tai žmogui ne visada pavyksta, jis prieš savo norą dažnai pakliūva į tragikomiškas situacijas ar žūsta „buities liūne". Tokia daugelio „tamsiųjų" Vaižganto kūrinių problematika.

Tų kūrinių bendrąją prasmę galėtume nusakyti vieno Vaižganto vaizdelio pavadinimu: „Nei šis, nei tas". Sugrįždamas prie daug kartų vaizduotos kaimo buities, savotiško žmogaus gyvenimo pirmavaizdžio, rašytojas tarsi teiraujasi: kas čia yra, ko jis nepastebėjo anksčiau? Juk vaizduojamas žmogus jaučia nepasitenkinimą gyvenimu, nuobodulį to gyvenimo skurdumu, viliasi permainų? Pasakojimas tuose kūriniuose itin lėtas, niekas niekur neskuba, nes norima pagaliau išsiaiškinti, surasti vienokį ar kitokį atsakymą. Kūriniuose gausu užuominų, problematika tarsi netelpa siužetuose ir kūrinių rėmuose. Jie atrodo tik apmatai, eskizai didesniems kūriniams.

Apsakyme „Kaip Tylutis žmogų užmušė" (1931) vaizduojamas ramus ir taikus valstietis nė „musės... neužgavęs", o užmušęs žmogų, apsakyme „Mūsų bėrasai" (1931) pasakojama, kaip brolis iškeitė į palšą kumelę bėrį, kuris tiek metų padėjo šeimai duoną užsidirbti, buvo visų jos džiaugsmų ir nelaimių kantrus liudininkas. Šie atsitikimai dar skaudesni dėl to, kad yra visai beprasmiški.

Apsakyme „K a i p T y l u t i s ž m o g ų u ž m u š ė"[1] rašytojas įvykį perteikia groteskiškai, negailestingai atskleisdamas veikėjo elgesio graudumą ir juokingumą: Tylutis tik norėjo svečius pavaišinti, nustebinti neįprastu gėrimu, parodyti „gerą" širdį, o įžeista ambicija (svečiai ir ypač šeimininkas neįvertino Tylučio „vaišių") pastūmėjo į nusikaltimą. Tokia menka priežastis, o tokia skaudi pasekmė (Tylutis buteliu užmušė patį šeimininką).

---

[1] *Vaižgantas.* Kaip Tylutis žmogų užmušė.— Laimės kalendorius, 1931, p. 26—31.

Šiuo groteskui būdingu prieštaravimu ir grindžiamas kūrinio siužetas.

Ironiška pasakojimo intonacija kaitaliojama su graudžiai lyriška apsakyme „M ū s ų b ė r a s a i“[2]. Ji turi pabrėžti brolio poelgio skaudumą ir beprasmybę: juk brolis pats „save ranka nukirto vieną <...> jaunystės malonią šakelę“, nesusimąstydamas ir nesuprasdamas, kas ko vertas (VRR, I, 470).

Šių kūrinių, kaip ir apsakymo „N e i š i s, n e i t a s“[3]. siužetai paradoksalūs, pagrindinis vaidmuo atiduodamas atsitiktinumui, suyra įprastas priežasties ir pasekmės ryšys. Apsakymas „Nei šis, nei tas“ artimas net parabolei (ar pričai), nes epizodas iš „nusinuobodžiavusio“ kaimo kasdienybės yra tik pretekstas bendresniems klausimams: ar viskas gyvenime tepriklauso nuo vienokio ar kitokio požiūrio? O gal apskritai neverta jokiais klausimais kvaršinti sau galvos, reikia „gyventi, ir tiek“? Juk tada viskas aišku! Tiek šiame, tiek ir kituose paskutiniųjų metų kūriniuose Vaižgantas pabrėžė, kaip stipriai žmones į dvasinę inerciją stumia ir vadinamoji aplinkos nuomonė („Ką žmonės bepasakytų?“— VRR, I, 462), kaip sunku išsaugoti ir apginti savus vertės kriterijus.

Grįždamas prie žmogaus gyvenimo pirmavaizdžio Vaižgantas pabrėžia ir gamtos ryšį, kuris ypač juntamas apsakyme „Mūsų bėrasai“. Rašytojas, kaip ir „Pragiedruliuose“, „Dėdėse ir dėdienėse“, išryškina žmogaus ir kitų gamtos gyvių analogijas. Antai, Bėrąsai „pavydėtinos sveikatos, pavydėtinai lygaus, rimto, sakyčiau kaip tik artojiško būdo, visa savo kūnu sudėtim gamtos skirtas sunkumams traukti“. Su tėveliu „jiedu lyg sudvailyti. Ir tėvelis buvo artojiškai sudėtas“, buvo „lėto, nespartaus, tikrai žemdirbiško būdo“ (VRR, I, 460). Vaižgantas mėgsta išryškinti ir žmonių bendrybes: tėvelio ir Juozuko, motutės ir brolio. Paralelės bei analogijos suteikia rašytojo

---

[2] *Vaižgantas.* Mūsų Bėrasai.— Šviesos keliai, 1931, Nr 5, p. 321—327.

[3] *Vaižgantas.* Nei šis, nei tas.— Naujoji romuva, 1931, Nr 6, p. 135—136.

kuriamam meniniam pasauliui tvarkos ir harmonijos iliuziją. Todėl ir atsitiktinumai neįgyja tokios galios (net „Nebylyje“), kaip impresionistų ar kitų modernistų pavaizduotame gyvenime.

Rašytojo interesų objektu ir paskutiniais metais tebėra socialiniai, ne biologiniai, žmonių gyvenimo dėsningumai. Jie akivaizdžiausi apysakoje „Ž e m a i č i ų R o b i n z o n a s“ (1932—1933)[4]. Šis paskutinysis Vaižganto kūrinys tarsi apibendrina visą ankstesnę rašytojo kūrybą. Vesdamas veikėjus tais pačiais kaimo buities keliais, autorius kelia jiems, atrodo, tokius nebedidelius reikalavimus: gyvenkite dorai ir būkite laimingi.

Pagrindinio veikėjo Vinco Kaniavos gyvenime nebėra tų kliūčių, su kuriomis susidūrė „Rimų ir Nerimų“, „Pragiedrulių“, „Dėdžių ir dėdienių“ personažai. O Kaniava vis dėlto žūsta. Ir žūsta kaimo buities „liūne“, kurį „teperbrenda nenuklimpdami — lengvučiai“ (VRR, I, 384).

Kur, rašytojo nuomone, reikia ieškoti Vinco Kaniavos nesėkmių priežasties? „Rimų ir Nerimų“ veikėjus graužė pavydas ir neapykanta, o „Žemaičių Robinzone“ kaimynai — Tauzų Kaniavos ir Kuzų Vaurai — puikiai sutaria ir taikiai sugyvena. Kaimynas paremia kaimyną nelaimėje (Vaurai užaugina našlaitį Vincą, padeda įsikurti, atiduoda net savo santaupas ir tampa jo karšinčiais), talkininkauja reikalui ištikus, kartu linksminasi vestuvėse, dalinasi buities džiaugsmais.

Kaip ir „Pragiedrulių“ protams-naujienoms Vincui Kaniavai netrūksta sumanumo. Iš tėvo peveldėtame ūkyje Vincas, nusipirkęs miško, pastato gražius trobesius, įsigyja mašinų žemei dirbti. Šis „tradicijų žemaitis“ mokėjo ieškoti „naujenybių“, kurių „rankiojos kur tik galėdamas, iš gyvų atsitikimų ir iš raštų“ (VRR, I, 270). Vincas „veržėsi į platybes“, norėjo daugiau žinoti ir dar daugiau padaryti. Ir Kaniavos ūkis tapo pavyzdingiausiu visoje apylinkėje, o jis pats įgijo „pažanguolio“ reputa-

[4] *Vaižgantas.* Iš kaimo buities. / Žemaičių Robinzono piršlės ir įkurtuvės.— Lietuvos aidas, 1932, spalio 29, 31, lapkričio 2—10, gruodžio 19—31. Iš kaimo buities.— Ten pat, 1933, sausio 2—5. Taip pat: VR, XVIII.

ciją. Tada Vincas Kaniava ir ima klimpti į kaimo buities „liūną".

Viena iš Kaniavos „katastrofos" priežasčių, autoriui atrodo, prastai susiklostęs šeimyninis gyvenimas. Vaižgantui moteris „karalienė", jei ji motina. O Uršulei, jaunai ir turtingai, „šauniai" ir „stipriai žemaitei" nebuvo lemta būti motina. Ir abu Kaniavos pajuto tuštumą, gyvenimo „erdvybė" juos tik slėgė („Buvo gražu, erdvu, turtinga, o nejauku"— VRR, I, 346). Autorius-pasakotojas ironiškai vertina Ontės Krumpliausko požiūrį į šeimą („Ontė ėjo savo uždavinio vykdytų: „Atiduok gamtai, ką esi jai kaltas, ir bengtas kriukis" — VRR, I, 320). Bet, antra vertus, rašytojas tarsi suabejoja, o gal tik tokie žmonės ir tegali būti laimingi.

Juk Vincas, nesuradęs laimės šeimoje, įjunko į alkoholį. Viskas prasidėjo iš nieko („Neištraukus skystimėlio nei kalbos, nei dainos" — VRR, I, 261), vėliau tai atrodė tik pramoga: ne gėda, ne žala, ypač jeigu išgeriama su kunigais ir apylinkės „ponija". Kaniavų šeimą apgaubė nepaprasto, deja, neblaivaus vaišingumo šlovė. O „marčelkos" ir valsčiaus „viršilos" pareigos pabaigė „alkoholizuoti" Vincą, ir savo „šlužmą" jis girtas užbaigė skandalu... dėl lietuvių kalbos.

Yra aliuzijų kūrinyje, kad Kaniavai pakenkė ir įvairios intrigos (ypač „naujojo" klebono), žmonių „žiaurumas" („Žmonės žiaurūs, neteisingi, artimą drasko, kaip vilkai" — VRR, I, 357), ir apskritai kaimo buities inertiškumas. Kaimo buitis — „liūnas", kuriame tarpsta „sunkios galvos", „kvailoki", bet atkaklūs žmonės (VRR, I, 276—277). O „pasiryžėliai", norintys išjudinti tą „liūną", patys žūsta. Ir jų nesėkmė sutinkama su pasitenkinimu net ir tų, kurie sėkmės atveju džiaugtųsi ir jiems padėtų. Tokia jau, rašytojo nuomone, masinė psichologija („Tikėjosi išgirs „a, nabagėlis", o išgirdo linksmą, įsismaginusio kaimyno balsą" — VRR, I, 362). Ta pati aplinka, kuri pražudė „Išgamoje" Peliksą, kondensavo veikėjų aistras iki „katastrofos" „Nebylyje", sužlugdė ir Žemaičių Robinzoną.

Vis dėlto pagrindinė Kaniavos žlugimo priežastis slypi socialinėje dirvoje. „Žemaičių Robinzone“ Vaižgantas ir vėl bando iškelti „Pragiedrulių“ darbdavio ir darbininkų „bendrovės“ idėją. Kaip ir „Pragiedrulių“ protai-naujienos, Vincas Kaniava yra turtingųjų valstietijos sluoksnių atstovas. Ir vaizduojamasis laikotarpis abiejuose kūriniuose yra tas pats — XIX a. pabaiga ir XX a. pradžia. Bet Vaižgantas, rašęs „Žemaičių Robinzoną“, praėjus daugiau kaip dešimt metų po „Pragiedrulių“ pasirodymo, turėjo progos įsitikinti, kad jo proteguoto sluoksnio žmonės (Šešiavilkiai, Vidmantai...) ne visada eina pažangos keliu. Iš jų ne vieną ištiko „katastrofa“, kuri, matyt, yra ne tik atskiro žmogaus drama, bet liudija apie viso socialinio sluoksnio sunykimą. „Bendrovė“ nebegalėjo išgelbėti Kaniavos, kaip nebūtų „išgelbėjusi“ ir kaimo buržuazijos.

Atvirkščiai, Vinco Kaniavos ir Ontės Krumpliausko „bendras“ ūkis tik pastūmėjo pagrindinį veikėją pražūtin, nes atpalaidavo nuo darbo. Šiandien apysakos vaizdai įgyja ir daugiau prasmių. Kūrinyje galime įžvelgti ir sunkų vargingųjų valstiečių, ypač samdinių gyvenimą, ir turtingųjų egoizmą, savanaudiškumą. Apie tai užsimena ir autorius pasakotojas, primindamas Ontei Krumpliauskui: „Kvailiuk, juk tai tu išstatei šituos rūmus“ (VRR, I, 317); „Kaniava sumanė tave... kaip tą numsargį sargį už kaklo pririšti“ (VRR, I, 291). Iš tokių užuominų šiandien skaitytojas daro savas išvadas. Tuo tarpu autoriaus mintis ėjo kiek kita linkme.

Vaižgantas orientavo apysakos adresatą ne tiek socialiniams, kiek etiniams apmąstymams, sutelkė dėmesį ties gyvenimo prasmės, žmogaus laimės klausimais. Ir Ontė Krumpliauskas rašytojui labiau reikalingas ne kaip socialinė, o moralinė antitezė Kaniavai. Tas nesudėtingas žmogus, kuris pasitenkino gyvenime valgiu, pastoge ir moterim, užėmė Vinco Kaniavos vietą. Ontė Krumpliauskas ir nenusimanė, ko jis vertas, „nei jis pyko, nei džiaugės kitų nuomone apie jį“ (VRR, I, 376). Bet Ontė ir jo pati Ona Končalė, netinginiai, „ėjo kartu su visais, niekam neužbėgdami už akių“, todėl ir tapo labai gerbiamais

kaimo žmonėmis. Mat rutinos užgraužtas kaimas, Vaižganto mintimi, nemėgsta, kad kas išsišautų į priekį. Kaimui reikia „lengvučių", šliaužiojančių ištrintais keliais, todėl su nepasitikėjimu žiūrima į „sakalus".

O toks buvo Vincas Kaniava („Šliaužioti negaliu, nesu nė pratęs" — VRR, I, 304). Pakilęs kaip „sakalas", jis nutūpė kaip „vabalas". Dėl to, Vaižganto nuomone, yra kaltas ir jis pats. Vincas neturėjo esminių dvasinių orientyrų; savo gyvenimą jis „dažė" tik iš viršaus, „it velykų kiaušį" (VRR, I, 310). O žmogui, kuris turi vidaus gyvenimą, pasak Vaižganto, išorinis gyvenimas darosi paprastesnis. Buržuazinės valstybės įsitvirtinimo, valdančiųjų sluoksnių ekstravagancijos ir švaistymosi metu rašytojas tarsi pabrėžia, kaip nedaug žmogui iš tikrųjų tereikia[5]. Geriau mokėti vertinti dalykus, kurių negali turėti, negu turėti dalykų, kurių nesugebi vertinti. O Kaniavai ir stokojo būtent vertybinės orientacijos. Plėsti savo gyvenimą, negilinant jo,— reiškia tą gyvenimą pražudyti. Tokia autorinė „Žemaičių Robinzono" idėja, kreipusi žmogų į dvasinį turtėjimą. Ano meto kritika neįžvelgė už buities vaizdų slypinčios gilesnės prasmės ir teigė, kad Vaižgantas paskutinėje savo apysakoje nieko naujo nebepasakęs, „tik toliau pratęsęs ir plačiau išvystęs anksčiau keltas idėjas"[6].

Kad „Žemaičių Robinzone" autorius perkainojo kai kurias ankstesnes idėjas, tai, žinoma, akivaizdu. Juk „Pragiedruliuose" taip išaukštintas veiklios prigimties žmogus apysakoje „Žemaičių Robinzonas" atsidūrė aklavietėje („Man rodos, aš begaliu smukti, ne kilti",— sako Vincas Kaniava.— VRR, I, 318). Ir nors Vaižgantas tiki, kad, eidamas dvasingumo keliu, žmogus gali sutvirtėti ir neįklimpdamas perbristi „buities liūną", konkretus autoriaus visuomeninis projektas vis dėlto išseko. Kaip paste-

---

[5] Ir Vaižganto dienoraštyje yra įrašas: „Lengvai ir ūmai įgyti pinigai ir protingą žmogų ima kvailinti".— *Tumas J.* Mano kronika (1922), VVU BR, F 1, D 649.

[6] *Rimgaila V.* Vaižganto raštų XVIII tomas.— Naujoji romuva, 1939, Nr 5, p. 116—117.

bėjo V. Mykolaitis-Putinas, Vidmantų, Šešiavilkių, Kaniavos veiklos programa, kaip ir visas „materialinės kultūros“ statymas jau buvo taip „sukompromituotas nežabotų apetitų, egoizmo ir juodų darbų“, kad niekas ir pačiais personažais nebegalėjo žavėtis[7].

„Žemaičių Robinzone“ gerokai pasikeitęs ir Vaižganto požiūris į darbą. Ankstesniuose kūriniuose poetizavęs lietuvių darbštumą, rašytojas ne tik suabejoja, ar fizinis darbas gali užpildyti visą žmogaus gyvenimą (tokia abejonė išreikšta „Pragiedruliuose“, ypač „Išgamoje“), bet ir darbo „mistiniu“ vaidmeniu žmogaus vidaus pasaulyje. Tiesa, apysakoje yra poetiškų darbo scenų (pvz., „dročių koncertas“ — VRR, I, 285—286), galioja ir vaižgantiškas dėsnis, kad atitolęs nuo darbo žmogus morališkai sunyksta. Tačiau visą apysaką persmelkia kita mintis: darbas ne idilė, dirbdamas žmogus ieško prasmės ir naudos. Kaniava nuobodžiauja, nes jam nėra reikalo dirbti, o Ontei Krumpliauskui atrodo „ko gi čia šarpuosi — svetimam“ (VRR, I, 279). Autorius pasakotojas supranta pastarąjį („Gal ir mes jo vietoje ne geriau būtume padarę — svetimam“ — VRR, I, 280). Juk „darbas bendras“, o uždarbis skyrium (VRR, I, 292). Tik pajutęs, kad darbas jam teikia naudos, tas stipruolis dirbo visomis savo galiomis („Jėga — lokio, darbštumas — suomio“ — VRR, I, 313).

Palyginus su ankstesniais kūriniais, ypač „Pragiedruliais“, kiek kitaip apysakoje „Žemaičių Robinzonas“ vertinamas ir toks „materialinės kultūros“ komponentas kaip pinigai. Vaižgantas visada blaiviai suvokė, kokį vaidmenį vaidina pinigai, ypač toje visuomenėje, kurioje jis gyveno, niekad nekaltino daiktų, gražinančių žmogaus buitį. Ir kartu rašytojas „grūmėsi“ su „pinigo laime“, jo „valdžia“, su materialinių interesų stichija, „grūmėsi“ iki paradoksalumo. Tokioje padėtyje apysakoje atsiduria ir Vincas Kaniava. „Baimė vergauti kitiems dėl pinigo tiek buvo galinga“, kad jis niekad nieko nesiskolino (VRR, I,

---

[7] *Mykolaitis V.* Vaižganto veiklus lietuvis ir jo darbas. Kn.: Literatūros etiudai. K., 1937, p. 55.

264). Ir draugavo su žmonėmis, vengdamas piniginių išskaičiavimų („Pinigais prietelystės dar niekas nesustiprino“, „Prietelystei privalu būti nepriklausomai“ — VRR, I, 264). Bet „savais“ pinigais jis negalėjo išsiversti (ima iš globėjų Vaurų), pagaliau net apkaltintas tuo, kad pasisavino visuomenės pinigus (bažnyčios statymo epizodas). Pinigai kaip socialinių visuomenės santykių ekvivalentas valdė Kaniavos gyvenimą ir likimą. Ir Vaižgantas suabejojo, ar galima tą „pinigo stichiją“ pakreipti, pakoreguoti („Žinoma, geriau būtų, kad kas juoba bežemiams padėtų, bet kad iki šiol tokių kvailių nebuvo“; „Pinigas mėgsta kompaniją, šliaužia ten, kur jų daugiau, nerimsta ten, kur jų maža“— VRR, I, 361, 362). Ir visos visuomeninės, socialinės iliuzijos autoriui rodos tokios trapios ir pažeidžiamos: „...gyvenimo srovė žmones neša <...> pagriebus lyg galinga upės srovė skiedrelę, neatsiklausdama, ar nori ten link plaukti“ (VRR, I, 318).

Skatindamas žmogų dvasiniam gyvenimui, „Žemaičių Robinzone“ Vaižgantas pabrėžė tykojančius tiek išorinius, tiek vidinius pavojus, kurie gali sužlugdyti žmogų. Vinco Kaniavos žlugimo trajektorija apysakoje vis dėlto neatsiveria iš vidaus, o epiškai aprašoma per kelias dešimtis puslapių. Psichologinės gilumos stoka neleido šiam kūriniui prilygti „Dėdėms ir dėdienėms“ bei „Nebyliui“. Skaitytojui gali nepatikti „Žemaičių Robinzonas“ ir dėl per daug akivaizdžios didaktinės tendencijos, o vietomis, šiaipjau nebūdingo Vaižgantui, sentimentalumo.

„Žemaičių Robinzonas“, kaip ir kiti paskutiniųjų metų Vaižganto kūriniai; įsijungę į XX a. trečiojo dešimtmečio lietuvių prozą, praturtino ją gilesne praeities perspektyva, iškėlė daugelį opių ano meto tikrovei klausimų, taip pat ir tai, kas turi nepraeinančios reikšmės ateičiai. B. Sruoga teisingai pastebėjo, kad reikia „didelio talento, kuris praeities rūpesčius ir džiaugsmus sugebėtų padaryti aktualius ne tik dabarčiai, bet ir ateičiai“[8].

---

[8] *Padegėlis D. [Sruoga B.].* Vaižganto kelias poeto.— Vairas, 1929, Nr 1, p. 39.

□ □

„Būdingas didžiųjų rašytojų bruožas yra jų milžiniškas ryžtas,— sakė viename savo interviu E. Hemingvėjus.— Jų gyvenimas dažnai būna liūdnas ir rūstus, bet jie niekada nesėdi sudėję rankų, jie dirba visomis savo jėgomis“[9]. Tai būdinga ir Vaižganto „paskutiniam epizodui“. Rašytojas intensyviai išgyveno visą jam skirtą laiką.

Kas tomis dienomis lankėsi J. Tumo namuose, prisimena, kad net kanarėlę jis mokęs tausoti jėgas, kad jų ilgam užtektų („Kad tu, pane, giedi ir giedi. Pasilsėk, ne vienai dienai užgimei“[10]). Rašytojas mokėjo paskirstyti savo energiją: rūpinosi raštų leidimu, skaitė XIX tomo korektūrą, kruopščiai tvarkė archyvą ir „didžiausią turtą“ — biblioteką, atiduodamas, kam rodės bus reikalingiau: Kauno universiteto bibliotekai, Kunigiškių mokyklai[11].

Vaižgantas susirašinėjo su savo gimtinės Svėdasų krašto žmonėmis, rūpinosi surinkti jų atsiminimus, žmonių ir kraštovaizdžio fotografijas, kurios galėtų praversti to krašto istorijai ar jo paties biografijai. Svėdasų pradžios mokyklos vedėjas Vaižgantui rašė: „Nutrauksime ir visus tuos senuosius, kurie Tamstai yra pažįstami, jei tik juos gyvus rasime <...>, ar vaizdelių ir bendrai senesnių žmonių nuotraukų siųsti po vieną egzempliorį, ar po daugiau? Taipogi ir platesnių apylinkių ar visus vaizdelius daryti didesniu kaip atvirutės formatu...“[12]

Rašytojas visad buvo jautrus „geram vardui“, saugojo savo asmens garbę. „Aš niekam neesu skalnas,— net testamente pažymėjo Vaižgantas.— Jei kas tautos tradicijai ras reikalinga mano vardas panaudoti, ras priemo-

---

[9] Cit. iš „Swiat“, 1963, Nr 7.

[10] *Zobarskas S.* Vaižgantas namie.— Vairas, 1933, Nr 6, p. 183.

[11] Sąrašas 398 knygų, kurias Vaižgantas padovanojo Kunigiškių mokyklai. Žr.: VVU BR, F 1, E 386, l. 10—13, 19—22.

[12] J. Mikėno laiškas (1932.III.20) J. Tumui.— VVU BR, F 1, F 385, l. 129—130. Čia pridėtas ir siunčiamų fotografijų sąrašas. Kai kurios fotografijos buvo įdėtos į A. Merkelio knygą „Juozas Tumas-Vaižgantas“ (K., 1934).

nių. Nenaudos niekas — nebus ko sielotis; gyvenimo vilnys veikiai persirita per visų atminimą."[13] Vaižganto gero vardo prireikė ne kartą, nors šiaipjau mažai kas tesidomėjo rašytoju paskutiniaisiais gyvenimo metais.[14] J. Tumas-Vaižgantas mirė 1933 m. balandžio mėn 20 d. (manoma, kad nuo pleurito).

Ano meto spaudos sukeltas bumas šokiravo įvairių įsitikinimų žmones. Niekas neabejojo Vaižganto kūrybos reikšme. „Kiek čia gaivališko tikrumo, dvasinio polėkio, natūralaus atsirėmimo į tautos pamatus",— sakęs K. Boruta[15]. „Žmogus legenda",— teigė Augustinas Gricius[16]. Bet visiems buvo akivaizdu, kad daug kas, kaip pažymėjo K. Korsakas „Kultūros" žurnale, panaudojo Vaižganto vardą saviems tikslams[17]. „...Jis buvo savo klasės atstovas",— toje pat „Kultūroje" rašė ir A. Venclova[18]. Vincas Kapsukas, atsiliepęs plačiu straipsniu, nagrinėjančiu J. Tumo politinį veidą, ypač pabrėžė, kad kaip politinis veikėjas jis priklauso buržuazijai. Tame pat „Priekalo" žurnale B. Pranskus bandė darbininkų klasės interesų požiūriu įvertinti ir Vaižganto kūrybą[19].

Vaižganto kūryba ir šiandien tebežadina skaitytojo mintį. Savaip suvokęs žmogaus paskirtį ir visuomenės sąmonės brendimą, Vaižgantas daugeliu atžvilgių išreiškė ir svarbius visos lietuvių literatūros raidos etapus.

---

[13] Mano testamentas (1933 sausio 14).— MA BR, F 150—1, p. 2—3. Jis rašytas Aleksoto gatvėje, o 1933 m. vasario mėn. J. Tumas persikėlė į Vaižganto gatvėje esantį giminaičių namą.

[14] *Vienuolis A.* Dvejos laidotuvės.— Vairas, 1933, Nr 6, p. 178—181.

[15] *Kubilius V.* Kazio Borutos kūryba.— V., 1980, p. 148.

[16] *Gricius A.* Žmogus legenda.— Lietuvos aidas, 1933, gegužės 3.

[17] *Korsakas K.* Atsiminimai apie Tumą.— Kultūra, 1933, Nr 5—6, p. 299—301.

[18] Ten pat, p. 298.

[19] *Pranskus B.* Lietuviškos buržuazijos auksaburnis.— Priekalas, 1933, Nr 10, p. 545—551.

PROZOS SAVITUMAS

Vaižgantas save vadino romantiku. Jis net manė, kad vos ne visi lietuvių rašytojai esą romantikai, kad lietuviams apskritai artimesnis romantizmas, o ne realizmas. Antra vertus, Vaižgantas ne kartą yra pabrėžęs, kad jo kūryba — tai „kronika", „tikri atsitikimai", kad nemokąs sudaryti visai naują „nematytą tipą", „nė nebuvusios fabulos įdomiai išvesti" (VRR, II, 403). O štai dar vienas rašytojo pasisakymas: „Jokiai literatūros srovei todėl aš nepriklausau nei neišmanau, kuri geresnė. <...> Aš esu — aš. Tegu kiti su manim skaitos, ne aš su kitais, jei esu originalus ir didelis talentas. O su talentėliu nėra ko kištis ir srovių uostinėti, kurią čia savim, vienu lašeliu pagausinus" (VR, XIX, 93).

Talentą iš tiesų sunku įsprausti į rėmus, kiekvienas talentingas rašytojas savaip rašo, savaip kuria meninį pasaulį. Kuo išsiskiria Vaižganto vaizdavimo būdas, rašytojo kūrybos metodas?

Meninio pasaulio bruožai

Vaižganto atvaizduotas pasaulis geografiškai apibrėžtas: Rytų Aukštaitijos ir Žemaitijos kaimai, miesteliai, kur ne kur dvaras; akmenuotos lygumos ir derlingos Ventos apylinkės; poetingas Pašvenčių kraštas. Jis skaitytojui gali asocijuotis su tikromis vietovėmis, bet, be abejo, tik iš dalies sutampa su empyrine tikrove. Tai vaižgantiškas pasaulis, rašytojo pasaulio modelis, struktūra, jungianti siužetus, charakterius ir aplinkybes, meninę ir „nemeninę" kūrinių medžiagą.

Jei pažvelgsime į tą pasaulį ryšių su tikrove požiūriu, pastebėsime, kad Vaižgantas palietė ne vieną būdingą XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos gyvenimo įvy-

kį bei socialinį procesą (baudžiavos metą, nacionalinį judėjimą, Krymo ir pirmąjį imperialistinį karą, juntama ir 1905 m. atmosfera). Neatskiriama to pasaulio dalis — liaudies kultūros reiškiniai, papročiai ir tradicijos bei kasdieninė kaimo buitis.

Imdamas „tikrus atsitikimus“, beveik visada turėdamas prieš akis faktus ir prototipus, Vaižgantas suteikia įvairiai tikrovės „medžiagai“ savitą meninio laiko pojūtį.

Vaižgantas perteikia laiko kaitą ir į gyvenimą žiūri kaip į istorinį keitimąsi. Toks laiko suvokimas, dėmesys epochai į lietuvių prozą atėjo su realizmu, su Žemaitės, J. Biliūno, A. Vienuolio kūryba. Realistinėje lietuvių prozoje istorijos pojūtis bei epochos vaizdas, kaip pastebėjo V. Vanagas, tapo viena iš būtinų tikroviškumo sąlygų.[1]

Istorija Vaižgantui kartais ir savarankiškas veiksnys. Tada jo kūrinių meninis pasaulis ypač praplatėja, įvykiai peržengia atskirų šeimų, kaimų, miestelių ribas ir apima visą kraštą. Toks „Pragiedrulių“, iš dalies ir „Šeimos vėžiuose“ atvaizduotas pasaulis. Šį įspūdį „Pragiedruliuose“ dar sustiprina simboliai bei metaforos. Antai, nacionalinį judėjimą rašytojas gretina su pavasariu, išlaisvinančiu gyvenimą iš sustingimo. Kai kurių metaforų prasmė dar platesnė („tvanas, prasidėjęs nuo Baltijos, ar tik nenuplaus senovės pelėsių nuo visos Rusijos?“). Tokios metaforos analogiškos Maironio „tautų pavasariui“ ir kitiems nacionalinio judėjimo simboliams, kurių gausu XIX a. pabaigos lietuvių poezijoje. Metaforos, alegorijos, simboliai suteikia „Pragiedruliuose“ vaizduojamiems įvykiams visuotinumo, itin praplečia meninės erdvės ribas. Bet sykiu istorinis laikas šiame veikale kartais praranda konkrečias ribas („Valiulio pasaka“, „Alaušo varpas“). Tai tarsi „sustingęs laikas“, būdingas romantiniam požiūriui į istoriją.

Istorinis laikas labiau pavaldus realistiniam mąstymui apysakoje „Dėdės ir dėdienės“, nors istorinių įvykių

---

[1] *Vanagas V.* Realizmas lietuvių literatūroje.— V., 1978, p. 211—212.

rašytojas taip pat detaliau nevaizduoja. Kūrinyje tik užsimenama apie Krymo karą, apie tai, kad baudžiauninkai pabaigė tvirkti, kad tijūnui ir dvarui „vieni rūpesčiai", matyt, reiks „žmones paleisti". Istorija ir jos dėsningumai apysakoje atsiskleidžia per veikėjų charakterius, regimi kaimo gyvenimo kasdienybėje. Nauji socialiniai pobaudžiavinės epochos procesai irgi užčiuopiami pakitusioje kaimo buityje (Dovydai „prisipirko žemės", samdėsi darbininkų, Šiukštos „praplėtė sodybą"). Taip per kaimo buitį atpažįstama epocha, pajuntama istorijos raida.

Ir vis dėlto socialinio gyvenimo vaizdas Vaižganto prozoje nėra ryškus. Socialiniai procesai pulsuoja vaizdų podirvyje, o dažnai ir visai palieka už kūrinių ribų. Ypač socialiniai prieštaravimai, kurių Vaižgantas ir neryškino, ir nepripažino. Socialinė tikrovė rašytojo kūryboje daugiau meninės atmosferos elementas („Rimuose ir Nerimuose", „Dėdėse ir dėdienėse", „Pragiedruliuose", „Žemaičių Robinzone"), ir tik retais atvejais iškyla iki kalbinės vaizdinės sferos.

Vaižgantas apskritai linko ir kitas vaizduojamo gyvenimo negeroves palikti už kalbinės vaizdinės sferos ribų, o labiau ryškino „pilko gyvenimo pragiedrulius". Rašytojo kūriniuose veiksmas paprastai vyksta sekmadieniais, švenčių metu ar šiaip atokvėpio valandomis, ankstyvą rytą ar pavakary po darbo. Įvykių laiko pasirinkimą lėmė ir autoriaus gyvenimo samprata, ir konkrečių kūrinių meninis sumanymas. Kaimo žmogus, kurį dažniausiai ir vaizduoja Vaižgantas, paprastą dieną dirbo „visais raumenimis", žiūrėdamas „į tą vieną pilką žemelę", jam nebuvo kada susikaupti ties savo įspūdžiais, išgyvenimais (o jie autoriui labiausiai rūpi, nes kūrinio centru paprastai yra veikėjo vidinė drama), neturėjo ir laiko bendrauti su kitais (o Vaižganto veikėjai, kad ir vienišì, retai tebūna vieni).

Laiko „atranka" ir vaizdavimo būdų pasirinkimas vaidina vieną iš pagrindinių vaidmenų literatūroje, kuriant šviesaus gyvenimo iliuziją.[2] „Išdidintos" švenčių ir kaimo

---

[2] *Кадуэлл К.* Иллюзия и действительность. Об источниках поэзии. — М., 1969.

žmonių poilsio valandos, o ne kasdieninio buitinio laiko atkarpos, suteikia ir Vaižganto kūrinių meniniam pasauliui šviesų koloritą. Ir nors kaip tik tuo laiku (poilsio, švenčių...) atsiskleidžia veikėjų vidaus dramos, išryškėja jų konfliktas su aplinka, vis dėlto susidaro iliuzija, kad Vaižganto pavaizduotas gyvenimas „geresnis" už tą, kuris regimas Žemaitės ar kitų XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios realistų kūryboje.

Tokiai iliuzijai pasitarnauja net ir Vaižganto vaizduojami kaimo šiokiadieniai. Mat rašytojo kuriamas vaizdas visada toks spalvingas ir įvairus, o sugebėjimas pastebėti tikrovės niuansus tiesiog fenomenalus („Tu neturi to mikroskopo, per kurį pamatytumei, kokia begalinė sodžiaus įvairybė. Pagaliau nereikia nė mikroskopo, būk tik akylas, ir tu pamatysi, kaip bet kuri gyvenimo smulkmena praturtina kaimo gyvenimą, kaip ten niekas neprašliaužia nepastebimas",— sako Aleksys.— P, II, 76). Taip pažvelgus į kasdienybę, net labai monotoniška, siaura ir uždara kaimo buitis irgi atrodo įspūdinga, o meninis efektas (kaip gyvenime!) tarsi užtemdo vaizduojamojo gyvenimo įvertinimą. Konkrečių kūrinių bendroji prasmė atsiskleidžia tik vaizdų sistemoje, reikalauja atidžiai įsiklausyti į rašytojo motyvaciją, kuri itin specifiška.

Kaimo kasdienybė, kiek ji bebūtų priešiška veikėjui, Vaižganto mintimi, ir žlugdė, ir ugdė žmogų. Toks jautriasielis, turtingos prigimties žmogus, kokį vaizduoja rašytojas, neatsirado iš nieko. Vaižgantą ir domina prieštaringa veikėjo ir aplinkos ryšio dialektika, tas sudėtingas žmogaus sąmonės sąlytis su aplinka. Ta prasme rašytojas praturtino realistinei prozai įprastą žmogaus ir aplinkos ryšių interpretavimą.

Pačioje nedėkingiausioje aplinkoje Vaižganto vaizduojamas žmogus ieškodavo, o dažnai ir surasdavo dvasinės atramos (tiesa, ši dvasinė paspirtis, kurią suranda veikėjai, ne visada priimtina, ypač šiandien ideologiniu atžvilgiu). Vaižganto prozos meninio pasaulio atmosferoje, be inertiškos „visuomeninės nuomonės", nacionalinės priespaudos, socialinės skriaudos ir tiesiog žmogiškų

nelaimių, gyvuoja kolektyvinę sąmonę išreiškiantis bendras žmonių patyrimas, vadinamas liaudies išmintimi, gyvuoja liaudies kultūra. Ir pastaruosius faktorius dažnai autorius specialiai pabrėžia. Papročiai ir tradicijos, įprasminta etnografinė medžiaga turi tikslą „ištraukti iš tamsos“ ištisą liaudies kultūros sluoksnį.

Toks specialus atsigręžimas į liaudies kultūrą, ypač praeities kultūra, būdingas romantinei pasaulėjautai, nors Vaižganto požiūris ir nėra vien romantiškas. Liaudies kultūra rašytojui ir veiksmo dekoracija, ornamentas (yra tokių atvejų), ir natūrali, neatskiriama veikėjų gyvenimo dalis. Tokia prasmė „Lino darbų pasakos“, „Molės“, motutės „žipono“ istorijos „Pragiedruliuose“, Severiutės klėtelės ir „dėdės“ Mykolo „kampo“, aukštaičių moterų drabužių aprašymų „Dėdėse ir dėdienėse“, „bobutystės“ papročių „Nebylyje“, talkų scenų „Žemaičių Robinzone“.

Liaudies kultūrą reprezentuojančios kalbinės ir vaizdinės detalės Vaižganto kūriniuose turi ir dar vieną semantinę funkciją. Jos „sujungia“ vaizduojamo pasaulio dabartį su praeitimi. Papročiai ir tradicijos, etniniai savumai rašytojui ir yra praeities laiko žymė dabartyje, tai, kas išliko keičiantis gyvenimui ir tapo žmogiškąja atmintimi. Taip perteikiamas Vaižganto prozoje nepertraukiamas ryšys tarp besikeičiančio laiko ir žmogiškosios būties, nes visa, kas pastovu, išryškėja nuolatiniame vyksme.

Vaižganto kūrinių meniniame pasaulyje apčiuopiami tarsi du gyvenimo poliai: vienas iš jų žymi laiko kaitą, kitas — būties pastovumą.

Laiko reliatyvumas ir pastovumas ypač pajuntamas žmogaus ir gamtos ryšiuose. Peizažo, kaip gamtos aprašymo, Vaižganto kūriniuose beveik nėra. Užtat, pasak V. Mykolaičio-Putino, juose „daug erdvės, saulės ir oro“, apstu gamtos jausmo, kuris taip būdingas ir rašytojo vaizduojamam žmogui[3]. Gamtos erdvė dažniausiai sutampa su veikėjo „vidine erdve“, tampa veikėjo vidaus išgy-

[3] *Mykolaitis-Putinas V.* Naujoji lietuvių literatūra.— K., 1936, t. I, p. 392.

venimu, jo vidiniu monologu. Pati gamta tarsi „išdidėja“. Antai „Pragiedrulių“ Napalys ankstyvą pavasario rytą džiaugiasi ne tik pieva, bet visa gamtos „grožybe“ ir gyvenimu, o „Dėdžių ir dėdienių“ Mykoliukas džiaugiasi paraiste, kuri jam ir tėviškė, ir apskritai „gamtos didybė“. Toks panteistinis gamtos išgyvenimas autoriaus vaizduojamas impresionizmui artimu būdu, mikro pasaulis išauga iki makro pasaulio.

Impresionizmui būdingo išorinio ir vidaus pasaulio sąlyčio, savotiško „laiko peizažo“ ir „sielos peizažo“ yra „Nebylyje“[4]. Tik čia veikėjų išgyvenimai „susiaurina“ objektyviąją gamtos erdvę, laikas suskyla į akimirkas, prarasdamas „tekančio laiko“ iliuziją. Vaikystėje „Nebylio“ veikėjams Kaziui Šnervai ir Jonui Butkiui „pempynė“ atrodė tokia plati, įvairi, kad net asocijavosi su visa Lietuva, o po „velykinės nuodėmės“ jie matė tik savo pyktį ir klykiančias pempes, „pempynė“ tapo akivaru, iš kurio nebegalėjo išsiveržti.

Gamta, nors dažnai vis kitaip veikėjų pamatoma ir išgyvenama, išlieka pastoviajame Vaižganto prozos pasaulio poliuje. Ji mažiausiai pakinta, o kartais ir visai nepaliečiama laiko. Štai „Gondingos krašte“ „Ventos slėnys nuūriotais staigiais skardžiais, <...> sidabriniu upės kaspinu gilumoje“, molėti ir akmenuoti laukai, santūrios ir prislopintos gamtos spalvos — toks Žemaitijos kraštovaizdis nuo seniausių laikų. Ilgaamžiškumo ženklų ypač pažymėta „Vaduvų krašto“ gamta, kur tiek piliakalnių, šimtamečių ąžuolų, pelkių, slėnių ir kalnelių. Visi jie „kalba mums tokiais senoviniais vardais, kurių reikšmės nė neatspėsi...“ (P, II, 114).

Vaižganto kūryboje ypač atsparus laikui pats žmogus, jo dvasios savybės. Veikėjų doroviniai bei nacionalinio charakterio ypatumai netinkamų sąlygų gali būti prislopinti, bet ne visai užgniaužti. Ir ypač nacionalinis charakteris Vaižgantui yra ir reliatyvus (suformuotas laiko ir aplinkos), ir pastovus, „amžinas“. Nacionalinio charakterio

[4] Terminai iš L. Andrejevo studijos: *Андреев Л. Г.* Импрессионизм. — М., 1980.

pastovumą rašytojas labiau akcentavo „Pragiedruliuose". „Dėdėse ir dėdienėse" kartais taip pat pastebimas toks romantizmui būdingas požiūris į laiko reikšmę žmogui, kai gyvenimas „persirita" neužkliudęs žmogaus esmės. Vis dėlto nacionalinio charakterio interpretavimas, kaip ir apskritai žmogaus ir aplinkos ryšių suvokimas, toje apysakoje daugiau pasviręs realizmo link.

Būdami atsparūs istoriniam laikui, Vaižganto prozos veikėjai nėra statiški, nes jų vidinis gyvenimas labai intensyvus. Žmogaus vidaus pasaulis ir yra tas taškas, į kurį sueina svarbiausios rašytojo vaizduojamo gyvenimo linijos. Šis pasaulis turi savo „vidinę erdvę" ir vidinį (psichologinį) laiką.

Veikėjų psichologiniai išgyvenimai Vaižganto kūriniuose atspindi kulminacinius vaizduojamų žmonių gyvenimo momentus, dvasinę krizę. Jos trunka dažnai tik akimirką, kartais valandą, vieną pavakarį, karštą vasaros dieną ar vėlyvo rudens rytą (tik „Nebylyje" „visą laiką"). Bet tos akimirkos, o ne „ilgas" gyvenimas lemia veikėjo likimą. Todėl rašytojas paprastai praleidžia ištisus personažų gyvenimo laikotarpius, mažai paiso net įvykių sekos, ir tai nejaučiame, nes nuosekliai atskleidžiamas veikėjų dvasinis gyvenimas, nuosekliai „teka" vidinis laikas.

Įvairias dvasines personažo būsenas — džiaugsmą ir skausmą, nerimą ir nusiraminimą, laimę ir sielvartą — Vaižgantas grindžia charakterio logika. Bet juntama ir autoriaus nuostata, noras pabrėžti, kad žmogaus vidaus gyvenime niekas nepraeina be pėdsakų. Todėl Vaižganto vaizduojamo žmogaus džiaugsmas visada turi anksčiau išgyvento liūdesio pėdsakų (išimtis tėra vaikų pasaulis), o skausmas nėra beviltiškas, nes nepamirštos buvusio džiaugsmo akimirkos. Apysakoje „Dėdės ir dėdienės", rodos, taip jau sunki „dėdės" Mykolo dalia, tiek patirta nuoskaudų, kurios net naktimis neleidžia užmigti, bet štai prisimìnė jis „kada mylėjo ir buvo mylimas. Saldumo pagautas, kniubo ir nebesikėlė; nenorėjo gadinti tos dangiškos valandos, kada jį mylimoji mergelė glostė ir bu-

čiavo. Jis kaip gyvas tebematė ir tebejautė, lyg tai tuojau būtų atsitikę..." (VRR, I, 104—105).

Vaižganto išryškinama vidinė atmintis — „tarsi paprastas žmogiškosios atminties atsirūgimas"— dažnai lemia veikėjų poelgius ir patiems veikėjams suteikia savitumo: „šviesūs melancholikai" yra Mykoliukas, Saulius, „liūdni sangvinikai" Napalys, Aleksys, Jonas. „Vidinė atmintis" padeda jiems išsaugoti gėrį, ir kartu yra dramatizmo bei tragizmo šaltinis. Vaižganto vaizduojamas žmogus negali pamiršti savo netinkamų poelgių, savo kaltės. Jis ne tik gyvena, bet ir siekia įvertinti savo gyvenimą, neatlaidus sau. Čia iš dalies slypi Aneljos ir Jono Butkio, apysakos „Nebylys" veikėjų, dramatizmo priežastys. O kai žmogus „dabar" pamiršta, kas buvo „seniai", jis nueina blogio keliu („Žemaičių Robinzonas", „Mūsų bėrasai").

Veikėjų praeitis ir dabartis Vaižganto prozos pasaulyje suvokiama kaip nedalomas gyvenimas. Praeitis — būtina dabarties dalis žmogiškosios atminties, dvasinio patyrimo pasireiškimas dabartyje. J. Biliūnas, A. Vienuolis, gretindami žmogaus praeitį ir dabartį, pabrėžė laiko kontrastą, o Vaižgantą domino, kaip laikas sujungia veikėjus „seniai" ir veikėjus „dabar". Štai būdingas epizodas iš apysakos „Dėdės ir dėdienės":

„Artojas — geras mūsų pažįstamas Šiukštų Mykoliukas, trims dešimtims metų praslinkus. <...> Nejaugi tai tas pats nebylys pastumdėlis? Nejaugi taip atsimainęs, rėksniu virtęs? *Tas pats, tas pats minkštaširdis Mykoliukas* (išskirta cituojant — *A. V.*), dabar kapą metų su kaupu ant pečių nešiojąs, nemint kodėl ir bent kiek pakitėjęs" (VRR, I, 100).

Mykoliuko „seniai labai seniai" ir dėdės Mykolo — Dzidoriaus Artojo istorija — tai ne seno ir jauno, o vieno žmogaus sielos istorija. Severiutė, vienokia apysakos pradžioje ir kitokia jos pabaigoje, irgi vis tokia pati švelniasielė, darbšti, pasiilgusi teisingumo. Vaižganto prozoje žmogus paprastai nepasikeičia neatpažįstamai, o jeigu taip atsitinka, rašytojui sunku kartais surasti įtikinamų psichologinių argumentų tokioms „metamorfozėms" pagrįsti. Veikėjų pasikeitimas (apsakymuose „Ponas Direk-

torius" ir „Antimilitarininkas"), dvarininko Sviestavičiaus atsivertimas „Pragiedruliuose", iš dalies ir Pelikso pražūtis „Išgamoje", ypač Ksavero Normanto charakterio posūkis motyvuotas tik etiniu bei rašytojo ideologijos požiūriu.

Toks palyginti stabilus Vaižganto veikėjas ir gana pastovi rašytojo vertybinė orientacija suteikia visam vaizduojamam pasauliui harmonijos iliuziją. O juk veikėjų likimai tokie dramatiški, siautėja nacionalinės, socialinės ir psichologinės „audros". Gerų žmonių nelaimingo likimo vaizdavimas ir yra specifinis Vaižganto kriticizmo pasireiškimas.

Žvelgiant į Vaižganto prozos visumą, itin ryškus jos humanistatinis patosas: rašytojas mato gyvenimo blogį ir neteisybes, bet iš visų jėgų laikosi pozicijos, kad yra „tikrų" žmonių, kad žmogumi galima pasitikėti. Atskiruose kūriniuose šį patosą temdo ne visada ideologiškai priimtina („Pragiedruliai", „Žemaičių Robinzonas") ar meniškai nepakankama motyvacija.

Vaižganto prozai būdinga gyvenimo pilnatvė. Istorijos pojūtis ir „tikro atsitikimo" sugestija, išsaugota blogio ir gėrio proporcija suteikia rašytojo kūrinių pasauliui autentiškumo ir plataus užmojo. Laiko tėkmės, gyvenimo įvairovės vaizdavimas sieja Vaižganto kūrybą su realizmu, o laiko visuotinumo, būties pastovumo ir „amžinųjų" žmogaus dvasios pradų akcentavimas rodo romantizmo poveikį. Susikryžiavus realistinei ir romantinei gyvenimo sampratai, atsirado specifinis vaižgantiškas požiūris į žmogų ir laiką, originalaus meninio mąstymo rašytojas sukūrė naują, savitą meninį pasaulį.

Kūrinių kompozicija ir žanrinės savybės

Laiko ryšiai, semantiniu požiūriu svarbūs Vaižganto kūrybai, padėjo rašytojui ir siužetiškai jungti įvairią tematinę medžiagą, „įforminti" kūrinius.

Vaižganto kūrinių siužetai, paimti iš kaimo buities, paprastai turi ir akivaizdų išorinį, eksplicitinį priežastin-

gumą, logišką epizodų seką. Tai būdinga alegorijoms ir ypač „Rimams ir Nerimams“, „Žemaičių Robinzonui“. Tačiau dar dažniau „tikrų atsitikimų“ priežastys — implicitinės, jos glūdi giliau, sutelktos konflikte (žmogaus ir visuomenės, žmogaus su pačiu savimi ir kt.). Ir ne tik pasakotojas, bet kartu ir skaitytojas savotiškai „kuria“ pasakojimą. Todėl taip įvairiai galima interpretuoti „Pragiedrulius“, „Dėdes ir dėdienes“ ar net „Išgamą“.

Kai konfliktas nepasiekia kalbos lygio, išreikštas ne kalbiniais vaizdais, o yra tik kūrinio vaizdų sistemos elementas, Vaižganto kūriniai kartais atrodo besiužetiniai (pvz., autobiografiniai vaizdeliai). Ir tokiais atvejais jie iš tikrųjų turi siužetą (nėra amorfiški etiudai, „tikrovės atkarpos“), tik jis kitoks, kitoks ir jo vaidmuo kūrinio kompozicijai: siužetas tėra vienas iš kūrinį vienijančių elementų; svarbi integralinė funkcija tenka nuotaikai ar pačiam pasakotojui.

Vaižganto kūrinių siužetai dramatiški, kai pagrįsti pačių veikėjų emocijų plėtote („Dėdės ir dėdienės“, „Ar jau medžiai sprogsta?“). Tada išoriniai įvykiai taip pat sumažėja, o vidinė įtampa pasiekiama, ryškinant psichologines linijas. Psichinių būsenų kaita, o ne išorinių įvykių raida, lemia ir padeda vystyti pasakojimą.

Pagaliau tais atvejais, kai Vaižganto kūrinių siužetuose atrodo ir visai sutrūkę priežasties ir pasekmės ryšiai, priežastingumas irgi išlieka. Tik jis taip pat kitoks, nes kitoks motyvavimas. Greta realizmui būdingų socialinių ir psichologinių dėmenų atsiranda romantizmui ar net natūralizmui būdingų premisų, iškeliamas paveldimumas, analogijos su kitais gyviais („Pragiedruliai“). Priežastingumas kartais atrodo net kaip „antipriežastingumas“ („Ar jau medžiai sprogsta?“, „Mūsų bėrasai“), kartais priežastingumo motyvų tenka ieškoti pasąmonėje („Nebylys“) ar konstruktyvinėje žanro plotmėje („Nei šis, nei tas“). Ir vis dėlto Vaižganto prozoje vyrauja realizmui būdinga motyvacija, negriaunamos pagrindinės šios konvencijos normos.

Kompoziciją grindžiant siužetu, kuris sutelktas žmogaus likimui, charakteriui pavaizduoti, fabula Vaižganto

kūriniuose neryški, nors įvykių ir nemaža. Ypač dažni esminiai, žmogaus gyvenimo ribas žymintis įvykiai — gimimas ir mirtis. Pagrindinio veikėjo „gimtuvėmis“ pradedama „Žemaičių Robinzono“ fabula, o veikėjų mirtis tampa apsakymų „Ar jau medžiai sprogsta?“, „Išgama“ atomazga, mirtis nutraukia Rapolo Geišės siužetinę liniją „Dėdėse ir dėdienėse“. Prie pagrindinių įvykių Vaižganto prozoje priklauso ir vedybos. Jos svarbios „Nebylio“ ir „Šeimos vėžių“ fabulai, o ir „Dėdėse ir dėdienėse“ paryškina Mykoliuko vidinę dramą.

Iš retesnių įvykių Vaižganto kūriniuose minėtini knygnešių nuotykiai „Pragiedruliuose“ bei žmogžudystė „Nebylyje“, „Kaip Tylutis žmogų užmušė“. Šiaipjau rašytojo kūriniuose vyrauja kasdieniški atsitikimai. Jų kartais net ir per daug. Pavyzdžiui, nuo šitokių įvykių pertekliaus nukentėjo kai kurie „Karo vaizdų“ apsakymai („Antimilitarininkas“, „Eik su velniais obuoliauti“), o apsakymas „Kaip Tylutis žmogų užmušė“ atrodo kaip didesnio kūrinio apmatai.

Vaižganto kūriniuose nemaža buitinių vaizdų, kuriuose nėra siužetą skatinančių įvykių. Jokių įvykių neturi ir didesnių rašytojų kūrinių foną sudarantys etnografiniai aprašymai, darbų ir šventadienių scenos. Jas į vaizduojamą pasaulį įjungia erdvės ir laiko koordinatės, vidiniai ryšiai, siejantys veikėją ir aplinką. Šie vaizdai yra ir kūrinio visumos dalis, ir kartu turi savarankišką prasmę bei sandarą.

Kurdamas vaizdus, Vaižgantas mėgsta pasirinkti perspektyvą, pažvelgti į juos „iš tolo“. Taip ir yra sukomponuoti daugelis fono vaizdų. „Dėdėse ir dėdienėse“ Aužbikų kaimas, „išsitiesęs ilga virtine abipus neapsakomai purvinos gatvės, <...> stovėjo nuostabiai gražiame kalne, ne kalne, veikiau skardyje gilaus slėnio, kur žėlė miškas. Per jo viršūnes buvo matyti antras skardis, dešinėj ežeras“ (VRR, I, 70). Nuo kaimo percinama prie Pukštų sodybos, detaliau vaizduojama pirkia, o viso vaizdo branduolys — Severiutės klėtelė. Ji aprašoma, remiantis tuo pačiu kompoziciniu principu: iš pradžių piešiamas bendras klėtelės vaizdas (prieklėtė, baltumu šviečiąs akmuo

prie durų), po to jos vidus (lubos, sienos, grindys) ir stambiu planu pateikiamos atskiros realijos („Indauja ir skrynia gana sumaningai išmargintos žaliai geltonomis gėlėmis. Net vienatinės kėdės atkaltis buvo išdrožinėta piešiniais ar paįvairinta kiaurynėmis“ — VRR, I, 73).

Fono vaizdus Vaižgantas piešia tarsi iš dviejų taškų: „nuo aukšto kalno žiūrint, kas darosi giliame slėnyje“ ir iš slėnio žvelgiant, kas darosi toliau, ant kalno ir net už jo. Ir vienų, ir kitų vaizdų kompoziciją lemia vyraujantis motyvas. Pavyzdžiui, dėdės Mykolo orės vaizde — viename gražiausių visoje Vaižganto kūryboje — toks motyvas yra saulė:

„Saulė, nardžiusi maudžiusis galuūlyčių rūkuose, pagaliau išsprunka kaip didelis skaisčiai raudonai nudažytas sviedinys, per nevalią panarintas į vandenį. Nusiprunkščiusi, dar visa šlapia, jau šauna savo spindulių strėles palei pačią žemę. Nutiesia nudriekia jomis rugienas ir gaisru uždega lomos raisto viršūnes, kai pati atkalnė tebėra pilkai parūkavusi.

Skardyje, gyvybe ir amžinąja jaunybe plastančioje saulėje, visas apdriektas jos spinduliais, <...> lyg pats iš savęs trėkšdamas tuos spindulius, pasirodo jungas didžiulių juodų jaučių.

Iš pradžių ilgokai tematyti beveik nekrutą keturi didžiuliai ragai.

<...> Paskui pasirodo didžiulės galvos; viena dvyla kakta, antra lauka.

<...> Už jungo, jaučių ir viso pakinkymo pagaliau matyti žmogysta, pasilenkusi žemyn it dar perkrypusi kairėn“ (VRR, I, 96—98).

Saulė ne tik sujungia atskirus šio vaizdo elementus, bet ir savaip keičia jų proporcijas, nuspalvina „gyvybės“ ir „jaunybės“ nuotaika.

Kiek kitokią vaizdavimo perspektyvą Vaižgantas pasirenka psichologinėse kūrinių situacijose. „Vidinė erdvė“ atskleidžiama per patį slapčiausią, giliausiai paslėptą veikėjo jausmą, kurį prisiminimai ir analogijos vis praplečia. Taip apysakoje „Dėdės ir dėdienės“ pavaizduota Severiutės būsena ankstų rytą, kai ji skubėjo pakluonėmis į girią,

norėdama greičiau patirti Geišės pažadėtą paslaptį. Tokia kompozicija Mykoliuko vidinio monologo, kuriame išryškėja jo lemtingas pasirinkimas tapti „dėde“.

Vaizdavimo perspektyva Vaižganto kūriniuose priklauso ir nuo pasakotojo. Rašytojas kuria vaizdus tai iš visamatančio, tai iš subjektyvaus pasakotojo ar kurio nors veikėjo pozicijos. Antai Mykoliukas „Dėdėse ir dėdienėse“ dažnai rodomas toks, kokį jį mato Severiutė, Rimų ir Nerimų buities aprašyme to paties pavadinimo apsakyme atsispindi kaimo požiūris, „Nebylyje“ dažniausiai vaizduojama Kazio „akimis“, o per vaiko suvokimą į gyvenimą pažvelgiama „Aukštaičių vaizdeliuose“, „Išgamoje“, apsakyme „Mūsų bėrasai“ ir kt.

Besikeičianti vaizdavimo perspektyva padeda išvengti pasakojimo monotonijos, neleidžia atbukti skaitytojo dėmesiui. Neretai stokodami intrigos, Vaižganto kūriniai stebina vis naujais vaizdais, jų sugretinimu ar priešpastatymu. Taip vaizdavimo perspektyva tampa ir atskiro vaizdo, psichologinės būsenos, kūrinio, ir viso rašytojo vaizduojamo pasaulio kompozicijos principu.

Vaižganto kūriniams būdinga ir aiški išorinė sandara. Plačios epinės formos rašytojo kūrinys paprastai prasideda įžanga, po jos eina skyriai su pavadinimais, o baigiama epilogu. Kūrinių įžangose užmezgamas ryšys su skaitytoju, aiškinama tema („Dėdėse ir dėdienėse“), nurodomi šaltiniai ir temos pasirinkimo motyvai („Šeimos vėžiuose“). Ypač reikšminga įžanga „Nebylio“ kompozicijai, kurioje vaizduojama paslaptimi apgaubta pagrindinio veikėjo mirtis. Todėl kūrinyje tarsi atsiskiria fabula ir siužetas, sustiprėja intriga.

Epiloguose trumpai nusakomas veikėjų likimas po kūrinyje vaizduotų įvykių: Severiutė ilgus metus turės nešti sunkią „dėdienės“ naštą, kaip Mykoliukas — „dėdės“ („Dėdės ir dėdienės“), nelaimės „užkando žadą Jonui visoms trims dešimtims metų“, pamišo Anelja, širdies priepuolis ištiko senąją Butkienę („Nebylys“). Kartais rašytojas tarsi atsisako tokio epilogo. Antai „Žemaičių Robinzonas“ baigiamas žodžiais: „Baigti jo istoriją ar nebaigti? Geriau nebaigti. <...> Kaimo buitis — liūnas;

jį teperbrenda nenuklimpdami — lengvučiai“ (VRR, I, 384). Bet ir be „istorijos“ pabaigos kūrinio siužetas yra išbaigtas, veikėjo charakteris taip pat išbaigtas: galima numanyti, koks bus tolesnis veikėjo gyvenimas. Tiesa, ir apysakoje „Dėdės ir dėdienės“ veikėjų likimas aiškus ir be epiloginių pastraipų. Vis dėlto epilogas suteikia kūrinio kompozicijai išorinio užbaigtumo bei darnumo.

Grožinio kūrinio kompozicija paprastai priklauso ir nuo žanro. Vaižganto kūriniai, gerokai nutolę nuo tradicinių žanrinių kanonų, sąlygiškai vadinami apsakymais, novelėmis („Rimai ir Nerimai“), apysakomis („Dėdės ir dėdienės“, „Išgama“, „Ar jau medžiai sprogsta?“). Tik „Šeimos vėžius“, be didesnių išlygų, galima pavadinti romanu.

Pats autorius savo kūrinius vadino „apmatais“, „atminimais“, „škicais“, „feljetonais“, „vaizdais“, „Dėdes ir dėdienes“ — „psichologišku etiudu“. Pagrindinė tokios įvairovės priežastis ta, kad rašytojas mažai tepaisė žanrinių teorijų. Ir vaizdais savo kūrinius jis dažniausiai vadino, matyt, todėl, kad toje sąvokoje tilpo įvairūs žanriniai variantai. Vaizdas Vaižgantui yra kompoziciškai užbaigtas pasakojimas, turintis aiškią pradžią ir pabaigą, temą ir idėją. Rašytojas vaizdais vadino ir kitų, pavyzdžiui, V. Krėvės, apsakymus.

Vaizdus jungdamas į ciklus, Vaižgantas sudarydavo tematines knygas-rinkinius. Tokiame cikle paprastai būna kūrinys, kuriame ta tema nagrinėjama visapusiškai („Karo vaizduose“ toks yra apsakymas „Rimai ir Nerimai“), o kiti — tik temos variantai („Karo šelpiamieji“, „Karo tremtiniai“). Rinkinyje gali būti įvairių kūrinių (pvz., knygoje „Alegorijų vaizdai“), bet ciklo tipas išlieka. Vadinasi, tai rinkinių tipai, kurie gali būti vadinami žanrais, jungiančiais kartais įvairaus žnaro kūrinius (pvz., „Ten gera, kur mūsų nėra“). Viso rinkinio žanrinę priklausomybę nulemia vyraujantis žanrinis tipas.

Sudarant tokius rinkinius-žanrus, kartais ieškoma esminių ryšių (pvz., „Pragiedrulių“ III d.— „Vaduvų kraštas“). Bet dažniausiai Vaižganto rinkiniai — „judantys

žanrai“, rašytojas juos „permontuodavo“, sudarydamas vėl naujus rinkinius — žanrinius tipus („Pilkojo gyvenimo diementai“, „Vaizdai“, 1919).

Tokie lietuvių prozai neįprasti kūrinių struktūriniai-žanriniai ryšiai — vienas iš Vaižganto prozos specifinių bruožų. Vaižgantas skiriasi nuo kitų XX a. pradžios lietuvių prozininkų, kurių kūryba labiau paklūsta klasikinių žanrų reikalavimams. O Vaižganto novelėje rasime įterpta apybraižos fragmentą („Rimai ir Nerimai“), savarankiškų novelių yra apysakose ir ypač „Šeimos vėžiuose“, neminint jau „Pragiedrulių“, kur galima įžvelgti įvairių žanrinių formų sintezę. Ir tai susiję su rašytojo kūrybos menine sistema, žanrinių formų kaita bei sintezė — laisva ir natūrali, išreiškia autoriaus individualybę.

Renkantis vienokį ar kitokį žanrinį variantą, Vaižgantui turėjo įtakos ir adresatas. Ypač kūrybos kelio pradžioje, kai savo „rašalėliais“ jis kreipėsi į valstietį. Bet ir vėliau rašytojas paisė skaitytojo, stengėsi jo „neapvilti“, nes, autoriaus mintimi, žanras labai svarbus kūrinio suvokėjui. Jis nuteikia skaitytoją, ko galima tikėtis, koks „vilčių akiratis“. Žanras iš tikrųjų skaitytojui tarsi „muzikinis raktas“. Vaižgantas paprastai pats ir nusakydavo savo „rašymo modelį“. Antai, „Žemaičių Robinzono“ įžangoje sakoma: „Jei norite, aš jums paseksiu žemaičių kaimo pasaką. Ji bus gaspadoriška, nepaini. Kas nori keisto išmislo, gali jos nė neskaityti“ (VRR, I, 259). Analogiškas ir „Šeimos vėžių“ prologas („Sumanęs išdėstyti Jums, Gerbiamieji, žiauriai romantišką Ksavero biografiją, aš iš karto atvošiu visas kortas; iš karto pasakysiu visą jo paslaptį, kad laiku susivoktumėt, ar verta skaityti, ar ne“ — VR, XV, 3).

Vaižganto kūrinių žanrui atsiliepė ir rašytojo žurnalistinė patirtis bei apskritai polinkis publicistikai. Ne tik meninius elementus — siužetą, veikėjus, foną,— bet ir „nemeninę“ medžiagą — atsiminimus, biografijas, kronikas, istorines apybraižas, statistiką, kitaip sakant, tai, kas „išriedėjo“ iš dokumentikos,— Vaižgantas lygiomis teisėmis jungia į kūrinio struktūrą, pakreipdamas ją lietuvių pro-

zai kiek neįprasta linkme[1]. Tiesa, autoriui ne visais atvejais pavyko sulydyti dokumentiką ir meninius elementus (pvz., „Šeimos vėžiai"), bet apskritai Vaižganto kūriniai pakankamai darnūs, turi užmojo ir „tikrumo".

Antra vertus, Vaižgantas neneigė ir klasikinei literatūrai įprastos nuostatos, kad žanras yra žanras. Tai ne autoriaus užgaida. Jis svarbus ne tik skaitytojui, bet ir rašytojui.

Vaižganto kūrinių poetikai visada atsiliepdavo kūrinio apimtis (konstrukcijos apimtis lemia konstrukcijos dėsnius[2]). Ir Vaižganto apysaka, romanas skiriasi nuo „šiaip sau vaizdų" ne tik metražu.

Plačios formos rašytojų kūrinių poetikai pirmiausia būdinga vaizdavimo perspektyvos kaita, meninio laiko daugiasluoksniškumas, pasakojimo intonacijų įvairovė. Tie patys kaip ir „šiaip sau vaizduose tikri atsitikimai" iškyla prieš skaitytoją ir epiniu, ir lyriniu, ir draminiu aspektu, atsiskleidžia tikrovės sudėtingumas ir ritmas. Ir jeigu Vaižganto „palaidus" vaizdus galėtume palyginti su scenomis, nufilmuotomis iš vieno taško, tai plačios formos kūrinių stilistika primintų pilnametražį filmą. Kūrinių „montažo" pagrindinis principas — susintetinti meninėje erdvėje ir laike išsklaidytus elementus, įvairiais planais pateiktus vaizdus ir detales ir sukurti meninę vienybę[3]. Kai kūrinyje po masinės scenos pereinama prie vieno veikėjo, tai ne tik pasakojimo šuolis, bet ir vaizdavimo būdų kaita (nuo aprašymo į vidinį monologą ir kt.).

Vaižganto kūrybos manierai labiausiai tiko toks „laisvas" derinimas ir gretinimas įvairaus plano vaizdų, ryškinant ir objektyvią „tikrų atsitikimų" prasmę, ir savo estetinį idealą. Kūrybiniai sumanymai vertė jį ieškoti didesnės meninės erdvės, jiems reikėjo platesnės formos.

---

[1] Tokiu keliu ėjo XX a. pradžios lenkų proza: *Hutnikiewicz A.* Od czystoj formy do literatury faktu.,— W., 1965.

[2] *Лихачев Д. С.* Поэтика древнерусской литературы. — М., 1979, с. 62.

[3] Vaižgantui tiktų S. Eizenšteino žodžiai apie Č. Dikensą: „Stačiai stebina Dikenso artumas kinematografui — tikrovės „matymo", pateikimo metodu ir maniera".C. Эйзенштейн. Избраные статьи. М., 1956, с. 161.

Todėl rašytojas ir jungė vaizdus į ciklus, ieškojo meninį mąstymą atitinkančios formos.

Vaižgantas net puoselėjo sumanymą vos ne visus savo kūrinius sujungti į vieną ciklą. Gal tai ir O. Balzako „Žmogiškosios komedijos" sugestijos. Bet tai paliudija, kad Vaižgantas — plačių užmojų menininkas, kad jo proza savita ir kartu išreiškianti bendruosius meno dėsningumus.

Žanro atžvilgiu Vaižganto kūriniai nėra atitrūkę nuo visos lietuvių prozos. Rašytojas neišrado naujų žanrų, tik gerokai praplėtė lietuvių prozos žanrinius rėmus. Ieškodamas naujų žanrinių galimybių, jis tęsė mūsų prozos tradicijas.

Pasakotojas ir pasakojimo menas

Vaižganto proza pasižymi savitu pasakojimu, savitais žodžių semantiniais bei emociniais niuansais ir intonacijomis. Tai taip pat glaudžiai susiję su pagrindine estetine idėja, ryškiai paženklinta rašytojo individualybės.

XX a. pradžios lietuvių prozoje pasakotojas dažniausiai buvo objektyvus, t. y. trečiojo pozicijoje. Ir Vaižgantas dažnai ėjo tuo lietuvių realizmui įprastu keliu. Objektyvus pasakojimas būdingas „Alegorijų vaizdams" ir „Karo vaizdams", jis vyrauja „Pragiedruliuose", „Dėdėse ir dėdienėse", „Šeimos vėžiuose", „Žemaičių Robinzone".

Prieš skaitytojo akis keičiasi kaimo buities scenos, liaudies tradicijų, papročių, darbo vaizdai, kūrinių personažai irgi susieti dinaminiais, siužetiniais ryšiais. Tai vis epinio vaizdavimo principai.

Epiški ir veikėjų portretai, tarsi veikėjų „fotografijos". Jos — svarbus Vaižganto prozos poetikos elementas. Iš tokios „fotografijos", net veikėjo vardo ar pavardės, tarsi kriminalistikoje, galima spręsti, kuriame personažų „būryje" reikia jo ieškoti (pvz., „Pragiedruliuose", „Šeimos vėžiuose", „Žemaičių Robinzone").

Vaižgantas didelį dėmesį skiria vaizdinei detalei, semantiniam, leksiniam niuansui. Vaizduodamas paprasčiausią kasdienį įvykį, aprašydamas kaimo gryčios interjerą ar piešdamas vietovės panoramą, rašytojas pateikia daugybę smulkmenų, kurios ir daro vaizdus tokius įsimenančius.

Akcentuojant, kad per semantines žodžių reikšmes atsiskleidžia Vaižganto vaizdų spalvingumas, nedera apeiti ir melodinių-intonacinių autoriaus pasakojimo atspalvių. Juk, sakysime, Vaižganto kūrinių personažų kalba leksikos požiūriu mažai individualizuota, o dialogas vis dėlto spalvingas, dinamiškas, „traškus". Vaižganto dialoge lygiomis teisėmis su veikėjais dalyvauja pats pasakotojas. Pasakotojo kalbos ritmas, savaip išdėstytas sintaksinės „sąsajos"[1], pakartojančios artimas konstrukcijas, ir suteikia dialogui tokią stiprią šnekamosios kalbos sugestiją. Toks dialogas tarsi išeina už veikėjų replikų ribų, „praplatėja", dialogo statusą įgyja ilgoka pasakojimo atkarpa. Pavyzdžiu galėtų būti ir epizodas iš „Dėdžių ir dėdienių" apie Severjos pirmąsias dienas Saveikiuose, kai smalsumo pagautos dvariškės nesiliovė lankiusios Geišių namus:

„— Tegul bus pagarbintas... Tijūno nematyt... Kažin kur jis slapstosi nuo jaunos savo pačiutės... Ar nenuobodu vienai?..

Trata nedrąsiai įėjusi kaimynė, ir akys jai blizga smalsumu (išskirta cituojant — *A. V.*), kas nauja dabar Rapolo pirkioje. Viską pamatė, skrynią ir pakabintą rankšluostį; net kokiomis gėlėmis išmarginta skrynia.

— Per amžius, per amžius, miela kaimynėle. Rapolo nėra. Žinai, jo visur pilna, tik ne pirkioj. O man kas? Sugrįš, kai išalks. Prašom gi sėstis štai suolan.

Trata ir Rapolienė, *tuo tarpu delnu nubraukdama nuo suolo nesamas dulkes ar šiaip ką,* ir vikriai ima suktis aplink savo puodynėles.

[1] Terminas iš V.Vinogradovo: *Виноградов В.* Вопросы синтаксиса современного русского языка. — М., 1950, с. 259. Jis vartojamas ir lietuvių stilistikoje: *Pikčilingis J.* Lietuvių kalbos stilistika.— V., 1971, t. 1, p. 254—267.

Viešnia lyg užsukta *tarška, barška, žodžius krečia, lyg pati savo nedrąsumą užtrenkdama,* o tuo tarpu neapsakomu įdomumu seka, ko gi čia Rapolienė taip susirūpinusi, ką gi čia ji taiso. Vaišių jai. Tai aišku. Tik kurių? *Ir lig laiku ryja seilę, atspėdama ką nors gardu.*

— Prašom viešnią mano rūgštelės paragauti! — pagaliau taria šeimininkė, į stalą nešdama dubenėlį raugintų kremblių, apipiltų grietine, apibarstytų svogūnais.

Viešnia ūmai nusigąsta.

— Ką čia, sesele, prasidėsi su vaišėmis! Laiko nėra. Antai vaiką palikau geldoje, katilėlį ant vąšo. *Po tam da vaikas prigers ar troba užsidegs*... Būtų man tada nuo vyro! Žinai, koks jis smarkus!..

Ginasi visomis pajėgomis, visomis pasaulio baisybėmis, *nė nekrutėdama nuo suolo bėgti.*

— Nujau, tai čia dabar... — įtikinėja šeimininkė beprasmiškais žodžiais, užtat paspausdama kiekvieną ir niuksėdama viešnią į kairį šoną, kad slinktųsi palei suolą į stalą.

Viešnia, *sunkiai, lyg alavinį, atkeldama pasturgalį nuo suolo, pamažu slenkas,* rankom vis dar *tebesudėtom* ant krūtinės, baigdama jau silpnai priešintis:

— Kam čia, kaimynėle, tiek daug turbacijos. Aja!“ (VRR, I, 110—111).

Vaižganto pasakojimas, būdamas semantiškai ir ritmiškai ekspresyvus, paremtas savita gyvenimiška medžiaga, išsako rašytojo estetinę idėją, kad kaimo gyvenimas įvairus, o žmonės taip pat labai įvairūs. Toks pasakojimas liudija ir Vaižganto artizmą. Rašytojas tarsi sugrąžina žodžiams jų poetinį švytėjimą, pačiu pasakojimu perteikia gyvenimo dialektiką.

Vaižgantas pasižymėjo didele kalbine intuicija, mokėjo gyvoje kalboje pastebėti tai, kas itin sustiprina stiliaus ekspresiją. (To meno mokėsi ir iš M. Valančiaus.) Todėl neatsitiktinai Vaižganto prozos kalboje, ypač epiniuose vaizduose, gausu veiksmažodžio formų, ypač tų, kurios išreiškia vienkartinį veiksmą, perteikia akimirkos „judesį“.

Tarsi kino kamera nufilmuotas „velykinės nuodėmės“ epizodas „Nebylyje“, Severiutės ir Geišės susitikimo scena „Dėdėse ir dėdienėse“, ankstyvas pavasario rytas „Pragiedruliuose“ („Štai žvirblis purptelėjo iš palėpės <...> paleistuvingai žvilgterėjęs į Napalį, spurstelėjo į tvorą <...>, kaimynų senutė <...> mostelėjo ranka, lyg ir čia paklydusi; burbtelėjo kažin kam ir sugrįžo atgal“ — P, I, 216—217).

Kiekvienam veikėjo išgyvenimo atspalviui išreikšti Vaižgantas suranda gyvą žodį. Kiek sinonimų, pavyzdžiui, žymi juoko atspalvius („Kva, kva, kva,— nusikvatojo Geišė garsiai ir širdingai <...> Širdingas juokas pagavo ir Severją. Pakrizeno ir ji. Pagavo ir Mykoliuką. Išsišiepė ir jis...“ — VRR, I, 66). Vaižganto veikėjai linkę į stiprius išgyvenimus, autorius irgi mėgsta aukščiausią laipsnį (Severiutė „šiurpulingai ėmė klykti“, „Rapolas tiesiog sukvailo iš laimės“), o ne „vidutinį“, „neutralų“ žodį.

Ekspresijos ir intensyvumo pasakojimui teikia ir liaudiški frazeologizmai, kurie labai natūraliai įsijungia į Vaižganto kalbos srautą. Jie ne papuošalas, bet organiškas rašytojo stiliaus elementas, susijęs su vaizduojamų žmonių mąstysenos savitumu, su visa dvasine kūrinių atmosfera ir pasakotojo kalboje vyraujančia kasdienės šnekamosios kalbos intonacija. Todėl ir tokie pasakymai, kad „klėtelė visa virpėjo ir ūkė lyg tuščias puodas“, Mykoliukas „visas išbalo kaip drobė“, „marti sėdi, kaip žemę pardavusi“ nei „gražu“, nei „negražu“. Tai natūralus vaižgantiškas stilius, kupinas ekspresijos.

Vaižganto kūrinių vaizdai nėra tradiciniai epiniai aprašymai. Objektyvus pasakojimas visada subjektyviai nuspalvintas, šnekamosios kalbos intonacija susipina su aukštesniu ritminiu tonu, aktualizuotas pasakotojo požiūris. Pats pasakotojas visada suinteresuotas, susirūpinęs, pasipiktinęs ar atvirai gėrisi. Į epinius vaizdus paprastai įsiterpia ir komentaras („Ak, kaip jam buvo sunku!“; „Koks jis gražus dabar pusiau apalpęs!“; „Ak, kaip tai negražu ir nedera, ypač bažnyčioje!“). Pasakojime atsiranda dar vienas papildomas ritmas, ir tie nauji melodikos

niuansai sklaido kalbos monotoniją, psitarnauja ekspresijai.

Pasakotojo subjektyvumas Vaižganto prozoje pasireiškia ir lyrizmu. Jo lyrizmas paprastai šviesus ir skaidrus. Tokios lyrizmo spalvos siejasi su autoriaus menine individualybe. Skaidriu lyrizmu Vaižganto kūriniuose apgaubiami taurūs veikėjų vidiniai išgyvenimai, veikėjų meniniai polinkiai, gamta. Žodis įgyja didelį emocinį krūvį, sušvyti švelniausiais atspalviais. Pasakojimo ritmo bangavimas, sintaksinės pakartojimų figūros, nutylėjimai ir atveria plačias perspektyvas lyrinei potekstei:

„Išėjo Mykoliukas su savo liūdesiu, visame kaime sužadinęs ilgesį, norą eiti toliau toliau, į gamtą griežėjėlę, į gamtą dainuotoją, į gamtą dabitą, kur gražu, kur prakilnu, iš kur —„tol matyti", destis, kas atitinka lietuvio liūdesį ir ilgesį" (VRR, I, 42).

„Sudiev, Severiut! Ačiū ačiū tau už viską! Aš tau per vestuves vis dėlto pagrosiu... Paskutinį kartą pagrosiu — tau, kaip per visą amžių tegrojau tau, tiktai tau ir saulei... dar miškui... dar pievai..." (VRR, I, 92).

Ne tik pasakojimo ritmika, kintanti bangų pavidalu, bet ir pats vaizdas įgyja kitus kontūrus, „tikrovė" „perdirbama" pagal rašytojo estetinį idealą. Iki minimumo sumažėjus daiktinei konkretizacijai, lyrinis pradas prasiveržia į „paviršių", persmelkdamas visus vaizdo lygius. Tokia lyrizmo tėkmė ryški „Dėdėse ir dėdienėse", „Pragiedrulių" „Vaduvų krašte", o „Alaušo varpo" vaizdų stilistika net artima romantizmui, nes atsiranda kiti objektyvių reiškinių matai. Svarbų vaidmenį vaidina žodžiai — emblemos, sakinio ritmika subordinuota ritmui ir rimams taip kaip poezijoje.

Dažniau vis dėlto episkumas ir lyrizmas Vaižganto prozoje glaudžiai susipynęs, daugelį kūrinių galėtume pavadinti lyrine epika ar epine lyrika („Ar jau medžiai sprogsta?", „Išgama", „Mūsų bėrasai", autobiografinius vaizdelius).

Apskritai pasakojimas Vaižganto prozoje ilgai neišsilaiko viename registre. Tai glaudžiai susiję su kūrinių žanriniu savitumu, su rašytojo vaizdavimo maniera: į

„aš“ formą įsiterpia epika, net publicistiniai paaiškinimai, o pasakojant iš „trečiojo“ pozicijos, yra ir lyrinių digresijų, ir tiesioginių autorinių komentarų, klausimų. Autorius neslepia, kad pasakoja savo vardu. Pasakotojas, tarsi netekęs kantrybės, imasi pats charakterizuoti įvykius bei veikėjų išgyvenimus („O kas buvo toliau, atpasakosime patys“). Toks atpasakojamasis pasakojimas Vaižgantui ir yra būdingiausias.

Pasakotojas tarsi vedantysis glaustai išdėsto veikėjų „istorijas“, charakterizuoja veikėjų dvasines būsenas, interpretuoja ir tik kai kuriuos siužetinius epizodus „išdidina“ ir „rodo“. Pasakojimas paprastai orientuotas į praeities laiką („...Napalys arė dirvą, pjovė šieną, kūlė kūlę, mėžė mėšlą nė kiek ne prasčiau už tikruosius darbininkus...“; „<...> jis darėsi neberamus, liūdo, lyg pyko, Daratai tiesiai į akis nebežiūrėjo ir, šiurkščiai atsisveikinęs, skubėjo namo...“ — P, I, 215, 391). Dabarties laikas vyrauja tik „išdidintuose“ vaizduose. Ir autorius neslepia, kad jis „montuoja“ pasakojimą („Būkite kantrūs — aš jums paseksiu tą lino darbų pasaką“; „Štai vėl vaizdas, kaip marti atvažiuoja“ — P, I, 376, 390; „Dvejetas vaizdelių iš kaimynų buities“ — VRR, I, 195). Pagaliau ir tais atvejais, kai „montažas“ ir ne taip akivaizdžiai demonstruojamas, jis vis dėlto yra svarbi kūrinio konstrukcijos ašis.

Pasakojimo pobūdis atitinka vaižgantišką kalbos struktūrą. Rašytojo kūriniuose kalba liejasi kaip nesibaigianti versmė ir po mažesnių bei didesnių ekskursų vis sugrįžta prie pagrindinės minties. Tai būdinga ir mažesnėms, atskirų vaizdų kalbos struktūroms, kurios sudaro savotišką „spiralę“. Ir kiekvienas tos „spiralės“ „žiedas“ turi kitą stilistinę intonacinę dominantę.

Vaižganto polinkis į „atpasakojimą“ gerokai sumažino jo prozoje draminį elementą[1]. Mat vidiniai veikėjų išgyvenimai ne tiesiogiai „rodomi“, o nusakomi („Ak, kad brolis būtų žinojęs nors mažą dalelę to, kokią dramą per-

---

[1] Turima galvoje pasakojimo struktūra, o ne veikėjų išgyvenimų pobūdis bei intensyvumo laipsnis.

gyvena jų „dėdė“, kokią auką jis daro iš savęs jo gerovei!“; „Taip ir liko Rapolai Geišiuose karčios duonos valgyti. O ji buvo karti, oi karti!“ — VRR, I, 89, 122). Todėl veikėjų vidinis dramatizmas ne visada prasiskverbia iki kalbos lygio. Jis paprastai Vaižganto kūrinių vaizdų sistemos elementas. Ir kartais net susidaro iliuzija, kad veikėjų likimas nėra jau toks dramatiškas.

Draminio elemento specifika Vaižganto prozoje sąlygota ir kitų veiksnių: veikėjai „mažakalbiai“, todėl dialogo apskritai negausu. Be to, autoriaus mintimi, žodžiai mažai ką tepasako apie žmogaus vidų („Ką jiedu galėjo vienas antram pasisakyti? Kad mylį vienas antrą, kad jiedviem gera draugėje? Juk tai ir be žodžių aišku! Dar pilniau. Žodžiai arba ne viską tepasako, arba per daug pasako ir atvėsina vidų. Žodžiai — garas; išsišnypščia ir nebekečia vidaus“ — VRR, I, 62). Todėl ir tais atvejais, kai autorius skaitytojo akivaizdoje „rodo“ veikėjų išgyvenimus, juos reikia „atpažinti“ iš veikėjų išorinės reakcijos, momentinės veido išraiškos, judesio. Tik vienu kitu atveju veikėjų vidus atskleidžiamas vidine kalba, vidiniu monologu, kuris įgyja dainos, raudos (Mykoliuko vidiniai monologai), ar „išpažinties“ („Nebylio“ veikėjų „tylioji kalba“) formą.

Draminis elementas, kaip kūrinio struktūros dalis, organiškiausias „Nebylyje“. Čia daugiau ir veikėjų tiesioginės kalbos, dažniau „rodoma“ jų drama. Visas pasakojimas kūrinyje polifoniškas, kalbai būdingas vidinis dialogiškumas (tai svarbus prozos kalbos požymis[1]).

Meninis žodis „Nebylyje“ maksimaliai nukreiptas į skaitytoją, kuris visą laiką laukia ir ieško atsako. Toks pasakojimo provokuojamas atsakomasis suvokimas — didžiausia Vaižganto „Nebylio“ meninė jėga. Ir ją galima pajusti, tik skaitant patį kūrinį.

„Nebylyje“ korealiuoja pasakotojo „sava kalba“, sava akcentų sistema (ūkininkas, gamtos būtinybė, namai, kaimas, moteriškas gaivalas, patinų tragedija, audra, vel-

[1] *Бахтин М.* Вопросы литературы и эстетики. — М., 1975, с. 74.

14.

„technikos“, bet visur yra didelis rašytojas. Antai, vaizdelyje „Koks aš didvyris“, papasakojęs „tikrą atsitikimą“, kaip pabūgo gelbėti skęstantį, Vaižgantas pabaigia žodžiais:

„Štai koks aš <...> didvyris!

Gal ir mirsiu, bet to neužmiršiu ir sau nedovanosiu, kam aš tuosyk nekritau į vandenį gelbėtų artimo ir ten neradau galo. Bet vis tebeklausiu savęs:

— O jeigu dabar tau taip pat atsitiktų, taip pat pasikartotų — ar tu, sykį pamokytas, jau tikrai kristum į vandenį, artimo gelbėtų?

O, mano nelaimė: aš svyruoju!

O jūs, jauni mano Broliai?“ (VRR, II, 454)

Pasitenkinimas savimi, kategoriškumas niekad nebuvo talento žymė.

Vaižganto kūryba tvirtai įėjo į lietuvių klasiką.

Klasika turi savo vertės matus. Ir juos atitinka toli gražu ne visi net klasikų kūriniai. Sakydami Puškinas, Getė, Levas Tolstojus, Dostojevskis ar Maksimas Gorkis — turime galvoje, kas geriausia tų rašytojų kūryboje. Kūrybos nesėkmės ir kiti atsitiktinumai egzistuoja tik dėsningumų šešėlyje. Todėl klasika visada suvokiama kaip monolitas, kaip meninė visuma.

Vaižgantas — lietuvių literatūros klasikas — tai „Rimai ir Nerimai“, „Pragiedruliai“, „Dėdės ir dėdienės“, „Nebylys“, autobiografiniai vaizdeliai. Tie kūriniai sudaro lietuvių literatūros ir lietuvių kultūros dalį. Ir skaitytojui, žinoma, labiau rūpi ne kokia buvo rašytojo „raida“, o kas pasikartoja, kas vaižgantiška.

Antra vertus, kiekviena visuomenė, net kiekviena karta kitaip skaito tuos pačius kūrinius, už ką kitą juos vertina. Ir Vaižganto proza ne tik buvo įvairiai suvokiama, bet ir įvairiai interpretuojama. Buržuazinė literatūrologija akcentavo rašytojo ideologijos apšviestą kūrinių problematikos dalį, kuri galėjo pasitarnauti klasiniams interesams. „Tautinės vienybės“ propagavimas buvo laikomas

pagrindiniu ir vertingiausiu Vaižganto kūrybos bruožu[1]. Keldamas šią idėją, rašytojas esą ir pasiekęs savo kūrybos viršūnę. Neretai mėgautasi ir religinėmis kai kurių Vaižganto kūrinių nuotaikomis, įrodinėta, kad rašytojas teisingiausiai ir giliausiai pajautęs „tautos dvasią"[2]. Negalime nuneigti, kad Vaižganto kūryboje nėra tokių ideologinių intencijų, kad tai sugalvojo interpretatoriai, Vaižganto prozoje stipriai užsifiksavo ir rašytojo buržuazinė ideologija.

Aštrios klasių kovos situacijoje pažangioji lietuvių literatūros kritika ir bandė pažvelgti į Vaižgantą per dviejų kultūrų kiekvienoje nacionalinėje kultūroje prizmę, ieškojo rašytojo kūrybos ir asmenybės, rašytojo kūrybos ir pasaulėžiūros dialektikos. Tokį požiūrį išreiškė ir A. Venclovos žodžiai „Kultūros" žurnale: „Tumas buvo žmogus paprastas, atviras ir nuoširdus, tačiau jis buvo savo klasės atstovas. Savo kūryboje jis tos klasės ideologijos rėmų niekad nesulaužė"[3].

Vaižganto kūriniai, kaip ir apskritai ta literatūros dalis, kuri patenka į klasiką, nėra vienareikšmiai. Ideologinė prasmė tik viena ir iš Vaižganto prozos prasmių. Rašytojo kūryboje užsifiksavo ne tik autoriaus, bet ir tam tikro laikotarpio visuomenės dvasinė patirtis, estetiškai įprasmintas moralinis ir psichologinis žmogaus dvasios turinys. Visa tai ir turi išliekančios vertės.

Lietuvių literatūroje visada buvo aktuali kaimo tema, stiprios realizmo tradicijos, kurias savaip tęsdama, Vaižganto proza tapo viena iš esminių gairių lietuvių prozos kelyje. Savita Vaižganto kūryba — ištisas lietuvių prozos raidos etapas, dirva, kurioje išaugo ne viena nauja lietuvių prozos atšaka.

Klasika irgi turi savo likimą. Jokia individualybė, joks stilius negali stebinti „amžinai". Priprantama ir vėl il-

---

[1] *Merkelis A.* Vaižganto visuomeniniai idealai.— Jaunoji karta, 1933, Nr 21, p. 359—360.

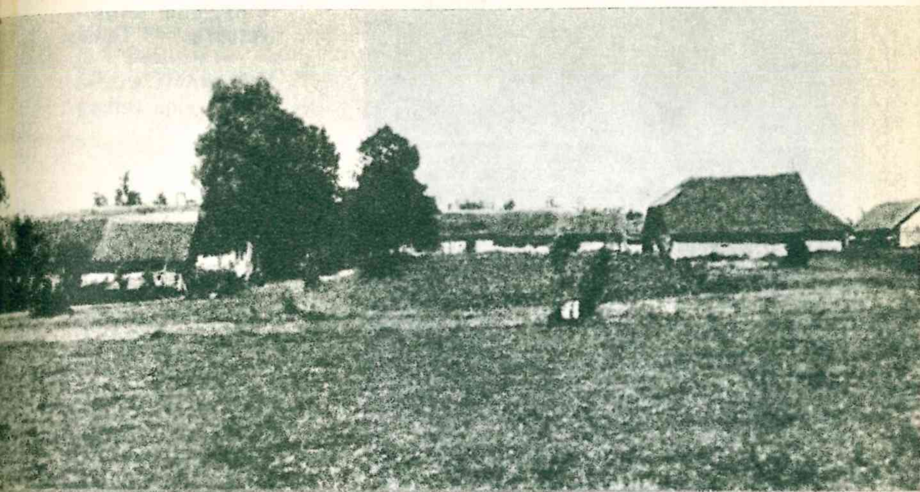
[2] *Dobilas J. [J. Lindė].* Vaižgantas ir tautos dvasia.— Tautos mokykla, 1933, Nr 13—14, p. 257—259.

[3] *Venclova A.* Keli štrichai Tumo portretui.— Kultūra, 1933, Nr 5—6, p. 298.

gimasi naujumo. Ir Vaižgantas neišvengė tokio likimo. Tik yra autorių, prie kurių vėl sugrįžtama ir vėl „atrandama“ ką naujo. O yra ir tokių, prie kurių „pripratus“, jie jau daugiau niekada „nebestebina“. Prie Vaižganto tradicijos ne kartą sugrįžo lietuvių tarybinė proza, o prie kūrinių vis naujos skaitytojų kartos.

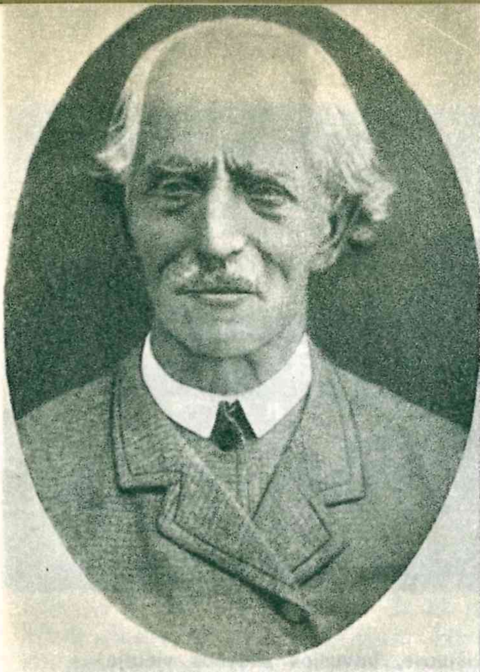
Natūralu, kad kiekvienu metu aktualizuojamos ne tos pačios Vaižganto kūrybos savybės, populiarėja tai vieni, tai kiti kūriniai. Pokario ir kiek vėlesniais dešimtmečiais patraukė socialinis Vaižganto prozos klodas, socialinės skriaudos motyvai, liaudies žmogaus ir socialinės aplinkos konfliktai, didžiausio dėmesio susilaukė apysaka „Dėdės ir dėdienės“. Pamažu buvo „įsisavintos“ naujos Vaižganto kūrinių meninio pasaulio „žemės“. Išleidus Vaižganto „Rinktinius raštus“, atsirado galimybė išsamiai susipažinti su vaizdų ciklu „Iš atsiminimų“, o netrukus atkreiptas dėmesys į nacionalinės kultūros problematiką, į „Pragiedrulius“. Istoriniu žvilgsniu žiūrint, Vaižganto kūrybos kelyje šis kūrinys užėmė pačią svarbiausią vietą. O jaunąją skaitytojų kartą, matyt, turėtų patraukti „Nebylys“, psichologiniai etiudai, nes niekad negali būti per daug meno apie žmogų, apie žmogaus dvasios skrydį. Toks skrydis yra ir Vaižganto proza.

PAVARDŽIŲ RODYKLĖ

Senoji Tumų sodyba.

Paminklas Vaižgantui Maleišiuose, buvusios sodybos vietoje.

Vaižganto tėvas — Anupras Tumas

Severja Grižaitė — daugelio Vaižganto personažų prototipė. Jai dedikuotas ir pirmasis „Pragiedrulių“ leidimas (1918).

Severja Tumaitė-Méginienė, jos duktė Bronislava ir Juozas Tumas-Vaižgantas apie 1907 m.

Kunigiškių pradžios mokykla, kurioje J. Tumas mokėsi 1879—1881 m.

Daugpilio realinė mokykla (pirmame plane), kurioje J. Tumas mokėsi 1881—1888 m.

J. Tumas Daugpilio realinėje mokykloje (antroje eilėje antras iš kairės).

Vaižgantas 1894 m. Autografas sesers Severjos šeimai.

Mintaujoje su „Varpo“ bendradarbiais. Stovi iš kairės: J. Jablonskis, Vaižgantas, V. Kudirka. Sėdi pirmas iš dešinės G. Landsbergis-Žemkalnis.

Namas Kuliuose, kur 1898—1901 m. gyveno Vaižgantas.

Ustronijos vienkiemis. Čia buvo rašomi „Aukštaičių vaizdeliai".

Klėtelė Mosėdyje, kur Vaižgantas slėpė draudžiamą lietuvišką spaudą (1895—1898).

Pilkas tai pilkas
ūkių gyvenimas. Bet
yra tame gyveni-
me vienas veiksnys:
gamta, kuri ir mū-
rūkusioje grįčioje
nabago nebuvo.

Vaižganto autografas.

Fragmentas iš „Aukštaičių vaizdelių“ su J. Jablonskio taisymais.

Žmoniškų jausmų atkiutimas.

Užjautimas.

Vos tik jis pradėjo vienas pats gilioje lovoje pasėdėti, jau visa aiškiai matė, kas tik aplink jo darėsi, ir per visą savo amžių atminė, lyg kad tai vakar būtų atsitikę. Akys jau darbavosi; įspūdžius, kaip fotografijos stiklas, ėmė ir atmintyje išlaikė, idant vėliaus jais pasidžiaugtų ar pasipiktintų. Tuomet gi pagirtinieji dalykai tebebuvo lygūs peiktiniesiems, gerieji — blogiesiems.

Vieną kartą gentys atsivežė nuomaru mirštančią mergytę. Apmirusi, taip ėmė tampyties, sąnarėlius sukioti, laužyti, taip vargo ir kankinos, kad baisu buvo veizdėti, ir visi

Vaižgantas 1917 m., „Pragiedrulių“ rašymo laikotarpiu.

Vaižgantas su V. Krėve-Mickevičiumi apie 1929 m.

Vaižgantas su rašytojais S. Čiurlioniene, Vydūnu, A. Dambrausku-Jakštu, V. Bičiūnu, M. Vaitkumi, V. Mykolaičiu, F. Kirša, L. Gira, V. Krėve-Mickevičiumi.

Vaižgantas darbo kambaryje
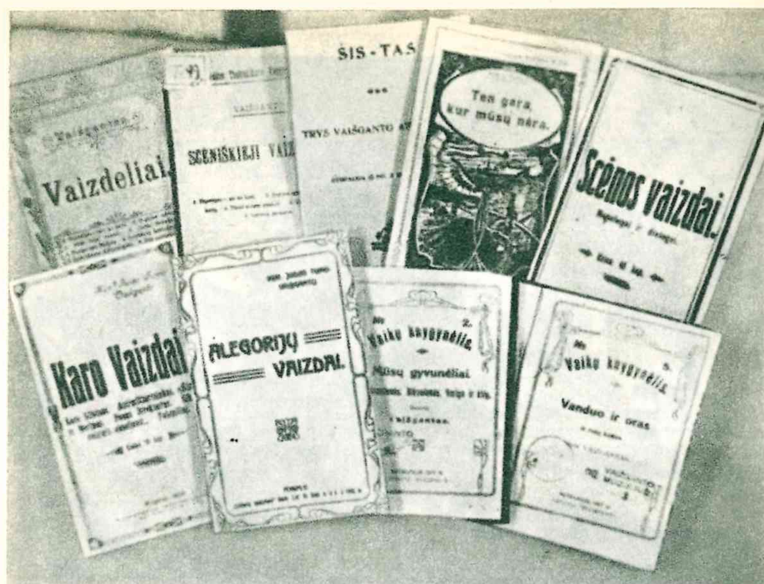

Namas Kaune (Aleksoto g. 4—6), kuriame Vaižgantas gyveno 1920—1932 metais.

Vaižgantas su šuneliu Kauku.

Vaižgantas apie 1920 m.

Vaižganto darbo kambarys (Vaižganto g. Nr 17)

Pirmosios Vaižganto knygos.

Testamentas, rašytas 1933 metais.

Mano testamentas.

In nomine Domini. Kol tebesu sveiko pro-
to, daugiau taisydamasis tvarkos
paskutinį kartą perrašau savo testa-
mentą.
Įvykinti jį įgalioju ir prašau my-
limą savo vaikaitį inžinierių Kazi-
mierą Rimkų, dabar gyvenantį Kau-
nuose ir Vytauto Didžiojo Universiteto
Bibliotekos Direktorių.
Nekilnojamojo turto man nėra, o kil-
nojamasis susidaro iš bibliotekos (a-
pie 2000 tomų), nebrangių, bet retenių
paveikslų galerijos, nebrangių baldų
ir visai menkos garderobos, kur ver
tingi tėra kailiniai. Visa tai tuo-
tarpu telpa keturiuose kambariuose

Vaižganto skulptūrinis portretas (dail. J. Zikaras).

J. Tumo-Vaižganto ekslibris (dail. P. Galaunė).

Grafinis Vaižganto portretas (dail. V. K. Jonynas).

Vaižganto knygų leidimai tarybiniais metais.

TURINYS

DABARČIAI APIE PRAEITĮ

PROZOS SAVITUMAS

Nuotraukos O. PAJEDAITĖS

ИБ № 1973

Алдона Вайтекунене. ВАЙЖГАНТАС. Монография. На литовском языке. Издательство «Вага», 232600, Вильнюс, пр. Ленина 50

Aldona Vaitiekūnienė. VAIŽGANTAS. Monografija. Redaktorius A. Grėbliūnas. Viršelis dail. R. Orento. Meninis redaktorius V. Armalas. Techn. redaktorė D. Andriukonienė. Korektorė S. Zastarskytė.

Duota rinkti 1981.12.07. Pasirašyta spaudai 1982.08.06. LV12261. Leidinio Nr. 10389. Formatas 84×108 1/32. Popierius spaudos Nr. 2. Šriftas 10 p. „Literatūrinė“. Iškili spauda. 15,3+0,9(įkl.) apsk. sp. l. 10 sąl. sp. atsp. 17,8 leid. l. Tiražas 10 000 egz. Užsak. Nr. 1498 Kaina 1 rb 40 kp

„Vagos“ leidykla, 232600, Vilnius, Lenino pr. 50. Spaudė K. Poželos spaustuvė, 233000, Kaunas Gedimino 10

Vaitiekūnienė A.

Va—119 Vaižgantas: Monografija.— V.: Vaga, 1982.— 289 p., iliustr., 1 port. lap.

Bibliogr. išnašose. Pavardžių rodyklė: p. 283—287

Monografijoje nagrinėjama lietuvių literatūros klasiko J. Tumo-Vaižganto grožinė kūryba, publicistika, literatos istorijos tyrinėjimai, nušviečiamas rašytojo gyvenimo kelias, estetinės ir visuomeninės pažiūros. Skiriama literatūros tyrinėtojams ir plačiam skaitytojų ratui.

4603010000

V $\frac{70202—091}{M852(10)—82}$ 115—82

BBK 83·3L1

Ll